

Právněhistorické studie

52/1

Redakční rada:

Předseda: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.

Šéfredaktorka: JUDr. Petra Skřejpková, Ph.D.

Výkonná redaktorka: Mgr. Kamila Stloukalová, Ph.D.

Členové: prof. JUDr. PhDr. Tomáš Gábriš, Ph.D., LL.M., prof. Dr. Ivan Halász, Ph.D., Dr hab. Maciej Jońca, prof. US, doc. JUDr. Vladimír Kindl, ks. prof. dr hab. Franciszek Longchamps de Bérier, prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c., doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D., doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., Prof. Dr. Thomas Olechowski, prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc., doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc., prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc., prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.

<https://www.karolinum.cz/journals/pravnehistoricke-studie>

Foto na obálce: Kočí, Josef (1880-1961), Slavnost odevzdání Mánesova praporu v sále Apolla, 1926, olej na plátně, 100 × 136 cm. (Odevzdání sokolského praporu malovaného Josefem Mánesem kroužkem českých paní v čele s Karolínou Světlou.) Sbirka tělesné výchovy a sportu, Národní muzeum, inv. č. H7H-16515.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Praha 2022

www.karolinum.cz

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Výtiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

© Univerzita Karlova, 2022

ISSN 0079-4929 (Print)

ISSN 2464-689X (Online)

Obsah

Editorial.....	9–10
----------------	------

Studie

<i>Eduard Krajník</i> Dědici, dědiníci, svobodníci – právněhistorický pohled.....	11–27
<i>Heiner Lück</i> Pluralismus der Rechtsordnungen als Folge der lutherischen Reformation?.....	29–52
<i>Mátyás Szabó</i> Die juristische Bildung an der k.u.k. Konsularakademie, mit Fokus auf die staatsrechtlichen Studien.....	53–76
<i>Marek Waic</i> Rozvoj tělovýchovy a sportu v Předlitavsku v právním rámcí spolkových zákonů.....	77–89
<i>Gábor Hollósi</i> Hungarian System for the Nomination of Parliamentary Candidates between the Two Wars in the European Context.....	91–101
<i>Grzegorz Nancka</i> Scholarly Potential of the Lviv Interwar Romanist Community.....	103–111

Studentské práce

<i>Martin Neumann</i> Tvorba ústavy Slovenské republiky z 21. července 1939 a cesta k jejímu přijetí.....	113–132
--	---------

Vzpomínky, recenze, zprávy

Vzpomínka na prof. Boháčka (M. Skřejpek).....	133–136
KOTOUS, J. – PEHR, M. (eds.). <i>Sborník z konference</i> <i>JUDr. Jan Jiří Rückl, Život a doba</i> (K. Malý).....	137–138
TRETERA, J. R. – HORÁK, Z. <i>Církevní právo</i> (M. Novák).....	139–141
CHAPOUTOT, J. <i>Zákon krve (Myslet a jednat jako nacista)</i> (R. Seltenreich).....	142–144
BILY, I. – CARLS, W. – GÖNCZI, K. – LAZAR, M. <i>Sächsisch-</i> <i>magdeburgisches Recht in Tschechien und in der Slowakei.</i> <i>Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache</i> (M. Starý).....	145–147

Zpráva z konference „Protistátní trestné činy včera a dnes“ (M. Dobeš)	149–152
---	---------

Contents

Editorial.....	9–10
----------------	------

Research Papers

<i>Eduard Krajník</i> Inheritors, Freeholders, Yeomen – A Legal History Perspective	11–27
<i>Heiner Lück</i> Pluralism of Legal Orders as a Consequence of the Lutheran Reformation?	29–52
<i>Mátyás Szabó</i> The Legal Education at the I.&R. Consular Academy with Particular Focus on Constitutional Legal Studies	53–76
<i>Marek Waic</i> Development of Physical Education and Sport of Cisleithania in the Legal Framework of Associations Laws	77–89
<i>Gábor Hollósi</i> Hungarian System for the Nomination of Parliamentary Candidates between the Two Wars in the European Context	91–101
<i>Grzegorz Nancka</i> Scholarly Potential of the Lviv Interwar Romanist Community	103–111

Student papers

<i>Martin Neumann</i> Process of Creation of the Constitution of the Slovak Republic of 21 July 1939 and the Way towards Its Adoption.	113–132
---	---------

Reviews, reports, chronicle

Remembering Prof. Boháček (M. Skřejpek)	133–136
KOTOUS, J. – PEHR, M. (eds.). <i>Sborník z konference</i> <i>JUDr. Jan Jiří Rückl, Život a doba</i> (K. Malý)	137–138
TRETERA, J. R. – HORÁK, Z. <i>Církevní právo</i> (M. Novák)	139–141
CHAPOUTOT, J. <i>Zákon krve (Myslet a jednat jako nacista)</i> (R. Seltenreich)	142–144
BILY, I. – CARLS, W. – GÖNCZI, K. – LAZAR, M. <i>Sächsisch-magdeburgisches Recht in Tschechien und in der Slowakei. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache</i> (M. Starý)	145–147

Report from the Conference “Crimes against the State – History
and Present” (M. Dobeš)..... 149–152

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

předkládáme Vám další číslo našeho časopisu, s nímž se pojí několik novinek. Máme velkou radost, že se nám povedlo dosáhnout zařazení časopisu do databáze SCOPUS, jedné z největších světových citačních a abstraktových databází, do níž jsou přijímány časopisy mezinárodně uznávané a s publikačním potenciálem.¹ Uvedení na tento seznam je pro nás potvrzením kvality obsahu, o který se redakce dlouhodobě snaží a zasazuje, a zároveň závazkem vysokou úroveň udržet a ještě pozdvihnout. Díky zařazení do databáze SCOPUS se také Právněhistorické studie dostávají do širšího povědomí čtenářů, články v nich otiskované budou mít větší dosah a pro autory je přínosem také vyšší ohodnocení jejich výstupů zde publikovaných z hlediska bibliometrických ukazatelů.² Druhou z novinek je neoficiální použití latinského názvu časopisu z důvodu lepší mezinárodní srozumitelnosti. Na obálce jste si tedy mohli povšimnout jednak hlavního názvu Právněhistorické studie, jednak do latiny převedeného názvu *Studia Historiae Iuris Pragensia* odkazujícího navíc na skutečnost, že časopis je vydáván v Praze.

Aktuální číslo přináší články českých i zahraničních autorů, a to jak v angličtině, tak v němčině. Dále obsahuje i novinky ze světa právní historie – zprávy o událostech, které je záhodno připomenout, i recenze na nově publikované knihy. A na co se tedy konkrétně můžete těšit?

V úvodním článku tohoto čísla se čtenáři seznámí se statí Eduarda Krajníka „Dědici, dědiníci, svobodníci – právněhistorický pohled“, který se věnuje poměrně málo zpracované problematice vzniku svobodníků, kteří tvořili svébytnou skupinu pozdně středověkého a raně novověkého obyvatelstva. Tento příspěvek podává analýzu jejich vzniku, vývoje jejich pojmenování, počínaje středověkými dědici přes raně novověké dědiníky až po konečné svobodníky. Zároveň pátrá po historických souvislostech a snaží se rozklíčovat vztahy mezi těmito třemi skupinami. Následně pak Heiner Lück ve své statí „Pluralismus der Rechtsordnungen als Folge der lutherischen Reformation?“ podává nejprve přehled zákonodárství především ve Svaté říši římské po roce 1517 až do konce 16. století prizmatem těch právních norem, které s reformací souvisí a které lze snad chápat i jako důsledky reformace – jak je formulováno v názvu. Dále si pak klade otázku, jaký nový obsah získala legislativa, která byla více či méně silně ovlivněna reformací. Třetí příspěvek „Die juristische Bildung an der k.u.k. Konsularakademie, mit Fokus auf die staatsrechtlichen Studien“ zpracoval Mátyás Szabó a jeho cílem je přispět k poznání historického vývoje bývalé Orientální a konzulární c. a k. akademie se zvláštním zřetelem k jejím výukovým programům. Analyzované výukové materiály ukazují nejen, jak probíhala příprava státních úředníků působících v zahraničních službách, ale můžeme je pojímat i jako zdroj pro výklad tehdejších oficiálních názorů na kontroverzní státoprávní charakter monarchie. Marek Waic se pak v článku „Rozvoj tělovýchovy a sportu v Předlitavsku v právním rámci

¹ K databázi SCOPUS naleznete více zde: <https://www.elsevier.com/solutions/scopus>.

² K bibliometrickým indikátorům naleznete více např. zde: <https://knihovna.cvut.cz/podpora-vedy/citacni-database/bibliometricke-indikatory>.

spolkových zákonů“ zabývá vznikem tělocvičných spolků a sportovních klubů v kontextu vývoje tzv. spolkového práva. Za první normu lze považovat císařský dekret z roku 1852, přičemž hlavní vlna zakládání tělocvičných organizací v Předlitavsku nastala po pádu tzv. Bachova absolutismu. Bližší pohled je věnován zakládání sokolských jednot (k čemuž odkazuje i obrázek na obálce časopisu) a turnerských spolků. Gábor Hollósi se ve svém článku „Hungarian System for the Nomination of Parliamentary Candidates between the Two Wars in the European Context“ věnuje otázkám volebního práva v Maďarsku v meziválečném období v kontextu evropského vývoje. Za použití komparativní metody posuzuje maďarskou legislativu 20. a 30. let 20. století a vliv, který na ni měly soudobé volební předpisy ostatních vybraných evropských států. Studie „Scholarly Potential of the Lviv Interwar Romanist Community“, jejímž autorem je Grzegorz Nancka, představuje vědeckou činnost dvou generací romanistů (Leona Pinińského, Marceliího Chlamtacze, Wacława Osuchowského a Edwarda Gintowta) profesně spojených s Lvovskou univerzitou v meziválečném období. Studentská práce Martina Neumanna „Tvorba ústavy Slovenské republiky z 21. července 1939 a cesta k jejímu přijetí“ se zabývá ústavním vývojem Slovenské republiky v letech 1939–1945 především z hlediska problematiky legislativního procesu vedoucího k přijetí ústavy uvedené v názvu příspěvku. Zároveň přibližuje i ideologické pozadí tohoto procesu zejména s přihlédnutím k názorovým proměnám v rámci HSLS a jejich čelních představitelů.

Hezké čtení!

redakce PHS

doi: 10.14712/2464689X.2022.1

Dědici, dědiníci, svobodníci – právněhistorický pohled

Eduard Krajník

Kontaktní e-mail: eduard@krajnikovi.cz

Inheritors, Freeholders, Yeomen – A Legal History Perspective

Abstract:

The paper focuses on the historical development of the free (as opposed to subject) farmers in Bohemia from the High Middle Ages to the Early Modern Period. As the terminology was changing from inheritor (*heres*, dědic) to freeholder (dědiník) to yeoman (svobodník), their legal status was varying as well. While the number and significance of inheritors declined to the complete end in the mid-14th century, freeholders rose to full recognition as a class a hundred years later. Comparing the primary medieval legal sources, we conclude that freeholders descend largely from impoverished squires, though some may have their origin also among royal servants or villagers disenthralled from serfdom. By the early 17th century, their Czech name “dědiníci” (freeholders) was replaced with “svobodníci” (yeomen).

Key words: inheritors; *heredes*; freeholders; yeomen; squirearchy; Land tables; Court tables; Land's constitution

Klíčová slova: dědici; *heredes*; dědiníci; svobodníci; nižší šlechta; zemské desky; dvorské desky; zřízení zemské

DOI: 10.14712/2464689X.2022.2

Článek využil databázi Czech Medieval Sources online, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná MŠMT ČR (projekt č. LM2018101).

Svobodnická tematika je v české historiografii popelkou. Jistě, svobodníků nebylo mnoho, jejich hospodářský význam byl zanedbatelný, politický nulový. Svobodníky ve významu nepoddaných vesnických sedláků, hospodařících na svém vlastním statku, zná mimo komunitu historiků málokdo. Přesto tvořili svobodníci svébytnou skupinu pozdně středověkého a raně novověkého obyvatelstva a zaslouží si odpovídající pozornost. Tento příspě-

vek se pokusí o analýzu jejich vzniku a vývoje jejich pojmenování počínaje středověkými dědici přes raně novověké dědiníky až po konečné svobodníky a následně pak o zmapování a vyhodnocení historických souvislostí mezi těmito třemi skupinami.

1. Dědiníci a svobodníci

Podíváme-li se na českou raně novověkou společnost očima tehdejších berních úředníků, zřetelně rozpoznáme rozvrstvení, které se bez podstatných změn udrželo až do začátku moderní éry. Na jeho vrcholu stála vrstva urozených – panstvo a rytířstvo –, následovalo duchovenstvo a měšťané a na konci nepříliš známá a nepříliš početná třída svobodníků, resp. dědiníků.¹ Kdo však byl svobodník či dědiník? Všeobecně používaná definice, které se přidržíme i v této práci, charakterizuje svobodníky a dědiníky jako sedláky, kteří byli osobně svobodní a vlastnili svobodný statek s právem zápisu do zemských desk nebo svobodnických knih.² Analogicky to vyjadřuje Obnovené zřízení zemské z roku 1627, kde se za svobodníky, dědiníky a nápravníky považují takoví obyvatelé, kteří pod žádný stav nenáleží a své dvory, grunty a pole mají „přímo pod králem“.³ K. Krofta k tomu dodává:⁴ „Jejich statky stejně jako svobodné statky šlechtické spravovaly se zemským soudem a zápisy o nich byly kladeny do zemských desk. Svou osobou byli svobodníci podřízeni buď soudu zemskému, nebo komornímu (nikoli soudům vrchnostenským); ve správních věcech náleželi pod úřady krajské a nejvyšší zemské. Berní zemskou sněmem svolovanou platili přímo berníkům v kraji zřízeným a sami do pole vypravovali zbrojené mužstvo. Naopak od svobodného obyvatelstva stavovského lišili se svobodníci tím, že neměli politických práv, nebyli zastoupeni na sněmu, neměli vliv na správu zemskou, na povolování berní, vydávání zákonů a podobně. Berně a vojenské služby jim ukládali stavové.“ Zde máme sice uvedeno, jak se svobodníci a dědiníci lišili od šlechty, ale ne vždy je snadné toto odlišení v konkrétním písemném dokumentu rozpoznat. Potíže vznikají zejména tehdy, když pojmenování dědiník nebo svobodník chybí. Hranice mezi svobodníky a dědiníky na jedné straně a zemany na straně druhé byla málo zřetelná⁵ a zdá se, že i někteří dědiníci si ji vykládali po svém. Zvláště patrné je to u erbovních dědiníků. Ti byli přesvědčeni, že erb je posouvá mezi stavy, a tudíž odmítali platit svobodnickou berní. Není divu, chudí vladykové s minimem poddaných platili výrazně menší daň i než středně mohovití svobodníci. Jak ukazuje případ Matouše Hovorčovského z Kolivé Hory a na Třebotově, jejich argumentace neuspěla.⁶ Podobně dopadli i Černíkové a Vladykové z Solšic,

¹ Poddaní nebyli pro berní úředníky samostatnou kategorií.

² Pro zařazení do této práce tedy požadujeme zápis v zemských deskách nebo svobodnických knihách a explicitní označení svobodník nebo dědiník, případně nápravník, aspoň v jednom písemném historickém dokumentu.

³ Německý originál říká „ohne Mittel unter Uns“ – JIREČEK, H. (ed.). *Obnovené právo a Zřízení zemské dědičného království Českého*. Praha: F. Tempský, 1888, s. 313, § I. V.

⁴ KROFTA, K. *Dějiny selského stavu*. Druhé vydání. Praha: Jan Laichter, 1949, s. 155.

⁵ Srov. PETRÁŇ, J. *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 100.

⁶ *Dělá se stavu rytířského, za tou příčinou berní neodvozuje. Ježto jeho otec byl dědiníkem, jakž zápis svědčí*. Národní archiv (dále NA), fond Knihy svobodnické (dále KSv) 1, fol. T5.

Mazaní a Holejšovští z Slavětína a Farové z Bratřic.⁷ Jiní se však se svým propadem mezi svobodníky dokázali brzy vyrovnat.⁸

O tom, jak se také dalo sklouznout z nižšího šlechtice mezi svobodníky, svědčí zápis o jednání s účastníky stavovského povstání roku 1618. Před „komisi transactionis“, zřízenou pro osoby panského a rytířského stavu, které se za své provinění měly dohodnout na zaplacení pokuty, bylo v roce 1629 předvoláno 16 nižších šlechticů z Bechyňského kraje. Pro chudobu a vydrancované statky byli všichni pokuty zproštěni a souhrnnou poznámkou *Sind alle nur Freypauern* „degradováni“ mezi svobodníky.⁹ Šlo ale spíše o symbolický akt, právní účinnost neměl žádnou. Všichni byli i nadále považováni za vладыky, nikoho z takto označených ani z jejich potomků ve svobodnických knihách nenajdeme.

Zřetelněji se jeví hranice mezi svobodníky a poddanými. Byla narýsována právem vkladu do zemských desk, ale i zde najdeme výjimky, jak dále uvidíme zejména mezi těmi, kteří se v roce 1550 přiznali královské komoře jako dědiníci. Ti, kteří ze svobodného stavu upadli do poddanství, se jen výjimečně a s velkými obtížemi dokázali do svobodného stavu navrátit. Povědomí svobodného původu však v rodech zůstávalo i po několik generací, ale k propuštění z poddanství to nestačilo.¹⁰

Svobodníci ani dědiníci rozhodně nepatřili mezi majetné. Průměrná hodnota svobodnické nemovitosti v roce 1550 nedosahovala ani 200 kop grošů míšeňských a v daňovém přiznání z roku 1557 to bylo ještě méně, jen 90 kop grošů pražských, tedy 180 kop grošů míšeňských. Běžný svobodník tak na tom majetkově nebyl o mnoho lépe než bohatší poddaný sedlák. Typickou svobodnickou nemovitostí byl tzv. poplužní dvůr, tedy hospodářský dvůr s jedním lánem rolí. Rozdíly mezi jednotlivými dědiníky byly však velké – ti nejchudší přiznávali majetek ve výši pouhých 20 kop míšeňských, nejbohatší okolo 1500 kop. Ve srovnání s poddanými však spočívalo bohatství dědiníků úplně jinde. Byli osobně i majetkově svobodní, a to mimo jiné znamenalo, že nemuseli robotovat na panském. O to paradoxněji vyznívá, že v úředním styku se pro dědiníky a svobodníky užívalo oslovení robotný.¹¹ Nevyhýbali se mu ani samotní svobodníci. V soupisu svobodníků z roku 1651 dokonce zjistíme, že jeho autoři, starší svobodníci čáslavského kraje, jej používali jako privilegovaný titul pro vybrané svobodníky.¹²

⁷ V souladu s dobovou zvyklostí používáme u predikátů předložku „z“ i tam, kde by současná čeština použila předložku „ze“.

⁸ Urozeného původu byli například Brychtové z Alberovic, Sudlicové z Hrachovic, Růžkové z Rovného a další. V Tituláři stavů Mikuláše Šuda z Semanína z roku 1556 najdeme v oddílu Rytířský a vладыcký stav okolo třiceti osob, které v té době buď již byli dědiníky nebo se jimi zanedlouho stali.

⁹ Jde o Jenšíky z Radvanova a Ježova, Lhotky ze Smyslova, Rašovce z Rašovic, Měděnce z Ratibořic, Holuba z Radíče a další. NA, fond Stará manipulace (dále SM), inv. č. 653, sign. C215/C1/4/II, kart. 358, fol. 55 a 79; také BÍLEK, T. *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*. Praha: František Řivnáč, 1882, s. 584.

¹⁰ V roce 1650 a opakovaně o dva roky později žádalo 14 poddaných z panství Nové Hradky, jejichž svobodnické předky daroval Rudolf II. v roce 1579 Vilémovi z Rožmberka, o vysvobození z poddanství, avšak marně – NA, fond Nová manipulace, sign. F5/7.

¹¹ ZÍBRT, Č. *Titulář*. Praha: Československá akciová tiskárna, 1917, s. 7.

¹² ZAHRADNÍKOVÁ, M. – ŠTŘEJNOVÁ, E. (eds.). *Soupis poddaných podle viry z roku 1651 – Čáslavsko*. Praha: Národní archiv, 2017 (dále SPPV Čáslavsko), s. 447–460 (dostupné na <http://www.nacr.cz/detail-publikace/caslavsko-soupis-poddanych-podle-viry-z-roku-1651>).

Termíny svobodník a dědiník jsou obvykle považovány za synonyma.¹³ Při podrobnějším zkoumání však zjistíme, že existovaly výjimky. Již F. Marat si všiml, že ve sněmovním usnesení z roku 1603 lze jistý rozdíl mezi dědiníky a svobodníky rozpoznat. Ačkoliv do sbírky z poddaných byli povinni přispívat jak dědiníci, tak i svobodníci, poplatek do sbírky z komínů byl předepsán pro dědiníky, ne však pro svobodníky.¹⁴ Také V. Holejšovský později upozornil na to, že list císaře Rudolfa II. z roku 1605 „rozlišuje statky svobodnické od dědinických“, a domnívá se, že za dědiníky byli považováni majitelé původních svobodných dědičných statků, kdežto pojmenování svobodník se používalo pro držitele svobodství nově vzniklých výhostem, dělbou, výsluhou či podobným způsobem, avšak důvod pro svůj závěr neuvádí.¹⁵ V pramenech se podpora pro jeho tvrzení, byť i nepřímá, hledá obtížně. Spíše nalezneme zprávy, které tuto domněnku zpochybňují.¹⁶

Existoval tedy nějaký rozdíl mezi dědiníky a svobodníky, a pokud ano, v čem spočíval? Jak dále uvidíme, dostupné prameny nabízejí protichůdné pohledy a na jejich základě zcela jednoznačnou odpověď na položenou otázku nedostaneme. Lze uvést další příklady, z nichž cítíme, že dědiník a svobodník v nich neznamená totéž, ale které nám o podstatě odlišnosti neřeknou nic. O blíže neurčeném rozdílu mezi názvy svobodník a dědiník svědčí zápis z roku 1550, přepsaný do první svobodnické knihy: „Ti oba svrchu psaní dědiníci jsou svobodníci, nyní panu Adamovi z Řičan byli přikázání, ale nižádných povinností jemu nečinili...“¹⁷ Tedy dědiník mohl být současně svobodníkem. Podobně i Matěj Hruža z Mezilesí je při prodeji svého svobodného dvora Štylfrýdovi Lukaveckému z Lukavce v roce 1559 označen jako svobodník a dědiník.¹⁸ A Bartoň z Horních Zderadín byl při vkladu svého dvora v roce 1554 nejdříve zapsán jako dědiník, což bylo dodatečně doplněno na svobodník a dědiník.¹⁹ Přes pleonasmus, který byl v raně novověké úřední češtině běžným jevem, zde cítíme, že slova svobodník a dědiník nejsou použita jako synonyma. Zápisy pocházejí od vysokých zemských úředníků, které jistě nelze podezírat z neznalosti věci.

Rozdíl mezi názvy svobodník a dědiník je nejen etymologický, ale i historický. Termín dědiník je výrazně starší – zná jej již Klaret ve svých slovnících z poloviny 14. století.²⁰ S dědiníky jako berní kategorií se poprvé setkáváme v usnesení sjezdu krajů Kouřimského, Časlavského, Chrudimského a Hradeckého v Čáslavi roku 1440.²¹ V pozdějších

¹³ MÜLLER, V. *Svobodníci*. Praha: Královská česká společnost nauk, 1905, s. 6, a nepřímo i VANIŠ, J. *Svobodníci ve středních Čechách v letech 1550–1620*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 1971, kde se od samého počátku užívá pouze název svobodník.

¹⁴ MARAT, F. *Soupis poplatnictva 14 krajův království Českého z r. 1603. Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná*, 1899, ročník 1898, č. 1, s. 5–6.

¹⁵ HOLEJŠOVSKÝ V. *Soupis svobodníků z roku 1605. Listy genealogické a heraldické společnosti v Praze*, 1974, č. 5 – říjen, s. 3.

¹⁶ Kromě příkladů v následujícím odstavci také např. *svobodník* Mikuláš Hotovec z Borotínku, který pohání v roce 1535 Dorotu Kohoutovou z Červených Otradovic, aby mu vložila do desk zemských dříve prodané dědictví, avšak o 10 let později je tentýž Mikuláš Hotovec z Borotínku na základě vlastního priznání označen jako *dědiník* – NA, fond Komorní soud, kniha 180, fol. L1 a DZV 250, fol. H21.

¹⁷ NA, KSv 1, fol. N13.

¹⁸ NA, fond Desky zemské větší (dále DZV), sign. DZV 13, fol. J13.

¹⁹ NA, DZV 11, fol. F19v.

²⁰ FLAJŠHANS V. (ed.). *Klaret a jeho družina*. 2 svazky. Praha: Česká akademie věd a umění, 1926 a 1928.

²¹ *Archiv český*, díl 1. Praha: Kronberg a Řivnáč, 1840, s. 261.

sněmovních dokumentech pak kategorii dědiníků nacházíme pravidelně, vždy ve spojení s berními předpisy. Teprve v roce 1498 najdeme pojmenování dědiníků spojené i s konkrétní osobou.²²

Zdá se, že zvyk odlišovat svobodníky od dědiníků vznikl na základě sněmovního rozhodnutí o povolení daně z hlavy jakožto pomoci ve válce proti Turkům v roce 1502. Jako dvě samostatné berní kategorie jsou v textu rozhodnutí uvedeni dědiníci a ti, „kteříž nejsou erbovní svobodná zboží mají a drží na zemi“. Tyto dvě kategorie se zřejmě dostaly i do následně vzniklého soupisu obyvatelstva, po němž se však nezachovala ani stopa. A tak nevíme – je zde zárodek evidence a zároveň i definice svobodníků? Zanedlouho se pak opravdu můžeme s konkrétními svobodníky setkávat v oficiálních dokumentech.²³ A v dalších téměř sto letech se obě pojmenování vyskytují a používají souběžně. K pochopení vztahu mezi nimi nám může napomoci znalost postupné proměny poměru počtu dědiníků a svobodníků v tomto období. Výchozí data jsou založena zejména na obnovených vkladech do zemských desk po jejich shoření v červnu 1541, další pak na průběžných deskových vkladech, berních rejstřících, seznamech berních dlužníků a částečně i na záznamech v registrách komorního soudu.²⁴ Obnovené vklady i berně vycházely z vlastních přiznání a tedy přívlastek dědiníků nebo svobodníků odráží subjektivní pohled jeho nositele. To však vůbec není na závadu – kdo by měl lépe znát svůj titul, než ten, kdo jej používá. Při obnově shořelých vkladů v období 1541–1550 se za dědiníka považovalo 162 osob, za svobodníka pouze 12.²⁵ V berním přiznání z roku 1557 pozorujeme nárůst počtu svobodníků – bylo jich 25 oproti 88 dědiníků.²⁶ V dalších letech procento svobodníků nadále roste, což znázorňuje následující graf (Obr. 1). Vidíme z něj také, že počet těch, kteří se nazývali nebo byli nazýváni dědiníci, postupně klesal k nule a že jejich místa zaujíмали svobodníci.²⁷

Šlo zjevně o pouhou změnu pojmenování; jen s velkými obtížemi bychom si dokázali představit nejen zánik několika stovek dědiníků v tak krátkém období, ale zejména vznik stejného počtu svobodníků. S narůstajícím počtem svobodníků také pozorujeme nedůslednost v používání obou názvů. Někdy dokonce můžeme nabýt dojem, že ani sami zemští úředníci neměli zcela jasno, kdy který termín použít. Tak notorický dlužník berně Jan Pelech z Hroznic je v roce 1570 a 1571 veden jako svobodník, v letech 1572 a 1573 jako dědiník. Analogicky Jiřík Bejšovec v Bejšově je v letech 1570–1572 svobodníkem, v roce 1573 dědiníkem.²⁸

²² Provolání po Petrovi, dědiníku ze Zahrádky, NA, fond Desky dvorské, kvatern 17, fol. 143v.

²³ Patrně prvním je svobodník Jakub Kypta z Červeného Újezda, o jehož sporu s Janem z Paběnic a na Voračicích v roce 1526 je zmínka v registře komorního soudu – NA, KomS 252, fol. 38. Nevíme však, kdy se začal vést seznam svobodníků. Zmínky o něm začínají až se založením svobodnických knih – jako první je do tehdy již existujícího seznamu v roce 1619 připsán Václav Staněk z Chmelné. Za pozornost stojí, že při zápisu nevlastnil žádné svobodství, byl pouze propuštěn z poddanství. NA, KSv 1, fol. D20.

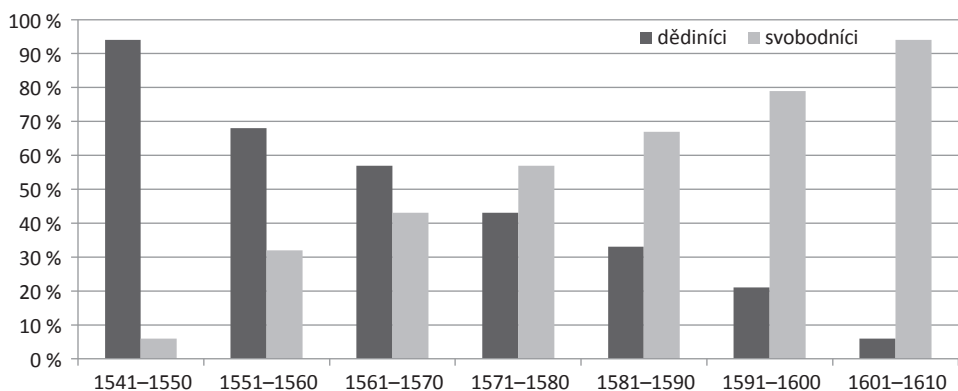
²⁴ Srov. KRAJNÍK, E. *Místopis dědinických a svobodnických dvorů v Čechách před berní rulou*. Praha: Národní archiv, zasláno k publikaci, passim.

²⁵ NA, DZV 250, passim. Svobodství, jejichž majitelé neuvedli žádnou kategorii, nejsou do statistiky započítána.

²⁶ PLACHT, O. Odhad majetku stavů království českého z r. 1557. *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická*, 1947, č. 4, passim.

²⁷ Posledním dědiníkem je nejspíše Václav Zeman z Horních Hrachovic v roce 1630 – NA, KSv 2, fol. D5v.

²⁸ SOA Třeboň, fond Historica Třeboň, sign. 4790, fol. 206–235.

Obr. 1. Poměr počtu dědiníků a svobodníků v letech 1541–1610

Je přirozené položit si tedy otázku, zda přejmenování dědiníků na svobodníky je dáno pouze vývojem jazyka, či zda tu byly ještě jiné důvody. Není mnoho písemných pramenů, v nichž se podstata rozdílu projevuje. Již víme, že jinak byla v roce 1603 vyměřena daň svobodníkům a jinak dědiníkům. A nešlo pouze o tento jediný rok. Odlišnosti v daňových předpisech pro dědiníky a svobodníky začínají již v roce 1596 a opakují se až do roku 1611. Dědiníkům, ne však svobodníkům, byla pravidelně stanovována daň z majetku ve výši 4½ peníze českého z každé kopy grošů českých,²⁹ dále 20 grošů míšeňských z každého komínu a 20 grošů českých z každého domu. Svobodníci měli platit pouze tzv. kontribuci, oficiálně nazývanou daň z poddaných. Ta byla předepsána i dědiníkům, přestože málokdo z nich nějaké poddané měl. Nešlo o malou částku, její výše činila 6 kop grošů míšeňských. Byla-li stanovena i daň z obilí, platili ji rovněž svobodníci i dědiníci.³⁰ Každý poplatník se k dani přiznával osobně formou přiznávacího listu, což znamená, že rozlišení, kdo byl svobodník a kdo dědiník, dělali sami plátcí. Porovnejme nyní tyto teoretické pokyny se skutečně zaplacenými daněmi. K dispozici máme sumární berní údaje pro rok 1602³¹ a podrobné berní registry pro Vltavský kraj z let 1606 a 1607.³² V obou tvoří jednu z berních kategorií svobodníci, pojmenování dědiníků v nich nenajdeme. Přesto majetkovou daň, předepsanou pouze dědiníkům, platili v letech 1606 i 1607 s jedinou výjimkou všichni plátcí zapsaní jako svobodníci.³³ To nelze interpretovat jinak, než jako ztotožnění pohledu na dědiníky a svobodníky. Poněkud komplikovaněji vyznívá pohled na plátce daně z komínů. Ani tu nemuseli platit svobodníci, ale více než čtvrtina evidovaných svobodníků ji v roce 1602, 1606 i 1607 zaplatila. Stojíme tak před obtížně zodpověditelnou

²⁹ Její oficiální název ve sněmovních dokumentech byl „berně z dědiníků“. V berních registrách byla evidována jako „berně“.

³⁰ *Sněmy české od léta 1526 až po dnešní dobu*. Díly IX – XI a XV. Praha: Královský český zemský výbor, 1897–1929, passim. Dostupné též na <http://www.psp.cz/eknih/snemy/>.

³¹ NA, SM inv. č. 3133, sign. S15/14, karton 2060, fasc. 1580–1615, fol. 232–234.

³² NA, SM, inv. č. 3133, sign. S15/10, karton 2043, fasc. III; též VOLF, M. (ed.). *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu*. Díl XI/2, sešit 2. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1954, s. 435–439 a 450–452.

³³ Překvapuje, že údaj o majetkové dani v sumáři z roku 1602 zcela chybí.

otázkou, proč se k dani z komínů přiznávali; úsporu daně jim to rozhodně nepřineslo, naopak zaplatili více.

Zmínku zaslouží i soupis berních dluhů z období cca 1560–1614 vázoucích na některých dvorech bývalých dědiníků a svobodníků. Jde o stylizovaný výtah z berních register přepsaný krátce před rokem 1620 do nejstarší svobodnické knihy.³⁴ U všech dvorů je rok po roce evidována dlužná částka, vždy na dani z majetku a po celé období v neměnné výši. I odtud poznáváme, že pro berní úředníky žádný rozdíl mezi dědiníky a svobodníky nebyl.

Lze tedy shrnout, že pojmenování dědiník nebo svobodník si jeho nositelé většinou zvolili sami a přes zjevnou etymologickou odlišnost těchto dvou variant je sémantický rozdíl mezi nimi obtížné rozpoznat. Ne zodpovězenou otázkou zůstává, proč byla v letech 1596–1611 ve sněmovních usneseních stanovena daň pro svobodníky jinak než pro dědiníky. Tento daňový rozdíl však zanikl současně se zánikem názvu dědiník zhruba v druhé dekádě 17. století.

Pro úplnost dodejme, že po krátkou dobu se počátkem 17. století setkáváme u některých svobodníků s pojmenováním *poplužník*.³⁵ Jednalo se převážně o erbovníky, kteří však ze svého poplužního dvoru měli vyměřenu svobodnickou daň. Jejich dvory jsou již v berní rule a pak i později zařazeny na roveň s ostatními svobodnickými dvory.

Spolu se svobodníky, dědiníky a nápravníky bývali zejména ve sněmovních dokumentech o výběru daní z počátku 17. století jmenováni také svobodní rychtáři. Ačkoliv s nimi patřili do stejné daňové kategorie a byli také osobně svobodní, jejich statky se řídily purkrechtním právem a do této práce je tudíž nezařazujeme.

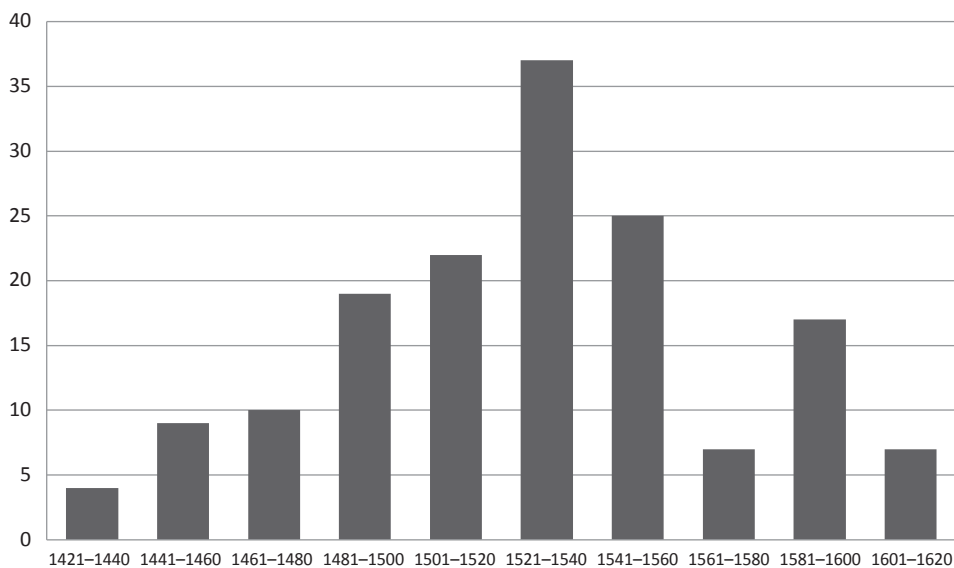
2. Předchůdci dědiníků

Pojmenování dědiník bylo s určitostí známo nejméně již v polovině 14. století, do právních pramenů však začíná pronikat až o sto let později. Nejstarší písemný výskyt názvu dědiník nacházíme v zápisu ze sjezdu z roku 1440 v Čáslavi, kde se v článku 22 předepisuje dědiníkům daň ve výši půl kopy grošů.³⁶ V pozdějších letech pak již není ve sněmovních usneseních při předpisu daně na dědiníky zapomináno. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že slovo dědiník se teprve na samém konci 15. století poprvé objeví v právní knize. Postrádáme jej v Knize rožmberské, není ani v Řádu práva zemského ani ve Výkladu na právo země české Ondřeje z Dubé, nacházíme jej až ve Všehrdově díle *Knihy devatery* a pak ve Vladislavském zřízení zemském. Všehrd však jeví větší porozumění pro právní potřeby dědiníků než autoři Zemského zřízení. V jeho *Knihách* je dědiníkům věnováno celkem osm článků, v Zemském zřízení pouze jediný. Sluší se však dodat, že ve Vladislavském zřízení se dědiníci občas skrývají i pod těmi, „kteří na dědinách svobodných mají“. Tato dvojznačnost pojmenování dobře dokumentuje, jak a kdy se o dědinících začalo uvažovat jako o třídě.

³⁴ NA, KSv 1, passim. Srov. HOLEYŠOVSKÝ, J. Počátek svobodnických knih. *Sborník archivních prací*, 1958, roč. 8, č. 1, s. 90–108.

³⁵ Např. Václav Červ, poplužník je uveden v Registře vybírání sbírek a berní zemských v kraji Vltavském za rok 1607 (NA, inv. č. 3133, SM, sign. S15/10, kart. 2042, fasc. II, fol. 231), Adam Holejšovský, Adam Vladyka a Jindřich Fara z Bratřic, poplužní, jsou uvedeni v Registře příjmů kontribuce extraordinální kraje Čáslavského za říjen 1624 – Státní okresní archiv (dále SOKA) Kutná Hora, Archiv města Čáslav (dále AM Čáslav), kniha 165, nefoliováno.

³⁶ *Archiv český*, díl 1, s. 261.

Obr. 2. Nová svobodství v letech 1420–1620

O postupném přechodu k užívání názvu dědiník přesvědčivě vypovídá zápis ze sněmu Svatováclavského ze 7. října 1479. Sněm svolil k mimořádné finanční pomoci králi Vladislavovi a zápis jednotlivě vyjmenovává všechny, kteří mají přispět. Na prvním místě knížata, pány, rytíře, města a duchovní, a po nich ty, „ježto jsú nakúpili dědin, nejsúce panského ani rytířského řádu“. Že těmi posledními jsou myšleni dědiníci, poznáváme, když se v témže dokumentu na ně odvolává předpis pro svobodné rychtáře, aby dali jako jiní „dědiníci, jak o tom napřed položeno jest“.³⁷ Nelze si nevšimnout, že vlastně před sebou máme dobovou definici dědiníků jako neurozených majitelů dědin, kteří si tyto dědiny *koupili*. Jak ještě dále uvidíme, je tím naznačena jistá diskontinuita v jejich vývoji; nepředpokládá se, že by šlo o potomky dřívějších dědiců.

Postupný nárůst počtu nově vzniklých svobodství znázorňuje výše uvedený graf (Obr. 2).³⁸ Je však třeba mít na paměti, že o počtu nových svobodství před rokem 1540 nemáme úplné údaje.

Vzpomeneme-li, že počínaje rokem 1440 nebyli v žádném daňovém předpisu vynecháni dědiníci, je jejich „opomenutí“ Václavem IV. ve dvou listinách o všeobecné berni na první pohled překvapivé. V listině vydané v prosinci 1389 u příležitosti korunovace královny Žofie³⁹ se král obrací ke všem „knížatům, duchovním i světským osobám, opatům a abatyším, převorům a prelátům, pánům, šlechticům, rytířům, panošům, purkrabím, úředníkům, rychtářům, konšelům a obyvatelům měst, městeček, vesnic a míst, ostatním poddaným našim a království českého“, avšak ne k dědiníkům. A dědiníci nejsou uvedeni ani v nedatovaném berním řádu, určeném všem „pánům, šlechticům, rytířům, panošům

³⁷ *Archiv český*, díl 4. Praha: Kronberg a Řivnáč, 1846, s. 500 a 501.

³⁸ KRAJNÍK, *op. cit.*

³⁹ Korunovace se však konala až v březnu roku 1400.

a obyvatelům, osobám duchovním i světským, jakéhokoliv stavu“.⁴⁰ Dědiníci opravdu tehdy nebyli tak vyhraněnou třídou, aby si zasloužili samostatné pojmenování.

Dokonce ještě v majestátu z července roku 1436, obsahujícím mimo jiné příslib císaře Zikmunda o zachování platnosti zápisů na trhy, dědictví, věnné zástavy a poručenství od „pánů, zemanů a jiných obecných lidí“, se dědiníci samostatně nejmenují.⁴¹ Bezpochyby byli zahrnuti do skupiny jiných obecných lidí, avšak když o čtyři roky později šlo o předpis berně, vynechání již nebyli.

Název dědiník tedy není prvotním pojmenováním neurozených svobodných sedláků, ti existovali i v době předhusitské, jen pod jiným jménem.⁴² A tím se dostáváme do blízkosti značně komplikovanější otázky – kdo byli předchůdci dědiníků a kdy a jak vznikli? Je logické, že tuto otázku si ve své monografii o svobodnících položil V. Müller, zůstala však bez jednoznačné odpovědi. Nepřiklonil se ani k Palackému, který považoval dědiníky za zbytky stále se tenčící vrstvy původně svobodného českého obyvatelstva, ani k F. Twrdému, jenž vznik dědiníků kladl až na konec 15. století. Spokojil se s poněkud neurčitým konstatováním, že „z vln staletých převratů společenských v Čechách vynořila se v 14. století třída venkovského obyvatelstva osobně svobodného, ... trvajících v držení svobodném a dědičném nemovitého majetku selského“.⁴³ Přesto pozorujeme, že bližší je mu pohled Palackého, když píše o „vzniku českého svobodnictva jako zbytku oné třídy svobodných držitelů selských usedlostí“.⁴⁴ S daty, která máme nyní k dispozici, se můžeme pokusit o upřesnění a doplnění.

Patrně nejstarší písemnou zmínku o slově dědiník nalezneme v Rajhradském latinsko-českém slovníku pocházejícím z období 1344–1364.⁴⁵ Tam je dědiník uveden jako překlad latinského slova *heres*. Z přibližně stejné doby pocházejí i Klaretovy slovníky Bohemíář a Glosář.⁴⁶ Klaret rozlišuje dědice (*heres*) a dědiníka (*heros*), avšak latinské *heros* ve významu dědiník není jinde doloženo. Slovo *heres* mělo však více významů, z nichž jeden odpovídal tomu, co dnes nazýváme svobodníkem. Ne všichni medievalisté věnovali dědicům stejnou pozornost. Palacký název dědic nepoužívá vůbec, i v raném středověku píše o dědinících či chudých zemanech. Dědice poprvé podrobněji popsal H. Jireček jako svobodné majetníky zcela svobodných dědin, kteří nebyli šlechtického původu a jejichž název byl v pozdějších stoletích obměněn v dědiníky. Vyjmenoval také několik odkazů na středověké listiny, které o dědicích pojednávaly.⁴⁷ Podstatně hlouběji šli ve svém popisu dědiců K. Krofta a F. Vacek o 50 let později. Zatímco první si všímá zejména upadání dědiců do poddanství, a dokonce se domnívá, že dědici dostali svůj název teprve potom, co se

⁴⁰ JIREČEK, H. (ed.). *Codex Juris Bohemici*. Díl II/3. Pragae: Fr. Tempsky, 1889, s. 129 a 133.

⁴¹ *Archiv český*, díl 3. Praha: Kronberg a Řivnáč, 1844, s. 448.

⁴² Např. Ondřej z Dubé používá ve svých Právech zemských českých kolem roku 1400 formulaci *A nemajíť všě vládyky býti, ale lidé usedlí a dobře zachovalí, ješto by měli na dědinách svobodných* – ČÁDA, F. (ed.). *Ondřeje z Dubé Práva zemská česká*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1930, s. 132. Stejně se vyjádřil ještě o sto let později Viktorin Kornel ze Všehrd.

⁴³ MÜLLER, *op. cit.*, s. 1–5.

⁴⁴ Tamtéž, s. 46.

⁴⁵ Z popisu J. Dobrovského vydal HANKA, W. *Zbírka neydáwnějšich slownjků latinsko-českých*. Praha: Arcibiskupská knihtiskárna, 1833.

⁴⁶ FLAJŠHANS, *op. cit.*

⁴⁷ JIREČEK, H. *Slovanské právo v Čechách a na Moravě. Doba druhá: Od počátku XI. století do konce XIII. století*. Praha: Karel Bellmann, 1864, s. 74–75.

z nich stali poddaní,⁴⁸ druhý rozpoznal důležitou souvislost mezi dědici a mírovým poplatkem (*tributum pacis*) a na jejím základě se pokusil, byť chybně, odhadnout počet dědiců na konci 12. století.⁴⁹ Jeho kalkulaci později opravil V. Šmelhaus. V závislosti na interpretaci dostupných dat odhadl počet usedlostí svobodných sedláků v Čechách na 1800–3500.⁵⁰

Podrobný rozbor různých významů slova *heres* ve vrcholném středověku fundovaně popsal V. Vaněček.⁵¹ Jeho studie si všímá i otázky vzniku dědiníků jako společenské třídy, tedy otázky, na níž marně hledal odpověď V. Müller ve své již citované monografii. Na základě důkladné analýzy dochovaných listin z 12.–14. století dochází k závěru, že dědiníci se vyvinuli ze svobodných vlastníků půdy, tvořících odedávna základ národa, kteří ještě ve druhé polovině 12. století byli i politicky důležitou složkou obyvatelstva. Půdu měli v dědičném držení – odtud původní název dědici – a jejich svoboda spočívala v tom, že podléhali jedině panovníkovi. Postupným chudnutím a upadáním do poddanství, ať už dobrovolným či donuceným, se jejich počet rychle snižoval; ti, co zůstali, se od poddaných zřetelně oddělili. Termín dědici se tak stal označením sociální třídy a byl později vystřídán názvem dědiníci.⁵² V. Vaněček však připouští, že ne všichni dědiníci vznikli tímto způsobem, mnoho jich vzniklo později. Od vydání jeho studie uplynulo téměř 100 let, aniž by došlo k podstatnému zpochybnění jeho závěrů.⁵³ Přesto se nelze ubránit otázce, jak vysvětlit stoleté mlčení historických pramenů o svobodných rolnících počínaje polovinou 14. století.

Přezíravě a s notnou dávkou ironie se o dědicích vyslovuje J. Šusta. Jsou pro něj „ti, co se sebevědomě zvali ‚dědici‘, měli jakousi právní záruku svých dědinek, jsouce snad vázání jen k určitým dávkám svým pánům a knížeti“.⁵⁴ Překvapivě málo se dědicům ve svých obsáhlých dvoudílných dějinách venkovského lidu předhusitské doby věnuje marxistický historik F. Graus. Používá pro ně obecný název svobodníci a vzhledem k povaze zachovaných historických pramenů považuje otázku jejich vývoje zejména v nejstarší historické době za obtížně řešitelnou.⁵⁵ A o svobodnících ve 14. století prohlásí, že „byli sami vrchností“ a tudíž ve vlastním smyslu slova k venkovskému obyvatelstvu nepatří.⁵⁶ Zjevně nevyhovovali jeho teorii třídního boje.

V nedávné době se dědicům věnovali D. Třeštík a T. Petráček, krátce i J. Žemlička. Na základě listin z 12. a 13. století všichni sledují v prvé řadě proces proměny dědiců v poddané a poukazují na relativnost osobní i majetkové svobody dědiců, což ostatně

⁴⁸ KROFTA, *op. cit.*, s. 30–31.

⁴⁹ VACEK, F. K agrárním dějinám českým staré doby. *Agrární archiv*, 1917, IV., s. 94–106 a 162–167.

⁵⁰ ŠMELHAUS, V. *Kapitoly z dějin předhusitského zemědělství*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1964, s. 11–16.

⁵¹ VANĚČEK, V. Sedláci dědici. (Historicko-právní studie). *Práce ze seminářů právnické fakulty Karlovy university v Praze*. Sešit 3. Praha: Bursík a Kohout, 1926, s. 5–9, 17.

⁵² Tamtéž, s. 20–26.

⁵³ Vaněčkovo srovnání dědiců v Čechách se slezskými knížecími sedláky z Jindřichovské knihy sice zpochybnil ŠMELHAUS, *op. cit.*, s. 39, to však neubírá nic na platnosti ostatních Vaněčkových závěrů.

⁵⁴ ŠUSTA, J. *Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308*. Reprint druhého vydání. [Praha]: Argo, 2001, s. 14.

⁵⁵ GRAUS, F. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953, s. 147.

⁵⁶ GRAUS, F. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957, s. 199–200.

prozrazuje i jejich alternativní pojmenování knížecí sedláci (*rustici ducis*).⁵⁷ Osud těch mála, kteří zůstali svobodní a přežili do pozdější doby, je pro tyto autory již mimo sféru jejich zájmu.

Dědici zcela mizí z pramenů v polovině 14. století, dědiníci se v nich objevují až o sto let později a dosud se nepodařilo nalézt jediný konkrétní doklad přímé návaznosti dědiníků na dědice. Poslední dva známé výskyty konkrétních dědiců případnou návaznost spíše popírají. V roce 1346 ustanovil Havel řečený Kon, *dědic* z Nedabyle (*haeres in Nedabil*), desátek ze svého dvoru v Nedabyli pro kostel sv. Martina ve Střížově. V roce 1488 platí z Nedabyle střížovskému kostelu již *poddaný* tohoto kostela Fischmeister a po něm Prokeš 7 gr. 4 d.⁵⁸ Naopak, nástupci často citovaných dědiců ze vsi Stadic z roku 1359 zůstali svobodní a původní pojmenování *coheredes* si podrželi ve všech královských listinách až do roku 1538. Později pak byli nazýváni obyvatelé, resp. dědiční obyvatelé Stadic⁵⁹ a teprve počátkem 17. století jsou jejich následníci označeni jako svobodníci.⁶⁰ Pojmenování dědiník se u nich nikdy neobjevilo a rozhodně je tedy za předchůdce dědiníků považovat nemůžeme. Navíc své pozemky nikdy neměli zapsány v zemských deskách, což nahrazovali tím, že si svá privilegia nechávali ode všech králů pravidelně potvrzovat. Stihli to dokonce i od zimního krále Fridricha Falckého! Do svobodnických knih byli formálně zapsáni až v roce 1675.⁶¹

Zánik dědiců dobře dokumentuje nejstarší český právní spis, Kniha rožmberská. Podle současných poznatků kniha vznikla počátkem 14. století, avšak originál se nedochoval a její nejstarší známý opis pochází přibližně z roku 1370.⁶² V něm jsou dědici doporučováni jako královi svědci v určitém typu pří.⁶³ Další opisy knihy, umožňující důležitá porovnání, vznikly až v polovině 15. století. Tyto pozdější texty nejsou doslovnými opisy, ale dobově přizpůsobenými kopiemi a ve všech je pasáž o dědicích vynechána – zřejmě již ztratila svou relevanci. Lze v tom rozpoznat potvrzení nejen zániku dědiců jako třídy, ale i v té době chybějící náhrady za ni.

Jiným pramenem dokumentujícím zánik dědiců je listina z roku 1295, v níž prodává probošt pražské královské kapituly Oldřich (*Ulricus, praepositus capellae regiae in castro Pragensi*) cisterciáckému klášteru v Plasech vsi Třemošnou a Senec v plzeňském kraji včetně obyvatel, kteří o sobě tvrdí, že jsou dědici (*qui se heredes, quod proprio vocabulo deditur dicitur, affirmabant*). V době prodeje byli zmínění dědici již poddanými pražské kapituly, stále však jsou dědičnými držiteli své půdy, z níž kapitule odváděli peněžité

⁵⁷ TŘEŠTÍK, D. K sociální struktuře přemyslovských Čech. *Československý časopis historický*, 1971, 19, č. 4, s. 553–564, ŽEMLIČKA, J. *Čechy v době knížecí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 191–195 a 204–209, ŽEMLIČKA, J. *Přemysl Otakar II*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 77–78. PETRÁČEK, T. *Nevolníci a svobodní, kníže a velkostatek*. [Praha]: Argo, 2012, s. 84–96.

⁵⁸ SCHMIDT, V. Einige bisher unbekannte Urkunden. *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 1888–1889, 27, Viertes Heft, s. 326–334.

⁵⁹ NA, fond Česká dvorská kancelář (ČDK), inv. č. 759, sign. IV D7, kart. 555.

⁶⁰ Poprvé v roce 1625 – NA, fond Staré militare, kart. 55, fasc. červenec 1625.

⁶¹ NA, KSv 1, fól. A3.

⁶² ŠTACHOVÁ, N. *Tzv. Rožmberská kniha jako pramen zemského práva v Čechách (historicko-právní analýza)*. Disertační práce, MU Brno, 2009.

⁶³ BRANDL, V. (ed.). *Kniha Rožmberská*. Praha: Jednota právnická, 1872, s. 64 a 113, též *Archiv český*, díl 1, s. 466.

plat (*census*).⁶⁴ Přitom o sto let dříve máme doklad o tom, že v Třemošné žili svobodní obyvatelé. Na listině, kterou Čech z Železnice (*Cesc comes de Zeleznice*) daroval plaskému klášteru vsi Býkov a Vlčkov, je jmenovitě uvedeno 13 svědků z Třemošné, bezesporu lidí tehdy svobodných.⁶⁵

Dodejme ještě, že až na výše uvedené dědice ve Stadicích se žádná jiná zmínka o dědicích nenajde ani v Emlerově edici pozůstatků desk zemských,⁶⁶ ani v deskách dvorských. Přitom u stadických dědiců nejde o vklad jejich dvoru do desk, ale pouze o potvrzení majestátu, který jim udělil Karel IV. Je tak nanejvýš pravděpodobné, že dědici vůbec právo vkladu do desk neměli. Ostatně v době, kdy desky zemské vznikly (cca 1260), již dědici ze scény mizeli.

Jestliže mohl V. Vaněček označit dědice ve 12. století za třídu, pak ve století 14. to již přestávalo platit. Jejich počet se natolik zmenšil, že již nebyli vnímáni jako zvláštní kategorie obyvatelstva a v právních dokumentech je po dalších sto let pod samostatným názvem nenalezneme. Máme však dokumenty, byť nepřilíš četné, které ukazují na existenci svobodných dvorů, jejichž držitelé byli obyčejní svobodní sedláci. Nejde již o dědice, nenazývají se ještě dědiníci ani svobodníci, ale dědiníky se stali teprve jejich nástupci. Jako příklad můžeme uvést poplužní dvůr v Sedlečku u Chotovin. Nejstarší zpráva o něm pochází z roku 1407, kdy se vdova Anna ze Sedlce připojila k nadaci chotovinskému kostelu a ze svého dvora a popluží v Sedlci věnovala roční plat ve výši půl kopy grošů.⁶⁷ A i když pak o dvoru dlouhou dobu neslyšíme, není pochyb, že jde o tentýž dvůr, který v roce 1523 patřil dědiníku Mikuláši Šiškovci z Záhořice a jehož část se počínaje rokem 1536 dostala do vlastnictví rodu Křemenů, dědiníků a později svobodníků. Jako jiný příklad může posloužit jeden ze dvorů ve vsi Pohoří nedaleko Mirovic na Písecku. V roce 1456 svědčí pod přísahou Markajš z Pohoří, sedící na svobodném dvoře tamtéž, že pamatuje, jak před 80 lety vlastnil dvůr v nedalekých Nerestcích nebožtík Jechník. I když časový údaj 80 let je nutné brát s rezervou, lze mít za spolehlivé, že Markajš seděl na svém svobodném dvoře v Pohoří již před rokem 1400, avšak neříká se, že by byl dědicem nebo dědiníkem a rovněž tak ne vladykou. Dvůr se později zřejmě rozdělil a jednu jeho polovinu držel v roce 1543 po svých předcích dědiník Vaněk Markejs. V obou uvedených příkladech vidíme svobodné dvory, jejichž historie sahá před rok 1400, nevíme však, jak hluboko. A tak ani nevíme to nejpodstatnější – šlo o dvory, které původně patřily dědicům? Chybějící mezičlánek od dědiců k dědiníkům nám tedy tyto příklady neposkytují.

Některé náznaky o pojmenování svobodných sedláků po roce 1350 nám odhalují i významné právní dokumenty té doby – zákoník *Majestas Carolina*,⁶⁸ Řád práva zemského (*Ordo iudicii terrae*)⁶⁹ a Práva zemská česká Ondřeje z Dubé.⁷⁰ Ty z nich, které existují

⁶⁴ EMLER, J. (ed.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II*. Praeae: Grégerianis, 1882, č. 1296, s. 719.

⁶⁵ FRIEDRICH, G. (ed.). *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I* (dále CDB I.). Praeae: Sumptibus comitorum regni Bohemiae, 1904–1907, č. 296, s. 266.

⁶⁶ EMLER, J. (ed.). *Pozůstatky desk zemských království českého r. 1541 pohořalých*. Díl I. Praha: Jindřich Jaroslav Clam Martinic, 1870, Díl II. Praha: Jindřich Jaroslav Clam Martinic, 1872.

⁶⁷ CIKHART, R. Chotovsko v době předhusitské. *Jihočeský sborník historický*, 1928, 1, s. 29.

⁶⁸ *Archiv český*, díl 3, s. 65–180, a JIREČEK, H. (ed.). *Codex Juris Bohemici*. Díl II/2. Praeae: Grégerianis, 1870, s. 100–197.

⁶⁹ Tamtéž, s. 198–255.

⁷⁰ ČÁDA, *op. cit.*

v české i latinské verzi, navíc umožňují posoudit vývoj terminologie v čase – český a latinský text mají zpravidla původ v navzájem odlišné době. Zákoník *Majestas Carolina* vznikl kolem roku 1350 pod původním názvem *Codex Carolinus*, byl sepsán latinsky a po stránce terminologické mu bylo vzorem římské právo. Nemůžeme tedy očekávat, že bychom v něm přímo narazili na dědice či dědiníky. To však neznamená, že z něj nelze žádnou informaci o dědinících vytežit. Přestože zákoník nikdy nenabyl platnosti, byl v 15. století dvakrát přeložen do češtiny. Starší překlad, zvaný třeboňský, se řídil originálem až otrocky, zatímco pozdější, známý jako Statuta, je pouze výtahem a, což je pro nás podstatné, jeho terminologie se přizpůsobila době překladu, tedy polovině 15. století.⁷¹ A tak můžeme srovnávat: V článku 32 pojednávajícím o zákazu převodu majetku na mrtvé, vyjmenovává originál ty, jichž se zákaz týká takto: *nemini cujuscunque status, praeeminentiae vel dignitatis existat, nobili vel plebejo*. Třeboňský překladatel je přeložil doslovně jako *žádnému kteréhokoli stavu, povýšení neb doustojenství, pánu neb člověku obecnému*, zatímco ve Statutách na tomtéž místě čteme *ižádnému manu, služebníku neb nápravníku*.⁷² Překladatel si zde sám upravil třídu, na niž by se zákaz vztahoval; ano, chybí tam dědiníci, na které jsme ve společnosti manů a nápravníků zvyklí z pozdější doby. Dědiníci ještě tehdy do právního povědomí nevstoupili. Také pro autora Řádu práva zemského nebyli kolem roku 1350 dědici ani dědiníci dostatečně významnou třídou, která by stála aspoň za zmínku. Přitom i poddaným sedlákům (*rusticis i. e. chlapům*) jsou v Řádu věnovány tři odstavce.⁷³ Ani Ondřej z Dubé ve svých česky psaných Právech zemských ze samého konce 14. století ještě název dědiník nezná. Čteme-li však, že svědci při půhonu o dluh nemusejí být vždy vladykové, ale „lidé usedlí a dobře zachovalí, jižto by měli na dědinách svobodných“, cítíme, že se v této šroubované formulaci skrývají ti, kteří budou již o 50 let později nazýváni jednodušeji – dědiníci.

Nahlédnout do minulosti dědiníků můžeme též prostřednictvím obnovených vkladů do nově založených zemských desk po tom, co ty staré lehly roku 1541 popelem. Dědiníci byli mezi prvními, kdo se o obnovení svých vkladů starali. Pro mnohé to byla i příležitost, jak zastaralé údaje shořelého vkladu aktualizovat a pozdějším historikům tím pootevřít okno do minulosti svých dvorů. Podle počtu obnovených vkladů lze odhadnout, že v polovině 16. století bylo v Čechách na 500 dvorů vlastněných dědiníky nebo svobodníky. Ne všichni z nich se při obnově vkladu jako dědiníci nebo svobodníci přiznali. Někteří, a není jich málo, jsou zapsáni jen svým jménem bez dalšího označení a teprve na ně navazující a na ně se odvolávající vklady prozrazují, že příslušný dvůr se stal svobodstvím. Obráceně, pokud se nějaký dědiník odvolává na dřívější vklad svých předků, jen zcela výjimečně označí předka jako dědiníka. I zde se potvrzuje, jak pozdě vešlo slovo dědiník do oficiálního používání.

V celé stovce obnovených vkladů, které se přímo či nepřímo týkají dědiníků nebo svobodníků, nacházíme přesnější údaje o původním vkladu, většinou včetně názvu kvaternu, folia a data vkladu. Polovina z nich se explicitně odkazuje na desky zemské větší, a to přesto, že podle Viktorina Kornela byly větší desky určeny pro „bohaté pány a zemany“,

⁷¹ MICHÁLEK, E. K českým překladům Karlova zákoníku. *Slovo a slovesnost*, 1957, 18, č. 3, s. 151–158.

⁷² Současný překlad R. Maška uvádí na tomto místě *nikomu, ať je jakéhokoli stavu, výtečnosti nebo důstojenství, urozený či neurozený* – BLÁHOVÁ, M. – MAŠEK, R. (eds.). *Karel IV., státnické dílo*. [Praha]: Karolinum, 2003, s. 190.

⁷³ *Archiv český*, díl 2. Praha: Kronberg a Řivnáč, 1842, s. 95 a 98.

kdežto pro dědiníky byly určeny desky menší. Máme tak zde jasný důkaz toho, že ještě ve druhé polovině 15. století byli předci nezanedbatelné části pozdějších dědiníků považováni za šlechtice. A dokonce ještě v berním rejstříku z roku 1557 je zaznamenáno 18 rytířů, z nichž se zanedlouho stali dědiníci.

V obnovených vkladech mnoha dědiníků je patrný zemanský původ jejich předků i z pozůstatku predikátu v jejich jménech. Tak např. dědiník Jan z Hořejších Černůtek je zapsán jako „Jan z Černůtek dědiník“, nikoliv jako Jan dědiník z Černůtek nebo Jan z Hořejších Černůtek; přitom u jeho dvoru je specifikováno „v Černůtkách Hořejších“.⁷⁴ Nejde o náhodu, písař důsledně rozlišoval, kdy slovo dědiník zapsat bezprostředně za jménem a kdy až za predikátem. Dobře to rozpoznáme v zápisu Martina, dědiníka z Lohova, na dvůr po jeho otci Jindřichovi. Písař se v pořadí spletl a hned opravil, takže čteme „po někdy Jindřichovi z Lohova dědiníku z Lohova“.⁷⁵ Z celkového počtu 161 obnovených vkladů, které jsou v létech 1542–1553 dědiníkům zapsány v kvaternu, kde sobě sami kladou, má 85 název dědiník až za specifikací místa, resp. predikátem. Stále tedy ještě můžeme pozorovat, že hranice mezi dědiníky a zemany nebyla ani v polovině 16. století zcela zřetelná; potíže s ní měli i sami dědiníci. A zemanský původ mnoha dědiníků se podepsal i do jejich pozdějších příjmení. V té či oné době najdeme vlastníka jménem Zeman na každém devátém svobodství.

Obnovené vklady bohužel nesahají tak hluboko do minulosti, aby se jimi dalo překlenout kritické období 1350–1450. Jsou vesměs časově omezeny paměti vkládajících, resp. dochovanými záznamy. Často můžeme číst ustálenou formuli, že dvůr „od mnoha let po otci a předcích v pokojném držení a užívání byl a posavad jest“. Podobných záznamů napočítáme kolem 150, nejméně u poloviny z nich lze předpokládat, že příslušné svobodství existovalo již před rokem 1400, byť u žádného z nich se o tom nedochoval písemný záznam. A nikde také nenalezneme nějakou konkrétní stopu vedoucí až k dědicům.

Podobný obrázek dostáváme i prostřednictvím dvorských desek. Ty vznikly z činnosti dvorského soudu, do jehož kompetence mimo jiné patřily odúmrti všech svobodných statků, tedy i statků dědiníků a jejich předchůdců. Majetek, který jako odúmrtí připadl na krále, byl od roku 1380 zapisován do dvorských desk provolacích. Král jej obvykle obratem daroval nebo prodal někomu ze svých služebníků či úředníků. V roce 1497 se král Vladislav vzdal odúmrti po pánech, rytířích a měšťanech, ne však po dědinících.⁷⁶ Provolací desky pokrývají odúmrtní zápisy všech svobodných statků za více než jedno století a je zcela jistě vyloučeno, aby mezi nimi nebyly i statky některých dědiníků, byť se pro ně v té době takové pojmenování nepoužívalo. Teoreticky tak máme možnost sledovat odúmrti po dědinících v době, která je jinak na informace o nich skoupá. Již F. Palacký si však povšiml, že v nejstarších zápisech dvorských i zemských desek je obtížné, ne-li nemožné, od sebe odlišit záznamy týkající se urozených od záznamů pouhých sedláků; označení dědiník se v deskách začalo používat až na samém konci 15. století.⁷⁷ Navíc jsou zápisy v provolacích deskách až do roku 1490 vedeny v latině a latina přesný ekvivalent

⁷⁴ NA, DZV 250, fol. M10.

⁷⁵ NA, DZV 250, fol. F1v.

⁷⁶ MÜLLER, *op. cit.*, s. 61.

⁷⁷ PALACKÝ, F. *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Díl II. Čtvrté vydání. Praha: Bursík & Kohout, 1894, s. 455.

pro slovo dědiník nemá.⁷⁸ Vodítkem nám tak mohou být jediné názvy obcí, v nichž se v pozdější době dědiníci a svobodníci vyskytovali. Takových není v provolacích deskách málo, ale jen výjimečně v nich dokážeme rozpoznat přímou souvislost s budoucími dědiníky.⁷⁹

Příznačná je i terminologie berního rejstříku Plzeňského kraje z roku 1379.⁸⁰ V celém Plzeňském kraji eviduje rejstřík 217 svobodných popluží (*aratura libera*) ve 144 vsích (z celkem uvedených 618 vsí), avšak na pojmenování *heres*, ani dědic či dědiník v něm nenarazíme, natož na svobodníky. A i když připustíme, že většina z těchto svobodných dvorů patřila vladykům nebo zemanům, jistě se mezi vlastníky našli i obyčejní neurození rolníci.⁸¹ Časově nejbližší srovnání se nabízí až se stavem v roce 1550. Po tak dlouhé době nelze očekávat, že bychom našli nějakou prokazatelnou návaznost. V tomto kraji se tehdy nacházelo pouze 17 svobodství ve 12 vsích. Přitom jen v pěti z nich se vyskytoval svobodný dvůr také v roce 1379. Zde vidíme, že svobodství nejen rychle ubývala, ale asi také, byť výrazně menším tempem, přibývala. Plzeňský kraj však není typickou svobodnickou oblastí, a tak nelze výsledky odtud zobecňovat na celé Čechy.

Odvážněji si můžeme troufnout zobecnit poznatky z Benešovska a Podblanicka, kde sídlila celá třetina všech svobodníků v Čechách. O odhad struktury pozemkového vlastnictví v tomto regionu v předhusitské době se pokusil R. Nový a od něj jej převzali i další

⁷⁸ Někdy je udáván překlad slova dědiník jako *agricola*. Hlavní a dominantní význam tohoto slova však je rolník.

⁷⁹ Nejzřetelněji se jeví v podblanických Miřeticích, vsi, která později byla až na jeden poddanský statek zcela svobodnická. Udělejme krátkou odbočku a podívejme se podrobněji na vývoj držby miřetických dvorů. Ves Miřetice byla rozdělena mezi několik majitelů, konkrétnější znalosti máme až z konce 14. století. To v době jedné z největších morových epidemií v Čechách zemřeli bez právoplatných dědiců hned dva držitelé miřetických dvorů, Kvašata (*Quassatha*) a Vaněk. O zemřelých se kromě jejich jmen v zápisech nic bližšího neuvádí, jejich poplužní dvory připadly jako odumrtí na krále Václava. První z nich král daroval jakémusi Jiříkovi z Tuchoměřic, který jej za 8 kop grošů prodal Kvašatovu synu Jakobovi, čímž dvůr na dlouhou dobu zmizel z písemných pramenů. Druhý dvůr král Václav daroval Roháčovi z Dubé, od něhož jej za 12 kop grošů koupil Vilém z Blanice (*Archiv český*, díl 31. Praha: Bursík & Kohout, 1921, s. 102 a 311). Z prodejních cen je zřejmé, že šlo o drobné dvory, jejichž zesnulí držitelé možná ani nepatřili mezi urozené. Rod vladyků z Blanice svůj majetek v Miřeticích a okolních vsích rozšířil a držel jej s různými změnami až do poloviny 15. století. V té době se v Miřeticích objevují předci prvních dědiníků. Jsou to Vaněk Kršňák a Václav Jeremiáš. První tam kolem roku 1457 koupil od Markvarta z Blanice poplužní dvůr, který si nechal vložit do zemských desk a zřejmě si o vkladu nechal vyhotovit potvrzení zvané registřík, obsahující základní údaje o trhu. Když pak v červnu roku 1541 zemské desky lehly popelem a začal proces jejich obnovy, mohl se vnuk Vaňka Kršňáka, dědiník Zikmund z Miřetic, těmito údaji prokázat a nechat je do obnoveného vkladu zapsat. Tentýž Zikmund si současně nechal obnovit ještě jeden deskový zápis, tentokrát na dva kmetčí dvory, také v Miřeticích, které jeho otec Václav Jeremiáš, dědiník, roku 1463 koupil od Zachariáše z Ostrova (NA, DZV 250, fol. A18). Se Zachariášem z Ostrova se v provolacích deskách po roce 1450 několikrát setkáváme jako s výprosníkem (*impetrans*), odpůrcem (*defendens*) nebo zmocněncem (*commissarius*) zastupujícím odpůrce. Určitě nešlo o dědiníka; jakým způsobem nabyli kmetčí dvory v Miřeticích, není známo. Václav Jeremiáš je prvním dědiníkem v Miřeticích a současně nejstarším českým dědiníkem, kterého známe jménem. Osídlení Miřetic dědiníky bylo tedy postupné a relativně pozdní. V 15. století Miřetice určitě plně dědinickou vsí nebyly.

⁸⁰ EMLER, J. (ed.). *Ein Bernaregister des Pilsner Kreises vom Jahre 1379*. Prag: Verlag der königl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, 1876.

⁸¹ J. Emler píše na s. XIV dokonce o velkém počtu dědiníků, J. Čechura o řadě svobodníků – ČECHURA, J. *České země v letech 1310–1378*. [Praha]: Libri, 1999, s. 198.

autoři.⁸² Podle předložené kalkulace patřilo 88 % veškeré půdy šlechtě, z toho 75 % drobným zemanům, 9,5 % klášterům a zbylých 2,5 % byl majetek panovnický. Odtud vidíme, že v majetku drobných zemanů je nutně zahrnut i majetek případných dědiníků. I když nemáme možnost nahlédnout do metodiky použitého výpočtu, není žádný důvod o jeho výsledcích pochybovat. Číselné údaje jsou samozřejmě specifické pro daný region – ty jinam přenášet nelze. Lze však uvažovat o tom, že stejně jako na Benešovsku a Podblanicku i jinde v Čechách bylo na prahu 15. století prakticky nemožné nalézt dělicí čáru mezi drobnými zemany a dědiníky. Ta se začala projevovat až po skončení husitských válek, není však vůbec jasné, zda její vznik války samotné nějak ovlivnily.

Závěr

Na závěr lze tedy konstatovat, že dědiníky můžeme jako třídu vnímat až od poloviny 15. století, přičemž dosavadní bádání neprokázalo souvislost mezi dědiníky a dědici (*heredes*). Původ většiny dědiníků je třeba vidět mezi vладыky a zemany a patrně také mezi královskými služebníky – a to buď pauperizací nebo novým zakoupením. Na podporu tohoto závěru můžeme přidat ještě jeden významný důvod, byť i ten je nepřímý. Dědiníci měli některá zvyková práva, která sdíleli s urozenými a u kterých si jen s velkými obtížemi dokážeme představit, že by mohla pocházet již od dědiců.⁸³ Na prvním místě jde o právo vkladu do zemských desk. Není na závadu, že toto právo bylo stejně jako pro města a duchovenstvo vázáno na souhlas panovníka. Je totiž velice pravděpodobné, že omezení vkladu pro neurozené má svůj počátek až ve Vladislavském zřízení zemském, odkud je pak do své přepracované verze zemského práva převzal i Viktorin Kornel ze Všehrd. Vzhledem k tomu, že zemské desky byly založeny až koncem 13. století, tedy v době, kdy dědici z historické scény mizí, je prakticky jisté, že dědici právem vkladu do desk neoplyvali. Přes všechna svá privilegia je neměli ani již výše zmínění dědici ve Stadicích. Navíc si lze všimnout, že právo vkladu neměli ani ti dědiníci, o nichž prokazatelně víme, že z urozeného stavu nepocházejí. Šlo vesměs o sedláky, kteří svou svobodu získali nějakým královským majestátem nebo obdarováním.⁸⁴ A naopak, mnozí dědiníci měli i další typicky „dominikální“ práva, o nichž u dědiců neslyšíme, ať již jde o honitbu, rybolov a čižbu nebo právo mít své poddané či své hospody a mlýny.⁸⁵

Dědiníci a svobodníci vznikali i jiným než právě naznačeným způsobem, šlo však o méně četné případy. Zemské desky včetně pozůstatků shořelých evidují za období 1420–1620 okolo 160 případů, kdy osobně svobodný sedlák koupil deskový a tedy svo-

⁸² NOVÝ, R. Vývoj struktury pozemkového vlastnictví na Benešovsku v předhusitské době. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka*, 1979, 20, s. 143. ČECHURA, J. Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce. *Sborník historický*, 1985, 31, s. 41. HLEDÍKOVÁ, Z. Ještě k počátkům blanické pověsti. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka*, 1979, 20, s. 130.

⁸³ Děkuji J. Jindrovi, tvůrci a administrátoru webových stránek <https://www.svobodnici.cz>, za upozornění na tento důležitý aspekt.

⁸⁴ Např. Henzlin Bader v Bajerově u Kašperkých Hor v roce 1357 – Muzeum Šumavy Kašperské Hory, Sbírková písemnost, sign. I-A-4. Děkuji PhDr. Vladimíru Horpeniakovi za zaslání fotokopie originálu listiny, kterou císař Karel IV. Henzlina Badera obdaroval. Listina byla později přepsána do svobodnické knihy KSv 2, fol. M11, kde je majitel dvora uveden jako Heinc Zlinus dictus Bader. Jiným příkladem je kuchař krále Václava IV. jménem Chunda, kterého král roku 1377 dědičně obdaroval pozemky ve vsích Purkarci a Jeznici – *Archiv český*, díl 17. Praha: Bursík & Kohout, 1899, s. 368.

⁸⁵ TWRDY, F. *Pragmatische Geschichte des böhmischen Freysassen*. Prag: Franz Johann Scholl, 1804, s. 15.

bodný statek a stal se dědínkem, resp. svobodníkem. V průměru jde o méně než jeden takový případ ročně a tedy nejde o typický způsob vzniku nového dědického nebo svobodnického statku. V předchozím odstavci vyslovený závěr tím rozhodně neztrácí na platnosti.

Pluralismus der Rechtsordnungen als Folge der lutherischen Reformation?

Heiner Lück

*Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Juristischen Fakultät
Ordentliches Mitglied der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig
Contact e-mail: heiner.lueck@jura.uni-halle.de*

Pluralism of Legal Orders as a Consequence of the Lutheran Reformation?

Abstract:

This article addresses the question of whether and how the Lutheran Reformation led to a (further) pluralisation of legal systems. Since the beginning of the early modern period, primarily in the course of the 16th century, a wave of legal records and legal codifications can be observed throughout Europe. The connection with the reception of Roman and Canon law is obvious. On a completely different level, an epochal church schism took place from the early 16th century onwards, triggered by Martin Luther's (1483–1546) fundamental criticism of the Roman Church. The term “pluralism of legal systems” is used here in the sense of diversity as well as the accepted coexistence and togetherness of cultural phenomena in the field of law. The article is divided into three sections: In the first section, an overview of legislation, primarily in the Holy Roman Empire, from about 1517 to the end of the 16th century will be given. Among the many examples will be the famous Czech city law codification of Pavel Koldin, which was newly edited and annotated a few years ago. A second section will deal with those legal norms that are related to the Lutheran Reformation and can be seen as consequences of the Reformation. In a third section, some substantive innovations that have had an impact up to the current legal system will be presented. The conclusion will be a short summary and some further observations.

Keywords: Lutheran Reformation; Martin Luther; legal systems; Holy Roman Empire; codification

DOI: 10.14712/2464689X.2022.3

Aktualisierte Fassung (Erstveröffentlichung) meines Vortrages, gehalten auf der internationalen Konferenz „More than Luther: The Reformation and the Rise of Pluralism in Europe“, 10.–12. Mai 2017, veranstaltet von RefoRC und Stiftung LEUCOREA in Lutherstadt Wittenberg.

Am Beginn der Frühen Neuzeit, vornehmlich im Verlauf des 16. Jahrhunderts, lässt sich in ganz Europa eine Welle von Rechtsaufzeichnungen und Rechtskodifikationen beobachten.¹ Der Zusammenhang mit der Rezeption des römischen und kanonischen Rechts ist offensichtlich. Auf einer ganz anderen Ebene fand seit dem frühen 16. Jahrhundert eine fundamentale Kirchenspaltung statt, die bis heute anhält. Man kann also fragen, ob und was die Reformation mehr oder weniger direkt in der Gesetzgebungsgeschichte bewirkt hat. Einige Beobachtungen, Befunde und Gedanken dazu sollen im Folgenden dargelegt werden.

Es wird zu Recht betont, dass der Singular „die Reformation“ in vielen Kontexten unzureichend ist, so dass man besser von „Reformationen“, also etwa von der „Reformation in Wittenberg“, der „Reformation in Zürich“, der „Reformation in Straßburg“, der „Reformation in Genf“ usw., sprechen sollte.² Die virulente Debatte darüber kann hier, in Bezug auf das, was im Folgenden gezeigt werden soll, vernachlässigt werden.

Klarstellung verlangt hingegen der Terminus „Pluralismus“. Gemeint sind nicht etwa der von Eugen Ehrlich (1862–1922)³ eingeführte Begriff des Rechtspluralismus und auch nicht der religiöse oder weltanschauliche Pluralismus. Vielmehr soll es um den Pluralismus im Sinne der Vielfalt sowie des akzeptierten Nebeneinanders und Miteinanders von Kulturphänomenen, hier auf dem Gebiet des Rechts, gehen. Der gewählte Begriff „Rechtsordnungen“ zielt primär auf die Normensysteme des 16. Jahrhunderts⁴ (und nicht auf deren theoretische Grundlegung, Auslegung und Praktizierung). Diese Eingrenzung ist für einen nur kurzen Überblick – um mehr kann es sich hier nicht handeln – notwendig.

Was hinterfragt werden soll, sind die Impulse, welche von der Reformation auf die Rechtsentwicklung ausgegangen sind. Mit dieser Themenstellung sind zwingend die einschlägigen und fundamentalen Monographien von Harold J. Berman⁵ (1918–2007) und Martin Heckel⁶ verbunden. Doch sind zusätzlich einige eigene bescheidene Beobachtun-

¹ LÜCK, H. The Codification of Law in Europe during the 16th century – concepts, results, effects. In: VALIKONYTĖ, I. – ŠLIMIENĖ, N. (eds.). *Lietuvos Statutas: Temidės ir klejos teritorijos. Straipsnių rinkinys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017, S. 17–32.

² Diese Kapitelüberschriften wählte z. B. DINGEL, I. *Geschichte der Reformation (= Theologische Bibliothek V)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017 (vgl. S. 7–11). Vgl. dazu auch den Titel des Sammelbandes von LÜCK, H. – FENNER, T. – HEIL, A.-M. – RAUSCH, R. – SENN, M. (Hg.). *Recht und Rechtswissenschaft zur Zeit der Reformationen und der Renaissance (ANHALT[ER]KENNTNISSE)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2021.

³ Zu ihm vgl. SCHRÖDER, J. Eugen Ehrlich. In: KLEINHEYER, G. – SCHRÖDER, J. (Hg.). *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 122–126.

⁴ Schon im hohen Mittelalter existierten, verbunden mit dem wirtschaftlichen und politischen Aufschwung der Städte, zunächst in Oberitalien, mehrere Rechtsordnungen nebeneinander. Die Literatur nennt diese Koexistenz „Multinormativität“ (SCHLOSSER, H. *Europäische Rechtsgeschichte. Privat- und Strafrecht von der Spätantike bis zur Moderne*. 4. Aufl. München: C. H. Beck, 2021, S. 83).

⁵ BERMAN, H. J. *Law and Revolution. II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*. Cambridge et al.: Harvard University Press, 2003.

⁶ HECKEL, M. *Martin Luthers Reformation und das Recht. Die Entwicklung der Theologie Luthers und ihre Auswirkung auf das Recht unter den Rahmenbedingungen der Reichsreform und der Territorialstaatsbildung im Kampf mit Rom und den „Schwärmern“ (= IUS ECCLESIASTICUM 114)*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016.

gen und Überlegungen zum Thema, vor allem auch aus Wittenberger und kursächsischer Sicht,⁷ vorzutragen.

Der Tübinger Theologe Christoph Schwöbel hat m. E. überzeugend dargelegt, dass „die Reformation in Europa als ein entscheidender Pluralisierungsschub für das Religionssystem gewirkt“ habe.⁸ Ob das auch für die Wirkungen der Reformation auf das Rechtssystem in Europa gesagt werden kann, soll im Folgenden untersucht werden.

Dabei bietet sich ein Vorgehen in drei Schritten an: In einem ersten Schritt soll ein Überblick über die Gesetzgebung, vornehmlich im Heiligen Römischen Reich, nach 1517 bis zum Ende des 16. Jahrhunderts versucht werden. Ein zweiter Abschnitt wird sich mit der Bestimmung jener Rechtsnormen, die in einem Zusammenhang mit der Reformation stehen und vielleicht auch als Folgen der Reformation – wie in der Überschrift formuliert – angesehen werden können, befassen. In einem dritten Abschnitt soll gefragt werden, welche inhaltlichen Neuerungen die von der Reformation mehr oder weniger stark beeinflusste Gesetzgebung hervorgebracht hat. Am Schluss sollen eine kleine Zusammenfassung und einige weiterführende Beobachtungen stehen.

I. Gesetzgebung und Rechtssetzung im 16. Jahrhundert

Die Aufzählung⁹ der kaum überschaubaren Fülle von Gesetzgebungs- und Rechtssetzungsakten¹⁰ verbietet sich aus quantitativen Gründen von selbst. Vielmehr sollen

⁷ LÜCK, H. Beiträge ausgewählter Wittenberger Juristen zur europäischen Rechtsentwicklung und zur Herausbildung eines evangelischen Eherechts während des 16. Jahrhunderts. In: STROHM, C. (Hg.). *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 73–109; LÜCK, H. Juristen um Luther. In: SCHNABEL-SCHÜLE, H. (Hg.). *Reformation. Historisch-kulturwissenschaftliches Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler, 2017, S. 71–91; LÜCK, H. „Richtergewissen“ im Kernland der lutherischen Reformation. Beobachtungen zur kursächsischen Rechtspraxis und deren normativen Grundlagen im 16. Jahrhundert. In: GERMANN, M. – DECOCK, W. (Hg.). *Das Gewissen in den Rechtslehren der protestantischen und katholischen Reformationen ... (= Leucoorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 31)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2017, S. 179–199; LÜCK, H. „Recht“ und „Gesetz“ in den Kirchenordnungen Johannes Bugenhagens. In: DINGEL, I. – RHEIN, S. (Hg.). *Der späte Bugenhagen (= Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 13)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011, S. 177–195; BUCHDA, G. – LÜCK, H. Kursächsische Konstitutionen. In: CORDES, A. – HAFERKAMP, H.-P. – LÜCK, H. – WERKMÜLLER, D. (Hg.). *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. 2. Aufl. (im Folgenden: HRG). Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 354–361.

⁸ SCHWÖBEL, C. Pluralismus und Toleranz aus der Sicht des Christentums. Eine protestantische Perspektive. In: AUGUSTIN, C. – WIENAND, J. – WINKLER, C. (Hg.). *Religiöser Pluralismus und Toleranz in Europa*. Wiesbaden: Springer VS, 2006, S. 102–122, hier S. 102. Vgl. auch die Monographie desselben Autors SCHWÖBEL, C. *Christlicher Glaube im Pluralismus. Studien zu einer Theologie der Kultur*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2003.

⁹ Bibliographie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozeßrechts für das Deutsche Reich von GEHRKE, H. Deutsches Reich. In: COING, H. (Hg.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Zweiter Band: Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des Gemeinen Rechts, 2. Teilband: Gesetzgebung und Rechtsprechung (Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte)*. München: C. H. Beck, 1976, S. 310–418.

¹⁰ Zu den begrifflichen Problemen sei konstatiert, dass der „Begriff des gesetzgeberischen Aktes im heutigen Sinne“ die Zeit vor Montesquieu nicht kannte (IMMEL, G. Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozeßrechts. In: COING, H. (Hg.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Zweiter Band: Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des Gemeinen Rechts,*

einige strukturelle Beobachtungen angestellt werden, um sich den Rechtsordnungen des 16. Jahrhunderts im Heiligen Römischen Reich anzunähern.

Es gab zu fast allen Zeiten seit Erfindung der Schrift Aufzeichnungen des Rechts, d. h. im wesentlichen die Verschriftlichung von bislang ungeschriebenem Gewohnheitsrecht.¹¹

Bei einer strukturellen Betrachtung über große Zeiträume hinweg spielt dabei das Wechselverhältnis von „geschriebenem“ und „ungeschriebenem“ Recht eine Rolle. Dieser Dualismus wird überlagert von weiteren Dichotomien, etwa gelehrtes und ungelehrtes Recht,¹² gesetztes und ungesetztes Recht,¹³ weltliches und kirchliches Recht,¹⁴ Reichsrecht und Landrecht,¹⁵ Stadtrecht und Dorfrecht,¹⁶ Landrecht und Lehnrecht¹⁷ usw. Schließlich begegnet uns auf Schritt und Tritt die Allmacht des *ius commune*¹⁸ im Sinne eines *ius universale* in Konkurrenz und in Ergänzung zum *ius particulare*.¹⁹

Die Bezeichnungen für das aufgezeichnete Recht oder dessen Teile sind naturgemäß nicht einheitlich. Doch kann man in vielen Ländern eine äußerliche Anlehnung an die Bezeichnungen der Rechtsakte des Römischen Reiches, insbesondere die der Kaisergesetzgebung, feststellen: *edicta, mandata, decreta, rescripta, constitutiones, declarationes, statuta* etc.).²⁰ Es finden sich im Deutschen *Landrecht, Ordnung, Abschied, Schied, Rechtsbuch, Ausschreiben, Reformation, Beschluss, Weistum, Willkür* u. ä.

Mehrere Möglichkeiten, mit denen Rechtssetzung realisiert wurde,²¹ lassen sich beobachten. So konnte verbindliches und verschriftlichtes Recht durch die herrschaftliche Autorisierung von bereits lange vorhandenem Gewohnheitsrecht entstehen. Gleichwohl ist die Schriftlichkeit bis heute kein Wesensmerkmal des Rechts. An Stelle der ausdrücklichen

2. Teilband: *Gesetzgebung und Rechtsprechung (Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte)*. München: C. H. Beck, 1976, S. 3–96, hier S. 8.

¹¹ Vgl. dazu den Überblick von KANOWSKI, B. Aufzeichnung des Rechts. In: *HRG.* Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 347–355, sowie KRAUSE, H. – KÖBLER, G. Gewohnheitsrecht. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 364–375.

¹² Vgl. AVENARIUS, M. Gelehrtes Recht. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 31–37.

¹³ Vgl. EBEL, W. *Geschichte der Gesetzgebung in Deutschland* (= *Göttinger Rechtswissenschaftliche Studien* 24). 2. Aufl. Göttingen: O. Schwartz, 1958; MERTENS, B. Gesetzgebung. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 302–315.

¹⁴ Vgl. ROBINSON, F. – FERGUS, T. D. – GORDON, W. M. (eds.). *European Legal History. Sources and Institutions*. 2nd ed. London – Dublin – Edinburgh: Butterworths, 1994, S. 72–89; BECKER, H.-J. Kanonisches Recht. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1569–1576; LANDAU, P. Kirchenrecht, katholisches. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1821–1826.

¹⁵ LAUFS, A. – SCHROEDER, K.-P. Landrecht. In: *HRG.* Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 552–559.

¹⁶ LÜCK, H. Urban Law. The law of Saxony and Magdeburg. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 474–508.

¹⁷ Vgl. AUGE, O. Lehnrecht, Lehnswesen. In: *HRG.* Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 717–736; HEIRBAUT, D. Feudal Law. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 528–548.

¹⁸ Vgl. LUIG, K. Gemeines Recht. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 60–77; LEPSIUS, S. *Ius commune*. In: *HRG.* Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1333–1336.

¹⁹ Vgl. SCHENNACH, M. Partikularrecht. In: *HRG.* 2. Aufl. Bd. 26. Lieferung. Berlin: Schmidt, 2017, Sp. 408–410.

²⁰ Vgl. WALDSTEIN, W. – RAINER, J. M. *Römische Rechtsgeschichte. Ein Studienbuch*, 11. Aufl. München: C. H. Beck, 2014, S. 210–214, 266–267.

²¹ Die Aufzählung folgt im wesentlichen der Typologie von IMMEL, Typologie.

Autorisierung/Sanktionierung konnte auch die stillschweigende Duldung älteren Rechts durch den Herrscher stehen – sei es mit herrschaftlichem oder ohne herrschaftlichen Eingriff in das vorhandene Normensystem. Diese Art der herrschaftlichen Rechtsgestaltung konnte sich ordnend, selektierend oder ergänzend durch einen Gesetzgebungsakt vollziehen. Schließlich konnte altes Recht teilweise oder vollständig durch moderne Gesetzgebung (Kodifikationen) ersetzt werden.

Die Verschriftlichung von Recht erfolgte im Großen und Ganzen entweder durch nicht herrschaftlich autorisierte Aufzeichnungen (angeblich typisch für die sog. Rechtsbücher²²) oder durch ein herrschaftlich strukturiertes Gesetzgebungsverfahren. Man kann in der europäischen Rechtsgeschichte verschiedene „Wellen“ von Rechtsaufzeichnungen bzw. von Verschriftlichung des Rechts beobachten:

- die justinianische Kodifikation des römischen Rechts im 6. Jahrhundert n. Chr.;²³
- die sog. germanischen Volksrechte (5.–9. Jahrhundert);²⁴
- die Kodifikation des mittelalterlichen Kirchenrechts (12.–14. Jahrhundert);²⁵
- die Rechtsbücher und Stadtrechtssetzung (13.–15. Jahrhundert);²⁶
- die Reichs- und Territorialgesetzgebung (13.–16. Jahrhundert);²⁷
- die Kodifikationen des Naturrechtszeitalters (18. Jahrhundert);²⁸
- die bürgerlichen Kodifikationen, d. h. moderne Gesetzbücher im 19. und 20. Jahrhundert.²⁹

²² Kritisch dazu LÜCK, H. Rechtsbücher als „private“ Rechtsaufzeichnungen? *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung*, 2014, 131, S. 418–433.

²³ Vgl. dazu MANTHE, U. *Corpus Iuris Civilis*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 901–907.

²⁴ Vgl. VON OLBERG-HAVERKATE, G. *Leges barbarorum*. In: *HRG*. Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 690–692; SHOEMAKER, K. *Germanic Law*. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 249–261.

²⁵ THIER, A. *Corpus Iuris Canonici*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 894–901; NÖRR, K. W. Die Entwicklung des *Corpus iuris canonici*. In: COING, H. (Hg.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Bd. I: Mittelalter (1100–1500). Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung (Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte)*. München: C. H. Beck, 1973, S. 835–846; CLARKE, P. D. *Western Canon Law in the central and later Middle Ages*. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 265–285.

²⁶ Vgl. LÜCK, H. *Der Sachsenspiegel. Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2017, S. 6–21; LÜCK, Urban Law.

²⁷ Vgl. grundlegend WOLF, A. Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten. In: COING, H. (Hg.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Bd. I: Mittelalter (1100–1500). Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung (Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte)*. München: C. H. Beck, 1973, S. 517–800; auch erschienen als 2. Aufl. unter dem Titel *Gesetzgebung in Europa 1100–1500. Zur Entstehung der Territorialstaaten*. München: C. H. Beck, 1996.

²⁸ SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 224–275; IBBETSON, D. *Natural law in early modern legal thought*. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 566–582.

²⁹ SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 307–325; HALPÉRIN, J.-L. *The Age of Codification and Legal Modernization in Private Law*. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 907–927.

Angesichts der hier aufgeworfenen Fragestellung fragt es sich, welche typischen Merkmale die Kodifikationswelle der Kirchen-, Reichs-, Territorial- und Stadtgesetzgebung im 16. Jahrhundert auszeichnen.

Um die Antwort vorweg zu nehmen: Es handelt sich im 16. Jahrhundert um einen qualitativen und quantitativen Sprung – nicht nur bei der Kodifikation des Rechts (also auf der normativen Ebene), sondern auch bei den Vorstellungen von Recht, Staat, Kirche, Gemeinschaft und Individuum überhaupt. Zu Recht wird von einer „Verrechtlichung“ von Politik und Gesellschaft gesprochen.³⁰

Betrachtet man die südöstliche Außengrenze des frühneuzeitlichen Europa, so fällt der Konflikt mit den Osmanen in den Blick.³¹ Dieser wurde prägend für die politische Kultur und damit für das Rechtsverständnis im Europa des 16. Jahrhunderts. Die Gewährleistung und die Finanzierung militärischer Verteidigung wurden mit den Mitteln des Rechts im Reich und in den Ländern organisiert.³²

Die Jahrhundertwende vom 15. auf das 16. Jahrhundert bedeutet freilich keinen Bruch in der Rechtsgeschichte.³³ Viele im Mittelalter angelegte Entwicklungen wurden fortgeführt - und dennoch entstand im 16. Jahrhundert ein völlig anderes Bedingungsgefüge, welches die Entstehung von Recht qualitativ ganz anders konfigurierte, als das vorher der Fall war. Die epochalen Vorgänge, welche sich im späten 15. Jahrhundert anbahnten und während des 16. Jahrhunderts voll entfalteten, können hier nur mit einigen Stichpunkten angedeutet werden. Diese sind folgende:

- Humanismus;³⁴
- Buchdruck;³⁵
- Reformation (und damit Befreiung des Individuums sowie ein immenser Bedarf an der Setzung neuer Rechtsnormen);³⁶
- Entdeckung der Neuen Welt;³⁷

³⁰ Vgl. etwa STOLLEIS, M. Reformation und Verrechtlichung am Beispiel der Reichspublizistik. In: STROHM, C. (Hg.). *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 53–72.

³¹ Vgl. LÜCK, H. Osmanisches Reich. In: *HRG*. Bd. 25. Lieferung. Berlin: Erich Schmidt, 2017, Sp. 218–224.

³² WILLOWEIT, D. *Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Frankenreich bis zur Wiedervereinigung Deutschlands. Ein Studienbuch. Mit einer Zeittafel und einem Kartenanhang*. 7. Aufl. München: C. H. Beck, 2013, S. 151; SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 172–173.

³³ IMMEL, Typologie, S. 8.

³⁴ Vgl. dazu SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 125–145; MUHLACK, U. Humanismus. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1161–1163.

³⁵ Vgl. LEPSIUS, S. Buchdruck. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 700–702; FUCHS, T. Einleitung: Buch und Reformation. In: BÜNZ, E. – FUCHS, T. – RHEIN, S. (Hg.). *Buch und Reformation. Beiträge zur Buch- und Bibliotheksgeschichte Mitteleuropas im 16. Jahrhundert (= Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 16)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014, S. 9–37.

³⁶ BERMAN, *op. cit.*

³⁷ Z. B. DUVE, T. *Sonderrecht in der Frühen Neuzeit. Studien zum ius singulare und den privilegia miserabilium personarum, senum und indorum in Alter und Neuer Welt (= Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 231)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2008; CARDIM, P. Political Status and Identity: Debating the Status of American Territories across the Sixteenth and Seventeenth Century Iberian World. *Legal History. Journal of the Max Planck Institute for European Legal History*, 2016, 24, S. 101–116; allgemein vgl. ROBINSON – FERGUS – GORDON, *op. cit.*, S. 166.

- Aufblühen der Naturwissenschaften;³⁸
- Frühkapitalismus.³⁹

Im 16. Jahrhundert kam niemand mehr am römischen Recht vorbei, wenn das aufzuzeichnende bzw. zu setzende Recht Bestand und Akzeptanz haben sollte.⁴⁰ Man sieht das vor allem an den verschriftlichten Gewohnheitsrechten deutlich. Diese wurden mit Hilfe der römisch-rechtlichen Begriffe und Systematik bearbeitet und kodifiziert.⁴¹ Die berühmte Kodifikation des böhmischen Stadtrechts in tschechischer Sprache durch Pavel Kristian Koldin (1530–1589), die 1579 in Kraft trat,⁴² ist dafür ein eindrucksvolles Beispiel.

Neues Recht konnte durch die Übereinkunft von Kaiser und Reichsständen bzw. Landesherrn und Landständen entstehen.⁴³ Ein Beispiel auf Reichsebene ist die *Constitutio Criminalis Carolina* (CCC) von 1532.⁴⁴ Des weiteren konnte der Herrscher einen Normativakt erlassen, bei dem die Stände zustimmen mussten.⁴⁵ Die Mitwirkung der letzteren war im Verhältnis zu der zuerst genannten Variante schwächer. Von den zahlreichen Beispielen sei die kurbrandenburgische *Constitution, willkür und ordnung der Erbfelle, und*

³⁸ Vgl. RÜEGG, W. Themen, Probleme, Erkenntnisse. In: RÜEGG, W. (Hg.). *Geschichte der Universität in Europa, Bd. II: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*. München: C. H. Beck, 1996.

³⁹ Vgl. z. B. VAN HOFSTRAETEN, B. Recording Customs in Early Modern Antwerp, a Commercial Metropolis. *Legal History*, 2010, 17, S. 288–301; BINGENER, A. – BARTELS, C. – FESSNER, M. Die große Zeit des Silbers. Der Bergbau im deutschsprachigen Raum von der Mitte des 15. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. In: BARTELS, C. – SLOTTA, R. (Hg.). *Geschichte des deutschen Bergbaus, Bd. 1: Der alteuropäische Bergbau. Von den Anfängen bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*. Münster: Aschendorff, 2012, S. 317–452.

⁴⁰ SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 83–145; STEIN, P. G. *Römisches Recht und Europa. Die Geschichte einer Rechtskultur*. Aus dem Englischen von LUIG, K. Frankfurt am Main: Fischer, 1999.

⁴¹ KORPIOLA, M. Customary Law and the Influence of the *Ius Commune* in High and Late Medieval East Central Europe. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 404–429.

⁴² Vgl. dazu die Tagungsergebnisse (mit Edition): MALÝ, K. – ŠOUŠA, J. (eds.). *Sborník příspěvků z mezinárodní právnické konference „Práva městská Království českého“ z 19.–21. září 2011, Praha*. Praha: Karolinum, 2013; [Edition:] MALÝ, K. – SLAVIČKOVÁ, P. – SOUKUP, L. – SKŘEJPKOVÁ, P. – ŠOUŠA, J. – ŠOUŠA, J. – VOJTÍŠKOVÁ, K. – WOITSCHOVÁ, K. *Práva městská Království českého. Edice s komentářem*. Praha: Karolinum, 2013. Speziell zum römischen Recht in Koldins Kodifikation vgl. SKŘEJPEK, M. – FALADA, D. Římské právo v Koldinově díle. In: MALÝ, K. – ŠOUŠA, J. (eds.). *Sborník příspěvků z mezinárodní právnické konference „Práva městská Království českého“ z 19.–21. září 2011, Praha*. Praha: Karolinum, 2013, S. 125–164.

⁴³ IMMEL, Typologie, S. 10–13. Für das Heilige Römische Reich vgl. den Überblick von OESTMANN, P. The law of the Holy Roman Empire of the German Nation. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 731–759, hier S. 738–746.

⁴⁴ Zur Rezeption dieses Reichsgesetzes in den Territorien und Städten des Reiches vgl. demnächst LÜCK, H. „Daß es ... vermöge ... Keyser Karls ... Halßgerichts Ordnung ... solle gehalten werden“. Die Rezeption der *Constitutio Criminalis Carolina* im Heiligen Römischen Reich – Anspruch und Realität. In: CZE-GUHN, I. – LÜCK, H. (Hg.). *Kaiser Karl V. und das Heilige Römische Reich. Normativität und Strukturwandel eines imperialen Herrschaftsystems am Beginn der Neuzeit, Tagung der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig und der Nationalen Andalusischen Akademie für historisch-juristische Wissenschaften zu Córdoba in Leipzig, 1.–4. Oktober 2019*. Leipzig – Stuttgart: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig (im Druck).

⁴⁵ IMMEL, Typologie, S. 14–18.

anderen Sachen („Joachimica“)⁴⁶ von 1527 genannt. Auch die wichtigen Kursächsischen Konstitutionen von 1572 gehören in diese Gruppe. Eine dritte Möglichkeit bestand in der Erarbeitung und Verabschiedung eines Ständebeschlusses, den der Herrscher approbierte.⁴⁷ Dieses ziemlich seltene Verfahren lag einigen österreichischen Ordnungen, die nicht über das Entwurfsstadium hinausgekommen sind, zugrunde. Dazu gehörte z. B. die steiermärkische *Neue Reformation des Landrechts* von 1533. Ein vierter Weg der Rechtssetzung führte über den Herrscherbefehl auf Ansuchen der Stände.⁴⁸ In der *Mecklenburgische Reformation und Hofgerichtsordnung* von 1568 wird ein Belegstück für dieses Verfahren gesehen.⁴⁹ Die bei dieser (fünften) Variante sehr schwache Position der Stände fiel bei Gesetzgebungsakten, die allein aufgrund eines Herrscherbefehls ergingen, ganz weg.⁵⁰ Bei der Rechtssetzung in Städten waren dafür Bürgermeister und Rat, d. h. ohne Beteiligung der Bürger, zuständig. Als Beispiel für die landesfürstliche Ebene sei das *Kurpfälzische Landrecht* von 1582⁵¹ genannt. Von den zahlreichen städtischen Normensetzungen mag als Beispiel die *Rostocker Gerichtsordnung* von 1586 dienen. Schließlich begründete der Ständebeschluss ohne die Mitwirkung weiterer Herrschaftsträger Rechtsnormen.⁵² Diese Form ist aufgrund der besonderen Verfassung in den nördlichen Niederlanden, die 1579 faktisch souverän geworden waren, zu finden (z. B. *Nieuwe Landrecht von de Ommelande* von 1601/02).⁵³ In diese „Typologie“, die auf die meisten europäischen Länder angewendet werden kann, lassen sich weitere zahlreiche Beispiele einordnen. Aufgrund der historisch-realen Vielfalt von Rechtssetzungen begegnen viele Mischformen, die sich nicht eindeutig zuordnen lassen. Auch untereinander lassen sie sich im Hinblick auf die Akteure des Rechtssetzungsverfahrens oft nicht voneinander abgrenzen.

Für die Rechtssetzungsakte des 16. Jahrhunderts war typisch, dass nahezu alle auf dem rezipierten römischen Recht beruhten. Sie benutzten dessen verdeutschte oder in Latein belassene Terminologie, in der Regel aus Wörtern und Wortgruppen (insbesondere *termini technici*) beider Sprachen gemischt. Diverse Land- und Stadtrechte wurden durch „Reformation“ im Sinne einer Modernisierung und Anpassung an das römische Recht neu gefasst bzw. ergänzt.⁵⁴

Auch die führenden deutschen Reformatoren standen dem römischen Recht dezidiert positiv gegenüber. Philipp Melancthon (1497–1560) sah in dem aus den Kenntnissen der Natur abgeleiteten römischen Gesetz sogar den „Strahl der göttlichen Weisheit“ („[...] *Lex est radius sapientiae divinae* [...]“⁵⁵). Seine Verehrung für die Wissenschaft

⁴⁶ Vgl. LÜCK, H. *Constitutio Joachimica*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 893–894.

⁴⁷ IMMEL, Typologie, S. 18.

⁴⁸ *Ibidem*, S. 18–19.

⁴⁹ *Ibidem*, S. 18.

⁵⁰ *Ibidem*, S. 19–24.

⁵¹ Vgl. ausführlich KERN, B.-R. *Die Gerichtsordnungen des Kurpfälzler Landrechts von 1582 (= Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 23)*. Köln – Wien: Böhlau, 1991.

⁵² IMMEL, Typologie, S. 24–25.

⁵³ IMMEL, Typologie, S. 24.

⁵⁴ Vgl. dazu SCHULZE, R. *Reformation (Rechtsquelle)*. In: ERLER, A. – KAUFMANN, E. (Hg.). *HRG*. Bd. 4. Berlin: Erich Schmidt, 1990, Sp. 468–472.

⁵⁵ BRETSCHNEIDER, K. G. (ed.). *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia (= Corpus Reformatorum XI)*. Halle: C. A Schwetschke & Sohn, 1843, Sp. 917.

vom römischen Recht hat er in seiner berühmten Rede über die Rechtsgelehrten Irnerius (vor 1100–nach 1125)⁵⁶ und Bartolus de Saxoferrato (1313/14–1357)⁵⁷ (*De Irnerio et Bartolo iurisconsultis oratio* – 1537)⁵⁸ dargelegt. Dem römischen Recht, das der Verwaltung der weltlichen Obrigkeit zu dienen habe, sprach er in seiner Redeübung über die Würde der Gesetze (*Declamatio de dignitate legum* – 1538)⁵⁹ eine einigende Kraft zu.⁶⁰ Martin Luther (1483–1546)⁶¹ war, wenn auch nicht von Anfang an, dem römischen (kaiserlichen) Recht gegenüber aufgeschlossen. Es verkörpere in unvergleichlicher Weise die „Heidnische weisheit“⁶² und die Vernunft der Römer, so dass es im Heiligen Römischen Reich bis zum Jüngsten Tag gelten sollte.⁶³

Die nach mittelalterlichem Verständnis aus der Gerichtsbarkeit fließende Gesetzgebungskompetenz des Herrschers (*potestas legislativa*) gewann im 16. Jahrhundert ein enormes, bis dahin nie da gewesenes, Gewicht. Bei vielen Kodifikationsunternehmungen in Europa des 16. Jahrhunderts dominierten als Akteure die akademisch ausgebildeten Juristen. Auf dem Gebiet des Kirchenrechts treten die Beschlüsse des *Tridentinum*s von 1563 hervor.

In das 16. Jahrhundert fallen auch die epochalen Druckausgaben des *Corpus Iuris Canonici* (1582)⁶⁴ und des *Corpus Iuris Civilis* (1583).⁶⁵ Die letztere ist das unvergängliche Werk des französischen Juristen Dionysius Gothofredus (1549–1622)⁶⁶ – hervor-

⁵⁶ Zu ihm vgl. DORN, F. Irnerius. In: KLEINHEYER, G. – SCHRÖDER, J. (Hg.). *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 223–228.

⁵⁷ Zu ihm vgl. KRAUSS, A. Bartolus de Saxoferrato. In: KLEINHEYER, G. – SCHRÖDER, J. (Hg.). *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 44–48.

⁵⁸ BRETSCHNEIDER, *op. cit.*, Sp. 350–356; Übersetzung von WEISE, S. In: BEYER, M. – KOHNLE, A. – LEPPIN, V. (Hg.) unter Mitarbeit von DOMTERA, C. und SCHMIDT, A. *Melanchthon deutsch, Bd. 4: Melanchthon, die Universität und ihre Fakultäten*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012, S. 291–302.

⁵⁹ BRETSCHNEIDER, *op. cit.*, Sp. 357–364; Übersetzung von WEISE, S. In: BEYER, M. – KOHNLE, A. – LEPPIN, V. (Hg.) unter Mitarbeit von Domtera, C. und Schmidt, A. *Melanchthon deutsch, Bd. 4: Melanchthon, die Universität und ihre Fakultäten*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012, S. 303–314.

⁶⁰ Zu Melanchthons Rechtsauffassung vgl. vor allem DEFLERS, I. *Lex und ordo. Eine rechtshistorische Untersuchung der Rechtsauffassung Melanchthons (= Schriften zur Rechtsgeschichte 121)*. Berlin: Duncker & Humblot, 2005, sowie LIEBERWIRTH, R. Melanchthons Überlegungen zur Strafrechtspflege. In: LÜCK, H. (Hg.). *Aktuelle Beiträge zur Rechtswissenschaft und zu ihren geistesgeschichtlichen Grundlagen. Zum 20. Jubiläum der Neugründung der Juristischen Fakultät an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg (= Hallesche Schriften zum Recht 32)*. Halle: Universitätsverlag Halle-Wittenberg, 2013, S. 175–192.

⁶¹ Zu ihm unter spezifisch rechtsgeschichtlichen Aspekten vgl. den Überblick von SPEHR, C. Luther, Martin (1483–1546). In: *HRG*. Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 1100–1107; ausführlich HECKEL, *op. cit.*

⁶² *Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Bd. 51. Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1914, S. 242, Zeile 23.

⁶³ *Ibidem*, S. 257, Zeile 33 – S. 258, Zeile 5; vgl. HECKEL, *op. cit.*, S. 448.

⁶⁴ *Corpus Iuris Canonici emendatum et notis illustratum. Gregorii XIII. pont. max. iussu editum*. Romanae: in aedibus Populi Romani MDLXXXII.

⁶⁵ *Corpus Iuris Civilis in IIII partes distinctum*. Geneva: MDLXXXIII.

⁶⁶ Zu ihm vgl. NITSCHKE, H. Dionysius Gothofredus. In: KLEINHEYER, G. – SCHRÖDER, J. (Hg.). *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 169–172.

gegangen aus einer betont humanistisch-philologisch betriebenen Jurisprudenz.⁶⁷ Aber auch erfahrene Praktiker ohne Jurastudium haben wesentliches geleistet, z. B. Johann von Schwarzenberg (1463–1528),⁶⁸ der als maßgeblicher Redaktor der CCC gilt.⁶⁹ Nach neueren Forschungen wirkten an dieser berühmten Reichsstrafprozessordnung mehr studierte Juristen mit, als bisher angenommen.⁷⁰ Von den zahlreichen Stadtrechtsreformationen sei als bedeutendes Beispiel die Freiburger Stadtrechtsreformation von 1520 genannt, welche auf den humanistisch geprägten Professor der Rechte an der Freiburger Juristischen Fakultät, Ulrich Zasius (1461–1535),⁷¹ zurückgeht.⁷²

Von der Wirkungskraft der neuartigen Gesetzgebung des 16. Jahrhunderts darf man aus heutiger Sicht nicht zuviel erwarten. Die Gesetze waren vom Selbstverständnis ihrer Schöpfer her zwar allgemeinverbindlich, doch fehlten vielerorts das Bewusstsein und die entsprechenden Institutionen, um das Recht effizient und gegebenenfalls auch zwangsweise in jedem einzelnen Bedarfsfall durchzusetzen. Dessen ungeachtet gab es solche Institutionen. Sie sind sogar typisch für das 16. Jahrhundert. Es handelt sich um die höchsten Gerichte der Territorien und des Heiligen Römischen Reiches,⁷³ aber auch in den anderen europäischen Ländern. Dazu gehörten auch die Räte, mit welchen sich die Fürsten umgaben. Für das Heilige Römische Reich sind das Reichskammergericht und der Reichshofrat zu nennen. In den Territorien etablierten sich Hofgerichte bzw. Appellationsgerichte – und zwar als permanent vorhandene und im Bedarfsfall anrufbare Gerichte. Das war im Mittelalter so nicht der Fall.

Zu den Wirkungen gehörte, vor allem vermittelt über den Buchdruck, die Herausbildung bzw. Perfektionierung einer Rechtssprache, sowohl einer dem römischen Recht entlehnten lateinischen als auch einer volkssprachigen Rechtsterminologie. Von besonderem Gewicht für die Etablierung der Volkssprache als juristische Fachsprache neben dem Lateinischen war die Anordnung des französischen Königs Franz I. (reg. 1515–1547) von 1539, dass alle Rechtsakte, auch die Sammlungen des Gewohnheitsrechts, in der Mutterspra-

⁶⁷ Vgl. dazu TROJE, H. E. Die Literatur des gemeinen Rechts unter dem Einfluß des Humanismus. In: COING, H. (Hg.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Zweiter Band: Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts, I. Teilbd.: Wissenschaft (Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte)*. München: C. H. Beck, 1977, S. 615–795.

⁶⁸ Zu ihm vgl. PAHLMANN, B. Johann von Schwarzenberg. In: KLEINHEYER, G. – SCHRÖDER, J. (Hg.). *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 379–382; SCHROEDER, K.-P. *Vom Sachsenspiegel zum Grundgesetz. Eine deutsche Rechtsgeschichte in Lebensbildern*. München: C. H. Beck, 2001, S. 39–62 [Johann Freiherr von Schwarzenberg (1463–1528) – „Liebhaber des Rechts“ und Reform der Strafrechtspflege].

⁶⁹ Vgl. LIEBERWIRTH, R. *Constitutio Criminalis Carolina*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 885–890.

⁷⁰ SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 99–100.

⁷¹ Zu ihm vgl. PAHLMANN, B. – SCHRÖDER, J. Ulrich Zasius. In: KLEINHEYER, G. – SCHRÖDER, J. (Hg.). *Deutsche und Europäische Juristen aus neun Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. 6. Aufl. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 473–477.

⁷² Im einzelnen vgl. NASSALL, W. *Das Freiburger Stadtrecht von 1520 – Durchsetzung und Bewährung. Dargestellt anhand der Rechtsprechung des Freiburger Stadtgerichts im 16. Jahrhundert zu den ersten beiden Tractaten (= Freiburger rechtsgeschichtliche Abhandlungen, N. F. 13)*. Berlin: Duncker & Humblot, 1989.

⁷³ OESTMANN, *op. cit.*, S. 747–758.

che abzufassen seien (*Ordonnance von Villers-Cotterêts* 1539).⁷⁴ Im Heiligen Römischen Reich hatten sich das Deutsche bzw. andere Volkssprachen als Rechts- und Gesetzgebungssprache spätestens im frühen 16. Jahrhundert durchgesetzt. Auf die CCC und Koldins böhmische Stadtrechtskodifikation wurde schon hingewiesen.

In diese ganz unterschiedlichen Vorgänge, die hier freilich in einer kleinen Auswahl und nur ganz unvollkommen konturiert werden konnten, wirkten die rechtlichen Folgen der Reformation hinein.

II. Gesetzgebung und Reformation

Die Beantwortung der Frage, ob und was von diesen bereits sehr heterogenen oder pluralistisch strukturierten Rechtsordnungen von der Reformation beeinflusst oder gar verursacht worden sein könnte, fällt schwer. Ein „Vorgang, der geradlinig kausal erklärt werden kann“, war die hier ins Auge gefasste Beeinflussung jedenfalls nicht.⁷⁵

Die Gesetzgebung in der Zeit der Wittenberger Reformation begann zunächst mit der Erzeugung eines rechtlichen Vakuums, d. h. mit einer Art „Rechtsvernichtung“. Gemeint ist die Verbrennung der Bücher des kanonischen Rechts und weiterer kanonischer Schriften durch Martin Luther am 10. Dezember 1520 in Wittenberg.⁷⁶ Diese publikumswirksame wie folgenschwere Aktion drückte unmissverständlich die Abkehr vom kanonischen Recht und von der bischöflichen Gerichtsbarkeit aus.⁷⁷ Die Frage, was an Stelle des durchgebildeten, jetzt annullierten altkirchlichen Rechts⁷⁸ und der tradierten Gerichtsverfassung⁷⁹ treten sollte, war zunächst ganz offen. Erst allmählich wurden Rechtsnormen im Geist des neuen reformatorischen Kirchenverständnisses erlassen, die den akuten Regelungsbedarf befriedigten.⁸⁰ Im Jahre 1539 wurde in Wittenberg der Gerichtstyp des *Konsistoriums* als kirchliche Rechtsprechungs- und Disziplinarbehörde geboren.⁸¹ Dieser neue Behördentyp wurde in den evangelischen Ländern nach Wittenberger Vorbild eingerichtet und mit entsprechenden Zuständigkeits- und Verfahrensordnungen versehen. Tatsächlich ist von

⁷⁴ ROBINSON – FERGUS – GORDON, *op. cit.*, S. 206.

⁷⁵ STOLLEIS, *Reformation und Verrechtlichung*, S. 69.

⁷⁶ Zuletzt dazu: KRENTZ, N. *Ritualwandel und Deutungshoheit. Die frühe Reformation in der Residenzstadt Wittenberg (1500–1533)* (= *Spätmittelalter, Humanismus, Reformation* 74). Tübingen: Mohr Siebeck, 2014, S. 125–139.

⁷⁷ Zur Neugestaltung des Verhältnisses von kanonischem Recht und römischem Recht vor dem Hintergrund von Humanismus und Konfessionalisierung vgl. STROHM, C. Die produktive Kraft konfessioneller Konkurrenz für die Rechtsentwicklung. In: STROHM, C. (Hg.). *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 131–171.

⁷⁸ Vgl. dazu den Überblick von BECKER, *op. cit.*

⁷⁹ Überblick von KÉRY, L. Geistliche Gerichtsbarkeit. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1–8; LÜCK, H. *Die kursächsische Gerichtsverfassung 1423–1550* (= *Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte* 17). Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 1997, S. 50–78, 142–155.

⁸⁰ Vgl. DE WALL, H. Die Neugestaltung des evangelischen Kirchenrechts und die Rolle der „weltlichen“ Juristen. Vom kanonischen Recht zur Landesherrlichen Kirchenordnung. In: STROHM, C. (Hg.). *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 173–194.

⁸¹ Vgl. dazu die grundlegende Studie von FRASSEK, R. *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in der Reformationszeit. Der Aufbau neuer Rechtsstrukturen im sächsischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Wirkungsgeschichte des Wittenberger Konsistoriums* (= *JUS ECCLESIASTICUM* 78). Tübingen: Mohr Siebeck, 2005.

den im 16. Jahrhundert entstandenen Kodifikationen und Rechtsaufzeichnungen⁸² nur ein relativ geringer Teil unmittelbar auf die Reformation zurückzuführen. Das sind zunächst Rechtsnormen, welche auf Initiative der Reformatoren zur Einführung und Stabilisierung der neuen Kirchenverhältnisse infolge der Reformation erlassen oder auf der zwischenstaatlichen Ebene vereinbart worden sind. Diese lassen sich auf vier Beobachtungsfeldern wahrnehmen:

- 1) weltliche/staatliche Ordnungen zur Regelung kirchlicher Angelegenheiten;
- 2) konfessionsübergreifende Ordnungen;
- 3) weltliche/staatliche Gesetzgebung zu nichtkirchlichen Angelegenheiten;
- 4) Humanismus als grundlegende und übergreifende geistig-intellektuelle Strömung.

Die Bereiche lassen sich aufgrund der Neubestimmung von Kirche und Herrschaft (landesherrliches Kirchenregiment⁸³) infolge der Reformation freilich nicht exakt von einander abgrenzen. Im Folgenden sollen diese Normengruppen etwas näher vorgestellt werden:

1) Weltliche/staatliche Ordnungen zur Regelung kirchlicher Angelegenheiten

Die Reformation bestand zu großen Teilen selbst aus Rechtsakten. Ihre Einführung und ihre Festigung waren Inhalte von Rechtssetzung. Zu den unmittelbar damit verbundenen Normen gehörten zu allererst die evangelischen *Kirchenordnungen*.⁸⁴ Sie bilden eine Quellengattung von Rechtsvorschriften, welche die Reformation neu hervorgebracht hat. Mit ihnen wurden zugleich die Innovationen festgeschrieben. Sie sind „kodifizierte Reformation“.⁸⁵ Die Kirchenordnungen sind zunächst zweifelsohne Rechtsnormen, die von einer weltlichen Obrigkeit (Landesherr, Stadt) gesetzt wurden. Sie stellen damit einen wichtigen Teil der in den deutschen Territorialstaaten des 16. Jahrhunderts stark aufkommenden Gesetzgebung⁸⁶ im modernen Sinn dar. Auch auf Reichsebene ist in dieser Zeit eine Intensivierung der Gesetzgebung, vor allem in Form von Reichsabschieden, zu beobachten. Die reichsrechtliche Grundlage für den Erlass von Kirchenordnungen war zeitweise der *Reichsabschied von Speyer* von 1526. Dieser gestattete den Reichsständen vorläufig, in ihren Territorien die kirchlichen Angelegenheiten zu regeln.⁸⁷ Möglicherweise liegt in den Kirchenordnungen überhaupt eine Wurzel der modernen Gesetzgebung als Reaktion auf gesellschaftlich bedingten Regelungsbedarf vor. Diese innovative Wirkung der Kirchen-

⁸² Vgl. dazu IMMEL, G. et al. Gesetzgebung. In: COING, H. (Hg.). *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Zweiter Band: Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des Gemeinen Rechts, 2. Teilband: Gesetzgebung und Rechtsprechung (Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte)*. München: C. H. Beck, 1976, S. 3–1109.

⁸³ Vgl. dazu STOLLEIS, M. Kirchenregiment, landesherrliches. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1826–1828.

⁸⁴ Vgl. dazu LÜCK, H. Kirchenordnung. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1805–1812.

⁸⁵ WOLGAST, E. *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts als kodifizierte Reformation. Ergebnisse eines Heidelberger Editionsprojekts (= Heidelberger Akademische Bibliothek 6)*. Stuttgart: Alfred Kröner, 2021.

⁸⁶ WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 128–158; SCHLINKER, S. *Fürstenamt und Rezeption. Reichsfürstenstand und gelehrte Literatur im späten Mittelalter (= Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte 18)*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 1999.

⁸⁷ WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 120–121.

ordnungen wird aber bestritten.⁸⁸ Für eine solche Relativierung spricht u. a., dass sich bestimmte Regelungsbereiche des Kirchenwesens aus theologisch-dogmatischen Gründen einer weltlichen Normensetzung von vornherein entzogen (etwa Lehre und Bekenntnis). Der Begriff der Kirchenordnung, welcher schon für altkirchliche Normen gebräuchlich war, sollte im Zusammenhang mit der Neuordnung des Kirchenwesens während der Reformation und der Konfessionalisierung⁸⁹ im 16. Jahrhundert eine fundamentale Bedeutung erhalten. Danach sind Kirchenordnungen von Landesfürsten oder Städten erlassene, in Ausnahmefällen auch nur von Theologen ohne obrigkeitliche Autorisierung erarbeitete, Ordnungen, in welchen zentrale oder alle wichtigen Bereiche kirchlichen Lebens zur realen Umsetzung der neuen evangelischen Lehre geregelt sind. Das betraf vor allem die dringlich gewordene, neue rechtliche Ausgestaltung der kirchlichen Lehre, der Zeremonien, der Sakramente, der Eheschließung,⁹⁰ des Schulwesens, der Armenversorgung,⁹¹ der Kirchenzucht usw. Da sich die evangelische Kirche in Gestalt von Landeskirchen⁹² mit dem jeweiligen Landesherrn bzw. mit der jeweiligen Stadtoberkeit an der Spitze etablierte, trat damit folgerichtig an die Stelle der vormaligen zentralen Regelung im kanonischen Recht seit den 1520er Jahren eine Vielzahl von Kirchenordnungen der Territorien und Städte, chronologisch beginnend mit der Kirchenordnung für die Hansestadt Stralsund 1525. Es war die erste Kirchenordnung ihrer Art. Verfasser war Johannes Äpinus (um 1499–1553), ein Absolvent der Theologischen Fakultät Wittenberg.⁹³

Die auf den Reformator Johannes Bugenhagen (1485–1558)⁹⁴ zurückgehenden Kirchenordnungen Norddeutschlands bilden einen besonderen Typ von Kirchenordnungen. Dieser zeichnet sich durch eine relativ hoch entwickelte juristische Systematik⁹⁵

⁸⁸ SICHELSCHEIDT, K. *Recht aus christlicher Liebe oder obrigkeitlicher Gesetzesbefehl? Juristische Untersuchungen zu den evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (= JUS ECCLESIASTICUM 49)*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1994, S. 186.

⁸⁹ Zum Begriff vgl. DÜRR, R. Konfessionalisierung. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 2015–2016; zur Debatte vgl. ZWIERLEIN, C. A. ‚Konfessionalisierung‘ europäisch, global als epistemischer Prozess. Zu den Folgen der Reformation und zur Methodendiskussion. In: STROHM, C. (Hg.). *Reformation und Recht. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Kulturwirkungen der Reformation*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017, S. 1–51.

⁹⁰ Vgl. dazu auch LÜCK, H. Ehe und Familie in den Kirchenordnungen des Johannes Bugenhagen (1485–1558). Ein Beitrag zur Etablierung des evangelischen Kirchenrechts im Ostseeraum. In: JANICKA, D. (ed.). *Judiciary and Society between Privacy and Publicity. 8th Conference on Legal History in the Baltic Sea Area, 3rd–6th September 2015*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikoła Kopernika, 2016, S. 303–327.

⁹¹ Vgl. LÜCK, H. Armen- und Fürsorgeordnungen der Reformationszeit – Anfänge eines neuzeitlichen Sozialrechts? In: OEHMIG, S. (Hg.). *Medizin und Sozialwesen in Mitteldeutschland zur Reformationszeit (= Schriften der Stiftung Luthergedenkenstätten in Sachsen-Anhalt 6)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007, S. 197–212.

⁹² Vgl. dazu KOHNLE, A. Landeskirche. In: *HRG*. Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 445–451.

⁹³ Vgl. die Neuedition mit Einleitung und Beiträgen: *Die Stralsunder Kirchen- und Schulordnung von 1525 mit Beiträgen von BUSKE, N. – LÜCK, H. – SCHLEINERT, D. (= Beiträge zur Kirchen-, Kunst- und Landesgeschichte Pommerns 20)*. Schwerin: Thomas Helms, 2017; vgl. auch LÜCK, H. *ALMA LEUCOREA. Eine Geschichte der Universität Wittenberg von 1502 bis 1817*. Halle an der Saale: Universitätsverlag Halle-Wittenberg, 2020, S. 63.

⁹⁴ Zu ihm vgl. LEDER, H.-G. Bugenhagen, Johannes (1485–1558). In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 709–711.

⁹⁵ Siehe auch LÜCK, H. Prudentia legislativa: Regelungssystematik und Regelungstechnik in den Kirchenordnungen Johannes Bugenhagens. In: GARBE, I. – KRÖGER, H. (Hg.). *Johannes Bugenhagen*

und den Gebrauch der niederdeutschen Sprache aus. Auch Kirchenordnungen in Latein sind in Bugenhagens Gesamtwerk vertreten (Kirchenordnung für Dänemark, Norwegen [Dänisch-norwegische Kirchen-Ordinanz 1537⁹⁶], Schleswig-Holstein 1537⁹⁷).

Die Kirchenordnungen weisen einen mehr oder weniger ähnlichen Aufbau auf. Als Autoren bzw. Redaktoren der Kirchenordnungen fungierten Theologen und Juristen.

Regelmäßige Regelungskomplexe der Kirchenordnungen sind: die neue evangelische Lehre, die Zeremonien, die Organisation der Kirche, eingeschlossen das Verhältnis von Kirche und weltlicher Obrigkeit. 1545 wurde in der, wohl auf Philipp Melanchthon zurückgehenden, sog. *Wittenberger Reformation*⁹⁸ festgelegt, was eine evangelische Kirchenordnung zu enthalten habe: 1) die richtige und reine Lehre, die Gott der Kirche gegeben, offenbart und befohlen hat; 2) den richtigen Gebrauch der Sakramente; 3) die Erhaltung des Predigeramtes und des Gehorsams gegenüber dem Seelsorger; 4) die Erhaltung richtiger Zucht durch Kirchengenicht oder geistliche Jurisdiktion; 5) Erhaltung nötiger Studien und Schulen; 6) den leiblichen Schutz und die ziemliche Unterhaltung in Not. Viele Kirchenordnungen enthalten einen gesonderten und ausführlichen Teil zum „Gemeinen Kasten“, wodurch die Armenfürsorge auf ganz neue Grundlagen gestellt wurde.⁹⁹

Auf die voran schreitende Ausbildung eines evangelischen Kirchenrechts¹⁰⁰ reagierte bekanntlich die alte Kirche u. a. mit den Beschlüssen des *Tridentinum* von 1563.¹⁰¹ Auch diese können als Gesetzgebung im Gefolge der Reformation angesehen werden.

2) Konfessionsübergreifende Normen

Konfessionsübergreifende Normen enthielten vornehmlich Reichsabschiede und Verträge zwischen den Reichsständen: Reichsabschied Speyer 1526,¹⁰² Reichsabschied Augsburg

(1485–1558). *Der Bischof der Reformation. Beiträge der Bugenhagen-Tagungen 2008 in Barth und Greifswald*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010, S. 171–189.

⁹⁶ Abgedruckt in: FEDDERSEN, E. (Hg.). Die lateinische Kirchenordnung für Dänemark, Norwegen und Schleswig-Holstein. In: *Die lateinische Kirchenordnung König Christians III. von 1537 nebst anderen Urkunden zur schleswig-holsteinischen Reformationsgeschichte*. Kiel: Mühlau, 1934, S. 1–93. Vgl. dazu auch PIHLAJAMÄKI, H. Scandinavian law in the early modern period. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 806–829, hier S. 824–828.

⁹⁷ GÖBELL, W. (Hg.), übertragen von HÜBNER, A. *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542*. Neumünster: Wachholtz, 1986.

⁹⁸ Abgedruckt in SEHLING, E. (Hg.). *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Erste Abt.: Sachsen und Thüringen, nebst angrenzenden Gebieten, Bd. I/1*. Leipzig: O. R. Reisland, 1902, S. 209–222.

⁹⁹ Vgl. LORENTZEN, T. *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge (= Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 44)*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008; OEHMIG, S. Über Arme, Armenfürsorge und Gemeine Kästen mitteldeutscher Städte der frühen Reformationszeit. In: OEHMIG, S. (Hg.). *Medizin und Sozialwesen in Mitteleutschland zur Reformationszeit (= Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 6)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007, S. 73–114.

¹⁰⁰ Vgl. DE WALL, H. Kirchenrecht, evangelisches. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1815–1821.

¹⁰¹ Vgl. dazu auch LINK, C. *Kirchliche Rechtsgeschichte. Kirche, Staat und Recht in der europäischen Geschichte von den Anfängen bis ins 21. Jahrhundert. Ein Studienbuch*. 3. Aufl. München: C. H. Beck, 2017, S. 96–101.

¹⁰² LINK, *op. cit.*, s. 83–84; WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 120–121.

(Augsburger Interim) 1548,¹⁰³ Reichsabschied Augsburg 1555 (Augsburger Religionsfriede),¹⁰⁴ Passauer Vertrag 1552.¹⁰⁵

Die wichtigste Rechtsgrundlage für die Gestaltung der Beziehungen zwischen den Konfessionen war bekanntlich der *Augsburger Religionsfriede* von 1555. Bei allen Schwierigkeiten und trotz seiner Unvollkommenheit hat dieser Frieden bis 1618 gehalten. Das war alles andere als selbstverständlich. Aber nicht nur das friedliche Verhalten der Fürsten, Länder und Städte unter sich war ein beabsichtigtes Ziel dieses weit über das Heilige Römische Reich hinaus greifenden Verfassungsdokuments, sondern auch der Grundsatz *cuius regio eius religio*,¹⁰⁶ dem das Recht, das vom Landesherrn konfessionell bestimmte Territorium zu verlassen (*ius emigrandi*),¹⁰⁷ gegenüberstand.

3) Weltlich-staatliche Gesetzgebung für nichtkirchliche Angelegenheiten

In diesen dritten Bereich gehörte der größte Teil neu gesetzter Rechtsnormen, der kaum übersehbar ist. Von diesen weltlich-staatlichen Gesetzen, welche die neuen Bedingungen im Gefolge der Reformation regelten, soll lediglich die neu gefasste *Reichskammergerichtsordnung* von 1560 als ein Beispiel erwähnt werden. Sie verdeutlicht, um was es hier geht. Die Neufassung des ursprünglich 1495 erlassenen Reichsgesetzes gewährleistete die paritätische Besetzung des höchsten Gerichts im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation mit Vertretern der evangelischen und katholischen Reichsstände.¹⁰⁸ Das darin verankerte Prinzip der Parität wurde zum Vorbild für weitere Verfassungsorgane – nicht nur in Deutschland.

4) Humanismus als grundlegende geistig-intellektuelle Strömung

Gewissermaßen von übergreifendem Charakter war der Humanismus,¹⁰⁹ welcher der Rechtswissenschaft, der Gesetzgebung und Rechtsanwendung im Sinne bestimmter Zugangs- und Auslegungsmethoden zugrunde lag.¹¹⁰ Damit ist ein weiterer Zusammenhang von Reformation und Gesetzgebung, vermittelt durch den Humanismus, angesprochen.

Der Humanismus kann als eine epochale geistig-intellektuelle Grundlage sowohl für die Reformation („Bibelhumanismus“)¹¹¹ als auch für eine an den Quellen des römischen

¹⁰³ LINK, *op. cit.*, S. 85; WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 121–122.

¹⁰⁴ Vgl. KÄSTNER, K.-H. *Augsburger Religionsfriede*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 360–362.

¹⁰⁵ LINK, *op. cit.*, S. 85; WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 122.

¹⁰⁶ Vgl. KÄSTNER, K.-H. *Cuius regio eius religio*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 913–916.

¹⁰⁷ Vgl. DÖLEMEYER, B. *Auswanderung*. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 389–392, hier Sp. 389.

¹⁰⁸ RUTHMANN, B. *Die Religionsprozesse als Folge der Glaubensspaltung*. In: SCHEURMANN, I. (Hg.). *Frieden durch Recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806*. Mainz: Philipp von Zabern, 1994, S. 231–240, hier S. 235–236.

¹⁰⁹ Vgl. MUHLACK, *op. cit.*, Sp. 1161–1163.

¹¹⁰ Siehe SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 125–145 [Juristischer Humanismus in Europa]; SCHRÖDER, J. *Recht als Wissenschaft. Geschichte der juristischen Methodenlehre in der Neuzeit (1500–1933)*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, 2012, S. 50–96; SCHRÖDER, J. *Legal Scholarship. The theory of sources and methods of law*. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 551–565.

¹¹¹ Vgl. DINGEL, *Geschichte der Reformation*, S. 42–43; zum Wittenberger „Universitätshumanismus“ und zu seinem Verhältnis zur Reformation vgl. ausführlich RUDERSDORF, M. – TÖPFER, T. *Fürstentum, Uni-*

Rechts philologisch orientierte Rechtswissenschaft und Gesetzgebung angesehen werden. Auf das frühe humanistische Profil der Universität Wittenberg, das keineswegs nur die philologischen und theologischen Disziplinen betraf, darf hier verwiesen werden.¹¹² Der Buchdruck¹¹³ ermöglichte neben der massenhaften Verbreitung von Rechtstexten auch eine Identifikation des Gesetzgebers und der Adressaten mit dem Gesetzeswerk. Man denke an Titelstiche, Zueignungen der Verfasser und Herausgeber an den Fürsten als Gesetzgeber, die Verwendung von Wappen etc. Auch das war neu; freilich nicht nur im evangelischen Bereich.

Das Edieren von Rechtstexten evoziert auch immer die schöpferische Auseinandersetzung mit dem Recht, muss doch stets – und das bis heute – die immer vorhandene Divergenz zwischen erlassener/fixierter Rechtsnorm und sich ständig weiter entwickelnder, sich vom Text stetig entfernender Wirklichkeit mit geistiger Arbeit unter Anwendung der juristisch-wissenschaftlichen Methoden¹¹⁴ überbrückt werden. Autorisierte bzw. kodifizierte Rechtstexte waren und sind immer Grundlage für die Entfaltung von „Rechtswissenschaft“.

Die Kodifikationen des 16. Jahrhunderts, die teilweise vom reformatorischen Ideengut mitgetragen wurden, führten zu einer gewissen Normenstabilität („Rechtssicherheit“¹¹⁵). Wer des Lesens kundig war, konnte sich anhand des geschriebenen Rechts über seine rechtliche Situation informieren. Andere Personen konnten sich vorlesen lassen. Hier kann auf das Bildungsprogramm, welches Martin Luther in seiner *Adelsschrift*¹¹⁶ (1520) und daran anknüpfend in seiner *Ratsherrenschrift*¹¹⁷ (1524) dargelegt hatte,¹¹⁸ Bezug genom-

versität und Territorialstaat. Der Wittenberger Humanismus, seine Wirkungsräume und Funktionsfelder im Zeichen der Reformation. In: MAISSEN, T. – WALTHER, G. (Hg.). *Funktionen des Humanismus. Studien zum Nutzen des Neuen in der humanistischen Kultur*. Göttingen: Wallstein 2006, S. 214–261.

¹¹² Vgl. dazu LÜCK, *ALMA LEUCOREA*, S. 27–119, sowie RUDERSDORF, M. *Universitas semper reformanda. Die beharrende Kraft des Humanismus. Zu einem Grundkonflikt neuzeitlicher Universitätsgeschichte im Jahrhundert der Reformation (= Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philolog.-histor. Klasse 141/5)*. Stuttgart – Leipzig: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, 2016; ASCHE, M. – LÜCK, H. – RUDERSDORF, M. – WRIEDT, M. (Hg.). *Die Leucorea zur Zeit des späten Melancthon. Institutionen und Formen gelehrter Bildung um 1550 ... (= Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 26)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015.

¹¹³ Vgl. dazu OEHMIG, S. (Hg.). *Buchdruck und Buchkultur im Wittenberg der Reformationszeit (= Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 21)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015.

¹¹⁴ Vgl. dazu SCHRÖDER, *Recht als Wissenschaft*, S. 9–96.

¹¹⁵ Zu der sich seit dem 17. Jahrhundert formierenden Kategorie vgl. den Überblick von MOHNHAUPT, H. Rechtssicherheit. In: COLLIN, P. (Hg.). *Konfliktlösung im 19. und 20. Jahrhundert (= Handbuch zur Geschichte der Konfliktlösung in Europa 4)*. Berlin et al.: Springer, 2021, S. 65–74.

¹¹⁶ An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung. In: *Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Bd. 6. Weimar: Hermann Böhlau, 1888, S. 381–469.

¹¹⁷ An die RATHEREN aller Städte deutsches Lands, daß sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen. In: *Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Bd. 15. Weimar: Hermann Böhlau, 1899, S. 27–53. Vgl. dazu WRIEDT, M. Ratsherrenschrift (An die Ratsherren aller Städte deutschen Lands) 1524. (*Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Bd. 15, S. 27–53). In: LEPPIN, V. – SCHNEIDER-LUDORFF, G. (Hg.) unter Mitarbeit von KLITZSCH, I. *Das Luther-Lexikon*. Regensburg: Bückle & Böhm, 2014, S. 577–578.

¹¹⁸ RUDERSDORF, M. Kurfürst Friedrich der Weise und die Anfänge der Leucorea in Wittenberg. In: KOHNLE, A. – SCHIRMER, U. (Hg.) in Verbindung mit LÜCK, H. – SCHOLZ, M. – SEIDEL, T. A. – THIEME, A. *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen. Politik, Kultur und Reformation (= Quellen und For-*

men werden. Dieses enthält auch die Forderung, Schulen und Bibliotheken (*gutte librareyen odder bücher heuser*¹¹⁹) einzurichten. Bekanntlich spielten in der Reformationszeit die Flugschriften und Einblattdrucke, teilweise geschmückt mit hochwertigen Illustrationen aus der Werkstatt der Maler Lucas Cranach d. Ä. (1472–1553)¹²⁰ und Lucas Cranach d. J. (1515–1586)¹²¹ in Wittenberg, als bis dahin weitgehend unbekanntes Medium eine große Rolle.¹²² Über diese Drucke wurden auch Rechts- und Gerechtigkeitsvorstellungen der Reformation, freilich bei drastischer Herabwürdigung und Verhöhnung des alten Glaubens und seiner Repräsentanten, vermittelt.¹²³ Auch diese werden, zumindest indirekt, in die Gesetzgebung eingegangen sein. Darauf gerichtete Untersuchungen fehlen bislang. Inwieweit die in Wittenberg als Ort einer prosperierenden Buchproduktion¹²⁴ geschriebene, von den Druckern beeinflusste Sprache¹²⁵ Auswirkungen auf die Rechtssprache hatte, ist ebenfalls ein Forschungsdesiderat.

III. Neuerungen gegenüber dem „vorreformatorischen“ Recht

Auf der Grundlage des neuen, reformatorischen und humanistischen Rechtsverständnisses, welches durch die rechtswissenschaftliche Lehre an den Universitäten,¹²⁶ seit 1502 auch an der Universität Wittenberg,¹²⁷ tausendfach in den Köpfen der Juristen multipliziert wurde, entstand auch ein neues Bewusstsein über den Einsatz von Gesetzgebung als ordnendes Herrschaftsinstrument.¹²⁸ Die Reformation sorgte bekanntlich für die Abschaffung

schungen zur sächsischen Geschichte 40). Leipzig – Stuttgart: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, 2015, S. 251–269, hier S. 253.

¹¹⁹ Dr. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Bd. 15, S. 49, Zeilen 12/13.

¹²⁰ Vgl. TACKE, A. (Hg.) in Verbindung mit RHEIN, S. – WIEMERS, M. *Lucas Cranach 1553/2003. Wittenberger Tagungsbeiträge anlässlich des 450. Todesjahres Lucas Cranachs des Älteren (= Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt* 7). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007.

¹²¹ Vgl. WERNER, E. A. – EUSTERSCHULTE, A. – HEYDENREICH, G. (Hg.). *Lucas Cranach der Jüngere und die Reformation der Bilder*. München: Hirmer, 2015.

¹²² Vgl. TSCHOPP, S. S. Flugschriften als Leitmedien reformatorischer Öffentlichkeit. In: SCHNABEL-SCHÜLE, H. (Hg.). *Reformation. Historisch-kulturwissenschaftliches Handbuch*. Stuttgart: J. B. Metzler, 2017, S. 311–330.

¹²³ Vgl. etwa BUCKWALTER, S. E. *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation (= Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte* 68). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1998; RÜTTGARDT, A. *Klosteraustritte in der frühen Reformation. Studien zu Flugschriften der Jahre 1522 bis 1524 (= Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte* 79). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007; KOMMER, D. *Reformatorische Flugschriften von Frauen. Flugschriftenautorinnen der frühen Reformationszeit (= Arbeiten zur Kirchen- und Theologiegeschichte* 40). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2013.

¹²⁴ Vgl. den Überblick von LÜCK, H. Wittenberg. In: CORSTEN, S. – FÜSSEL, S. – PFLUG, G. – SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, F.-A. (Hg.). *Lexikon des gesamten Buchwesens*. 2. Aufl. Bd. VIII. Stuttgart: Anton Hiersemann, 2004, S. 301–303; vgl. dazu ausführlich OEHMIG, *op. cit.*

¹²⁵ Vgl. dazu die Aufsatzsammlung von KETTMANN, G. *Wittenberg – Sprache und Kultur in der Reformationszeit. Kleine Schriften (= Leipziger Arbeiten zur Sprach- und Kommunikationsgeschichte* 16). Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008.

¹²⁶ KÖBLER, G. Juristenausbildung. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1430–1436; HAMMERSTEIN, N. Juristenfakultäten. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 1436–1440.

¹²⁷ LÜCK, H. Zwischen *modus legendi* und *modus vivendi*. Ein Beitrag zur Geschichte des Rechtsunterrichts an der Universität Wittenberg im Reformationsjahrhundert. In: KIEHNLE, A. – MERTENS, B. – SCHIEMANN, G. (Hg.). *Festschrift für Jan Schröder zum 70. Geburtstag am 28. Mai 2013*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2013, S. 443–467.

¹²⁸ WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 136–141.

der bischöflichen Jurisdiktionsgewalt und weiterer Zuständigkeiten der alten Kirche, etwa auf den Gebieten der Bildung (Klosterschulen u.ä.), der Versorgung sozial Schwacher,¹²⁹ der Eheangelegenheiten¹³⁰ usw. Man kann gut beobachten, wie in diese regelungsbedürftigen Bereiche der Gesellschaft nach einer kurzen Zeit des Experimentierens (Gutachten, Visitationen, Superintendenten) die landesherrliche Gesetzgebung einspringt. Man denke an die bereits gewürdigten Kirchenordnungen,¹³¹ die Ordnungen für die Gemeinen Kästen, Ehe- und Konsistorialordnungen etc. Somit darf die Reformation, alle Vorsicht bei solchen gewagten Formulierungen eingeschlossen, wohl auch als eine Wurzel moderner staatlicher Gesetzgebung, die zielgerichtet und rational auf einen gesellschaftlichen Regelungsbedarf reagiert, angesehen werden.¹³² Dieser Impetus kommt rechtsdogmatisch zwar aus dem römischen und kanonischen Recht und wurde demzufolge auch in den katholischen Territorien wirksam, doch kam in den Territorialstaaten der evangelischen Fürsten der akute Lösungsbedarf zahlreicher Konflikte hinzu. Das war etwas Neues.

Aufgrund der divergierenden Glaubensrichtungen in den Territorien, den Reichsstädten, der Reichsritterschaft etc. waren Bündnisverträge zur Verwirklichung konfessionspolitischer, machtpolitischer und anderer Ziele erforderlich. Somit gewannen auch zwischenstaatliche Verträge ein ganz anderes Gewicht.¹³³ Die Glaubensspaltung führte bekanntlich zu erbitterten Kriegen, aber auch im europäischen Kontext zu Fortschritten in den rechtlichen Grundlagen für das friedliche Zusammenleben der Völker. Nicht weniger als die Anfänge des modernen Völkerrechts sind im sog. „konfessionellen Zeitalter“ entstanden. Während die dem katholischen Glauben verpflichteten Repräsentanten der spanischen Spätscholastik (Schule von Salamanca) eine Friedensordnung auf altkirchlicher Grundlage verfolgten, legte die Lösung von dieser traditionellen religiösen Bindung für die Juristen und Denker aus dem protestantischen Lager den Blick frei auf zukunftssträchtige Friedenskonzepte. Zu den letzteren gehören der protestantische Italiener Alberico Gentili (1552–1608)¹³⁴ und der Niederländer Hugo Grotius (1583–1645),¹³⁵ welche als „protestantische Völkerrechtsklassiker“ in die Völkerrechtsgeschichte eingegangen sind.¹³⁶

Ging es bisher im Wesentlichen um einige Erscheinungen in den Sphären von Verfassung und Recht im Alten Reich des 16. Jahrhunderts, so sollen jetzt einige Rechtsbereiche in den Blick genommen werden, die bis in unsere gegenwärtigen Rechtsordnungen hineinwirken und sehr wahrscheinlich etwas mit der Reformation im 16. Jahrhundert zu tun haben.

¹²⁹ OEHMIG, S. (Hg.). *Medizin und Sozialwesen in Mitteldeutschland zur Reformationszeit (= Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 6)*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007; LORENTZEN, *op. cit.*

¹³⁰ FRASSEK, *Eherecht und Ehegerichtsbarkeit*.

¹³¹ LÜCK, Kirchenordnung, Sp. 1805–1812.

¹³² Vgl. dazu auch die europäische Perspektive von WITTE, J., JR. Law and the protestant reformation. In: PIHLAJAMÄKI, H. – DUBBER, M. D. – GODFREY, M. (eds.). *The Oxford Handbook of European Legal History*. Oxford: University Press, 2018, S. 583–610.

¹³³ Vgl. auch WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 123–128.

¹³⁴ LINGENS, K.-H. Gentili, Alberico (1552–1608). In: STOLLEIS, M. (Hg.). *Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck, 2001, S. 235–236.

¹³⁵ Zu ihm vgl. FEENSTRA, R. Grotius, Hugo (1583–1645). In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 565–569.

¹³⁶ ZIEGLER, K.-H. *Völkerrechtsgeschichte. Ein Studienbuch*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, 2007, S. 119–120.

Es ist an dieser Stelle ausdrücklich hervorzuheben, dass sich der Verfasser des Kontinuität-Diskontinuität-Problems¹³⁷ („Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen“¹³⁸) sehr bewusst ist. Doch scheint weitgehend mit Heinz Schilling Einigkeit darüber zu bestehen, dass Luther die „[...] Re-Implantation von Religion und Glauben in den europäischen Prozess der Zivilisation [...]“¹³⁹ (und damit in Richtung Moderne) ermöglicht hat.¹⁴⁰ Ferner ist mit überzeugenden Argumenten von John Witte dargestellt worden, dass ein „Gutteil unseres modernen abendländischen Rechts zu Ehe, Bildung und Erziehung und sozialer Wohlfahrt ... unverkennbar von der lutherischen Reformationstheologie geprägt“ ist.¹⁴¹ Das ermutigt hinreichend, um einige von der Reformation hervorgebrachte bzw. fortentwickelte Rechtsprinzipien und Rechtsinstitutionen, die in unsere gegenwärtigen Rechtsordnungen hineinwirken, zu benennen.¹⁴²

1. Staat als ausschließlicher Gerichtsherr (Gewaltmonopol des Staates)

Mit dem Ersatz der bischöflichen Gerichtsbarkeit als Organisations- und Herrschaftsform einer der zwei mittelalterlichen Universalgewalten (Zweischwerterlehre)^{143,144} durch eine neue, letztlich beim Landesherrn angebundene Gerichtsorganisation (darunter die neu errichteten Konsistorien¹⁴⁵) wurde ein entscheidender Schritt zur Säkularisierung und Monopolisierung von Rechtsprechung getan. Letztere dominiert in den modernen Staaten. Luthers „Zweireichelehre“¹⁴⁶ mag dieser Reorganisation weltlicher Gewalt in den protestantischen Staaten zugrunde liegen.¹⁴⁷ Man kann diese Monopolisierung der Gerichtsgewalt auch als Gegengewicht im Verhältnis zu der in einem übergeordneten Rahmen

¹³⁷ Aus rechtsgeschichtlicher Sicht: HAFERKAMP, H.-P. Kontinuität. In: *HRG*. Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 154–158.

¹³⁸ WILLOWEIT, D. Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen. Rationales und traditionelles Rechtsdenken im ausgehenden Mittelalter. In: BOOCKMANN, H. – GRENZMANN, L. – MOELLER, B. – STAEHELIN, M. (Hg.). *Recht und Verfassung im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. II. Teil. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1996 bis 1997*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, S. 369–385.

¹³⁹ SCHILLING, H. Luther historisch einordnen. In: *Disputationen I: Reflexionen zum Reformationsjubiläum 2017 (= Aus Politik & Kultur 10)*. Berlin: Deutscher Kulturrat, 2013, S. 92–95, hier S. 94–95.

¹⁴⁰ Auch die „Perspektiven für das Reformationsjubiläum 2017“ des Wissenschaftlichen Beirats für das Reformationsjubiläum 2017, o. O., o. J. (Hannover–Wittenberg, 2010) gehen von kontinuierlichen und diskontinuierlichen Wirkungen der Reformation auf unsere Gegenwart aus.

¹⁴¹ WITTE, J., JR. *Recht und Protestantismus. Die Rechtslehren der lutherischen Reformation*. Aus dem Amerikanischen übertragen von KELLE, D. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2014, S. 378. Vgl. auch WITTE, Law and the protestant reformation, S. 587–609.

¹⁴² Erstmals zusammengestellt und veröffentlicht vom Verfasser im Rahmen des Aufsatzes: LÜCK, H. Konflikt und Konsens – Folgen der Reformation für europäische Muster der politischen Kultur. In: REICHEL, M. – HERMANN, H. O. – ZOWISLO, S. (Hg.). *Reformation und Politik. Europäische Wege von der Vormoderne bis heute*. Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag, 2015, S. 98–131, hier S. 118–128.

¹⁴³ Zum Begriff vgl. LÜCK, H. Gerichtsherr. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 159–162.

¹⁴⁴ MIKAT, P. Zweischwerterlehre. In: *HRG*. Bd. 5. Berlin: Schmidt, 1998, Sp. 1848–1859.

¹⁴⁵ Vgl. FRASSEK, R. Konsistorium. In: *HRG*. Bd. 3. Berlin: Erich Schmidt, 2016, Sp. 121–126.

¹⁴⁶ WITTE, *Recht und Protestantismus*, S. 121–157; MANTEY, V. Zwei-Reiche-Lehre. In: LEPPIN, V. – SCHNEIDER-LUDORFF, G. (Hg.) unter Mitarbeit von KLITZSCH, I. *Das Luther-Lexikon*. Regensburg: Bückle & Böhm, 2014, S. 788–792.

¹⁴⁷ SCHILLING, H. *Martin Luther. Rebelle in einer Zeit des Umbruchs*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, 2013, S. 476–481.

ablaufenden Pluralisierung auf rechtlichem Gebiet interpretieren. Die Gerichtsbarkeit blieb auch über die Reformationszeit hinaus das wichtigste Herrschaftsrecht.¹⁴⁸

2. Bildung als weltliche/obrigkeitliche Aufgabe

Die reformatorischen Forderungen nach Schulbildung für Jungen und Mädchen kann – jedenfalls aus der Retrospektive – als Vorstufe für die spätere verfassungsmäßige Verpflichtung des Staates, für Bildung zu sorgen, angesehen werden. Damit korrespondieren Ansätze für ein Recht auf Bildung. Das Wissen um die allgegenwärtige Gnade Gottes und das wahre Evangelium setzen ein Minimum an Bildung voraus. Die reformatorischen Ideen sahen sogar die Befähigung jedes Christen, auch jeder Christin, vor, selbst das Wort Gottes durch die Lektüre der Heiligen Schrift zu erfahren.¹⁴⁹

Besonders in seiner *Ratsherrenschrift* formulierte Luther seine Vorstellungen von Bildung für jedermann (einschließlich Mädchen und Frauen), wofür die Repräsentanten der weltlichen Obrigkeit unmittelbare Vorkehrungen durch Gründung von Schulen, Bibliotheken etc. treffen und Verantwortung übernehmen sollten.¹⁵⁰ Bildung avancierte so zur Aufgabe des säkularen Staates, welche heute in allen modernen Verfassungen Europas verankert ist.

3. Paritätische Besetzung der Reichs-/Staatsorgane

Die Reformation führte im Gesamtgefüge des Alten Reiches zur Herausbildung dreier großer Konfessionen, von denen die katholische und protestantische, genauer die entsprechenden Reichsstände, durch den Augsburger Religionsfrieden reichsrechtlich zu gegenseitiger Akzeptanz und Friedenswahrung verpflichtet wurden (die Reformierten kamen im Text bekanntlich nicht vor). Ungeachtet der dauerhaften katholischen Provenienz des Kaisers und der ihm zugeordneten höchsten Reichsorgane musste fortan auf eine paritätische Besetzung¹⁵¹ Rücksicht genommen werden.¹⁵² Die angemessene Repräsentanz verschiedener, gleichberechtigter Gruppen in Gremien und Institutionen ist ein heute alltägliches Prinzip aller modernen Staatswesen. Moderne Parlamente, auch das Europäische Parlament, weisen solche Strukturen auf.

4. Neue Grundlegung der Armenfürsorge

Mit dem Wegfall der aus den altkirchlichen Strukturen gespeisten Armenfürsorge entstand ein neues System von Institutionen („Gemeiner Kasten“¹⁵³) und Rechtsgrundlagen („Kastenordnung“) zur materiellen Grundversorgung von Personen, die nicht durch eigene Kraft ihren Lebensunterhalt sichern konnten (Alte, Kranke, Bettler etc.).¹⁵⁴ Das überkommene

¹⁴⁸ LÜCK, H. Gericht. In: *HRG*. Bd. 2. Berlin: Erich Schmidt, 2012, Sp. 131–143, hier Sp. 138.

¹⁴⁹ Vgl. auch WRIEDT, M. Bildung. In: LEPPIN, V. – SCHNEIDER-LUDORFF, G. (Hg.) unter Mitarbeit von KLITZSCH, I. *Das Luther-Lexikon*. Regensburg: Bückle & Böhm, 2014, S. 115–117.

¹⁵⁰ Vgl. auch SCHILLING, *Martin Luther*, S. 433–437. Zu den reformatorischen Rechtsgrundlagen vgl. WITTE, *Recht und Protestantismus*, S. 331–373.

¹⁵¹ Vgl. GERMANN, M. Parität. In: *HRG*. 26. Lieferung. Berlin: Schmidt, 2017, Sp. 383–386.

¹⁵² WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 149, 164; WILLOWEIT, D. *Reich und Staat. Eine kleine deutsche Verfassungsgeschichte*. München: C. H. Beck, 2013, S. 52; LÜCK, *Augsburger Religionsfrieden*, S. 18.

¹⁵³ OEHMIG, *Über Arme*, S. 73–114.

¹⁵⁴ Vgl. auch SCHILLING, *Martin Luther*, S. 420–426.

„Almosen“, welches ausschließlich vom Willen des Almosenspenders abhing, wurde durch eine anspruchähnliche Berechtigung,¹⁵⁵ die durch öffentlich bekannt gemachte und daher transparente Rechtsnormen („Kastenordnungen“) verankert wurde, ersetzt. Darin kann eine Wurzel (freilich nur eine von mehreren Wurzeln) des modernen (i. e. professionalisierten) Sozialrechts gesehen werden.¹⁵⁶

5. Toleranz als Staatsprinzip

Die Reformation brachte mit der Verstetigung der protestantischen Kirchen und Territorien sowie mit deren nachträglichen rechtlichen Absicherung in der Reichsverfassung ein neues Verständnis von Toleranz hervor.¹⁵⁷ Dieses Prinzip ging in die Verfassungen der modernen Staaten ein (Grundrechte, hier insbes. die Glaubens-, Gewissens- und Bekenntnisfreiheit,¹⁵⁸ als Verkörperung von Toleranz).

6. Anfänge der Religionsfreiheit bzw. Freizügigkeit

Der Augsburger Religionsfriede hat das mit dem Prinzip *cuius regio eius religio* (so erst kurz vor der Wende zum 17. Jahrhundert formuliert)¹⁵⁹ korrespondierende *ius emigrandi* hervorgebracht und verankert. Dietmar Willoweit schreibt in seiner Deutschen Verfassungsgeschichte: „Dieses Abzugs- oder Emigrationsrecht musste in einer Welt, der die Idee der Toleranz noch fremd war, als ein Maximum individueller Freiheit gelten.“¹⁶⁰ An eine allgemeine Religionsfreiheit war nicht gedacht.¹⁶¹ Dieses Recht war freilich unter den konkreten historischen Bedingungen des sog. Konfessionszeitalters nur bei Hinnahe erheblicher Nachteile für den Einzelnen zu verwirklichen.¹⁶²

7. Autonomie

Mehr oder minder ausgestaltete Autonomie ist ein Kennzeichen moderner Gruppierungen mit unterschiedlichen administrativen, rechtlichen, ethnischen, sprachlichen oder religiös-konfessionellen Merkmalen in den gegenwärtigen Staaten. Ausdruck einer solchen Autonomie¹⁶³ ist die Satzungs- und Organisationsbefugnis von Gemeinden, Verbänden, Körperschaften etc. Diese wird bis heute (in Abkehr vom universalen und stringenten Geltungsanspruch zentraler Vorgaben) ausgeübt. Gerade die Neuanfänge in diese Richtung sind bei der Einführung der Reformation, insbesondere in den Städten bezüglich des Stadtkirchen-, Schul- und Armenwesens, während des 16. Jahrhunderts ganz offensichtlich.

¹⁵⁵ Ein Anspruch ist das „Recht, von einem anderen ein Tun oder Unterlassen zu verlangen“ (§ 194 Abs. 1 BGB). Dieses Recht (Anspruch) kann ggf. zwangsweise auf dem Gerichtsweg durchgesetzt werden. Vgl. auch REPGEN, T. Anspruch. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 251–253.

¹⁵⁶ Vgl. LÜCK, Armen- und Fürsorgeordnungen, S. 197–212.

¹⁵⁷ Vgl. FORST, R. *Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003, S. 128–180; SCHNEIDER-LUDORFF, G. Toleranz. In: LEP-PIN, V. – SCHNEIDER-LUDORFF, G. (Hg.) unter Mitarbeit von KLITZSCH, I. *Das Luther-Lexikon*. Regensburg: Bückle & Böhm, 2014, S. 698–699.

¹⁵⁸ Vgl. auch SCHILLING, *Martin Luther*, S. 480–481.

¹⁵⁹ KÄSTNER, *Cuius regio eius religio*, Sp. 913.

¹⁶⁰ WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 144.

¹⁶¹ WILLOWEIT, *Reich und Staat*, S. 50.

¹⁶² WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, S. 144.

¹⁶³ Vgl. auch SCHILLING, *Martin Luther*, S. 421.

8. Rechtsstellung der Frau

Die Reformation eröffnete auch neue Möglichkeiten für eine Verbesserung der Rechtsstellung von Frauen,¹⁶⁴ die sich in einer weithin akzeptierten Mitwirkung an den Aufgaben des Hauswesens ausdrückt. Die in den modernen protestantischen Kirchen seit langem verwirklichte Möglichkeit, Frauen hohe Kirchenämter anzuvertrauen und ausüben zu lassen, erscheint als avantgardistisches Prinzip, das gewiss auf einem reformatorischen Fundament – vielleicht auf dem Bildungspostulat von Luther und Melanchthon – aufruft. Kontinuitäten sind besonders in dieser Frage überaus problematisch, zumal Luther sich mehrfach für eine restriktive Rolle der Frau im öffentlichen Leben ausgesprochen hatte.¹⁶⁵ In der Haus- und Hauswirtschaftsführung sprach er der Frau demgegenüber eine dominante Rolle zu, so, wie er diese Konstellation selbst mit seiner Ehefrau Katharina Luther (1499–1552) gelebt hat.¹⁶⁶

9. Ehescheidung „dem Bande nach“

Am nachhaltigsten wirken wohl die reformatorischen Vorstellungen von der Beendigung der Ehe¹⁶⁷ durch Ehescheidung „dem Bande nach“ mit dem Recht der Wiederverheiratung. Diese Sichtweise¹⁶⁸ beruht auf der Erkenntnis, dass die Eheschließung, anders als im Mittelalter vehement praktiziert und untermauert, eben kein Sakrament ist.

Auch die Form der Eheschließung durch den Konsens der Brautleute vor einer öffentlichen Stelle (heute vor einer Standesbeamtin/einem Standesbeamten – „obligatorische Zivilehe“) dürfte auf den Kampf der Reformatoren gegen die „Winkelehen“ als Auswuchs des verabsolutierten römisch-kanonischrechtlichen Prinzips *consensus facit nuptias*¹⁶⁹ zurückgehen. An dieser Stelle soll hervorgehoben werden, dass das reformatorische Ehescheidungsprinzip, also das Recht auf Ehescheidung „dem Bande nach“ mit dem Recht der Wiederheirat, in alle profanen Rechtsordnungen Europas Eingang fand. Die Möglichkeit, dass eine geschiedene Ehefrau und ein geschiedener Ehemann jeweils erneut heiraten konnten.

¹⁶⁴ Vgl. SCHORN-SCHÜTTE, L. Wirkungen der Reformation auf die Rechtsstellung der Frau im Protestantismus. In: GERHARD, U. (Hg.). *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1997, S. 94–104.

¹⁶⁵ STROHL, J. – LEPPIN, V. Mann und Frau. In: LEPPIN, V. – SCHNEIDER-LUDORFF, G. (Hg.) unter Mitarbeit von KLITZSCH, I. *Das Luther-Lexikon*. Regensburg: Bückle & Böhm, 2014, S. 470–471.

¹⁶⁶ Vgl. TREU, M. (Hg.). *Katharina von Bora. Die Lutherin. Aufsätze anlässlich ihres 500. Geburtstages. Ausstellungskatalog (= Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, Katalog 5)*. Lutherstadt Wittenberg: Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt, 1999.

¹⁶⁷ SCHILLING, *Martin Luther*, S. 437–438.

¹⁶⁸ Zur Reform des Eherechts vgl. auch WITTE, *Recht und Protestantismus*, S. 257–329, sowie LÜCK, *Beiträge*; LETTMAIER, S. Marriage Law and the Reformation. *Law and History Review*, 2017, Vol. 35, No. 2, S. 461–510. Zu den theologischen Grundlagen bei Luther vgl. die umfassende Untersuchung von WITT, C. V. *Martin Luthers Reformation der Ehe. Sein theologisches Eheverständnis vor dessen augustinisch-mittelalterlichem Hintergrund (= Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 95)*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.

¹⁶⁹ FRASSEK, R. Consensus facit nuptias. In: *HRG*. Bd. 1. Aachen – Geistliche Bank. 2., völlig überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin: Schmidt, 2008, Sp. 884–885.

10. Anfänge der modernen Gesetzgebung mit Kompetenzverteilung

Die Ablehnung der kirchlichen Gerichtsbarkeit und des kanonischen Rechts¹⁷⁰ machte Normen- und Institutionenersatz erforderlich. Was sollte gelten, wenn nicht (mehr) das kanonische Recht? Und wer sollte richten, wenn nicht mehr der Bischof oder sein Offizial?

Hier schien so etwas auf, was in der Moderne aus der Sicht des Gesetzgebers als „Regelungsbedarf“ bezeichnet werden würde. Dieser Bedarf wurde – wie schon erörtert – im Laufe von Jahrzehnten durch Kirchenordnungen und verwandte Normensetzung seitens der Landesherren, Städten oder/und der Kirchen befriedigt. Die rationale und praktikable Reaktion auf gesellschaftliche Probleme mittels Gesetzgebung, d. h. bewusste Normensetzung in einem bestimmten Verfahren durch die dazu berufenen Autoritäten, war relativ neu. Im Mittelalter galt das Grundverständnis, dass man kein (neues) Recht setzen müsse; Recht sei vorhanden, es müsse nur gefunden werden (Konzeption des nicht schriftlichen Gewohnheitsrechts¹⁷¹). Die Kirchenordnungen können daher auch als Anfänge einer modernen staatlichen Gesetzgebung, die sich an gesellschaftlichen Notwendigkeiten orientiert, verstanden werden.¹⁷² Die Gerichtsbarkeit der Bischöfe ging an die Landesherren bzw. Städte sowie an die neu geschaffenen Konsistorien über.

Schluss

Fasst man die Impulse, die von der Reformation, vermittelt durch die Gesetzgebung auf Verfassung und Recht, ausgingen, unter dem hier gewählten Gesichtspunkt „Pluralismus der Rechtsordnungen“ zusammen, so kommt man m. E. auf die soeben ausgeführten 10 Punkte, welche die vorreformatorischen Rechtsordnungen ergänzten oder modifizierten. Der Innovationsbeitrag, den die Reformation für die Rechtsentwicklung geleistet hat, muss freilich relativiert werden. Vor einer euphorischen Überhöhung ist zu warnen. Dafür sprechen u. a. noch folgende Beobachtungen: Wittenberg wurde trotz der herausragenden Stellung seiner Universität mit starkem humanistischen Profil nicht das Zentrum der sog. Humanistischen Jurisprudenz. Das blieben die Juristenfakultät der französischen Universität Bourges („im 16. Jahrhundert [...] die Spitze der europäischen Rechtsfakultäten“)¹⁷³ und die von ihr beeinflussten Juristenfakultäten (etwa Freiburg i. Br. u. a.).¹⁷⁴

In Wittenberg, dem Ausgangspunkt der lutherischen Reformation, kam man auch trotz Verbrennung der kanonisch-rechtlichen Texte und des Erlasses von evangelischen Kirchenordnungen nicht ohne das kanonische Recht aus – und zwar in zweierlei Hinsicht: 1. Die neuen Kirchenordnungen waren inhaltlich und von ihrer Genesis her ohne Kenntnisse des kanonischen Rechts nur schwer zu verstehen. 2. Das kanonische Recht verblieb mit einem Ordinarius im statutenmäßigen und auch realen Bestand der Juristischen Fakultät, um die universale Geltung der akademischen Abschlüsse nicht zu gefährden. Die Abkehr

¹⁷⁰ Vgl. dazu WITTE, *Recht und Protestantismus*, S. 55–120.

¹⁷¹ Vgl. dazu die verschiedenen Beiträge zur „Debatte“ um Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten von DILCHER, G. – PILCH, M. – THIER, A. – KANNOVSKI, B. – LUMINATI, M. – HEIRBAUT, D. – KROESCHELL, K. – WEITZEL, J. – RÜCKERT, J. – PFEIFER, G. – CHUNG-HUN, K. *Legal History*, 2010, 17, S. 14–90.

¹⁷² Vgl. LÜCK, *Kirchenordnung*, Sp. 1807–1808.

¹⁷³ WIEACKER, F. *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967, S. 167.

¹⁷⁴ Vgl. SCHLOSSER, *op. cit.*, S. 131–136.

vom kanonischen Recht brachte eine Aufspaltung des Rechts und den Verlust einer bewährten, gelehrt ausgefeilten Rechtsdogmatik mit sich.

In den Reichsabschieden (etwa Reichspolizeiordnungen von 1530 und 1548; Reichsmünzordnungen von 1524, 1551 und 1566 etc.) ist eine „Handschrift“ der evangelischen Reichsstände nicht sichtbar. Die Reformation war zudem mit einer ganzen Reihe von „negativen Implikationen“ verbunden.¹⁷⁵

Es bleibt noch, die Frage der Überschrift nach dem „Pluralismus“ zu beantworten. Die Reformation hat freilich zum Pluralismus auf dem Gebiet des Rechts beigetragen. Aber das Ausmaß hält sich bei einer kritischen Gesamtbetrachtung in Grenzen, sowohl im Heiligen Römischen Reich als auch im übrigen Europa. Vieles war bereits in den spätmittelalterlichen Rechtsordnungen vorgebildet. Die Rezeption des römischen Rechts, der Humanismus, der Frühkapitalismus, der Buchdruck und andere allgemeine Entwicklungen jenseits der Kirchenkritik wirkten ganz offensichtlich stärker auf das Recht als die Reformation. Das bestätigt auch eine Durchsicht der modernen deutschsprachigen Hand- und Lehrbücher zur europäischen Rechtsgeschichte, die auffällig keine oder nur marginale Kapitel zum Zusammenhang von Reformation und Rechtsentwicklung enthalten. Ob das so gerechtfertigt ist, müssen die weitere Forschung und die Lehrbuchautoren, die sich freilich an den rechtsgeschichtlichen Ausbildungsbedürfnissen im Rahmen der deutschen Juristenausbildung orientieren müssen, entscheiden. Auf jeden Fall werden die weitere Spezifizierung der Wirkungen der Reformation¹⁷⁶ auf das Recht und auch die Frage, welche Impulse in diesem Kontext konkret von Wittenberg ausgegangen sind, Gegenstand zukünftiger Untersuchungen bleiben.

¹⁷⁵ GREILING, W. – KOHNLE, A. – SCHIRMER, U. (Hg.). *Negative Implikationen der Reformation? Gesellschaftliche Transformationsprozesse 1470–1620*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2015.

¹⁷⁶ Vgl. dazu FITSCHEN, K. – SCHRÖTER, M. – SPEHR, C. – WASCHKE, E.-J. (Hg.). *Kulturelle Wirkungen der Reformation. Cultural Impact of the Reformation. Kongressdokumentation Lutherstadt Wittenberg August 2017 (= Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie 37)*. 2. Bd. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2018.

Die juristische Bildung an der k.u.k. Konsularakademie, mit Fokus auf die staatsrechtlichen Studien

Mátyás Szabó

*University of Public Service, Faculty of Public Governance and International Studies
Contact e-mail: szabo.matyas@uni-nke.hu*

The Legal Education at the I.&R. Consular Academy with Particular Focus on Constitutional Legal Studies

Abstract:

The institutional predecessors of the recent Diplomatic Academy in Vienna took a significant impact on the civil service of the Habsburg Monarchy. The Oriental Academy was founded by empress Maria Theresia in 1754 to train dragomans for the eastern relations. The Academy stood under Jesuit influence and became a secular institution in the middle of the 19th century. By this time the political and legal studies had been dominated on behalf of human and natural sciences and the Academy had been turning to a special institution for training professionals for the foreign service (central service, diplomatic service, consular service). In 1898 the Oriental Academy was transformed into the Imperial and Royal Consular-Academy by Minister Goluchowski. This reform affected the educational structure as well and the institution focused on the consular branch. The quota of political and economical courses increased as a reflection to the intensive global trade, but on the other hand Austrian and Hungarian Constitutional Law were also set in the new educational system due to the public legal transformation of the Monarchy in 1867 (Austro-Hungarian Compromise). This study aims to present the brief institutional history of the Oriental and Consular Academy and the way the educational system of the Academy had evolved. At last, it is going to be observed to what extent constitutional legal studies were represented in the courses of the institution and how they interpreted the disputed legal nature of the dualistic Austro-Hungarian Monarchy.

Keywords: Habsburg Monarchy; Austro-Hungarian Monarchy; foreign affairs; Consular Academy; constitutional law; legal doctrines; civil service; sovereignty

DOI: 10.14712/2464689X.2022.4

Financing: Die Abhandlung wurde im Rahmen des Projektes Nr. TKP2020-NKA-09, mit Unterstützung aus dem ungarischen Nationalen Forschungs-, Entwicklungs- und Innovationsfonds (NKFI) realisiert, und von dem Förderprogramm „Thematisches Exzellenzprogramm 2020“ finanziert.

Der Zweck dieses Aufsatzes ist einen Beitrag zu der historischen Entwicklung der ehemaligen Orientalischen bzw. Konsularakademie¹ zu leisten mit besonderer Rücksicht auf deren Lehrprogramme. Die analysierten Lehrstoffe bedeuten einerseits einen Beitrag zur Geschichte der Ausbildung von Professionellen zum auswärtigen Dienst, aber wir können sie auch als Erläuterung über die damaligen offiziellen Ansichten dem kontroversen staatsrechtlichen Charakter der Monarchie betreffend analysieren. Die Forschung wurde im Haus-, Hof- und Staatsarchiv und im Ungarischen Nationalarchiv durchgeführt.

Dieser Beitrag schließt sich einem Forschungsprojekt über den auswärtigen Dienst von Österreich(-Ungarn) an mit besonderer Rücksicht auf die Frage, wie die Monarchie die aus dem Wiener Kongress (1815) und aus dem Pariser Vertrag (1856) ergebenden internationalen Verwaltungs-Agenden vollzogen hat. Spezieller Fokus richtet sich auf die Donau-Schiffahrts-, Sanitäts- und polizeilichen Angelegenheiten, auf ihren internationalen Charakter, sowie auf die amtlichen Verhandlungen der Monarchie und der Europäischen Donaukommission (1856–1918), ferner auf die Mitwirkung der österreichischen und ungarischen Handelsministerien. Die Forschung wird im Österreichischen Staatsarchiv, im Ungarischen Nationalarchiv und in der Bibliothek der Donaukommission durchgeführt.

1. Die Vorgeschichte und Entwicklung der Anstalt

Der Außendienst der Habsburgermonarchie war eine emblematische Sphäre des Staatsdienstes und war von hoher Bedeutung nicht bloß in den auswärtigen, sondern auch in den inneren Angelegenheiten. Der legendäre Ballhausplatz diente seit 1754 als Stätte der Haus-, Hof- und Staatskanzlei und seit 1848 des Rechtsnachfolgers, k.k. Ministerium des Äußern, gleichzeitig bedeutete er für Jahrhunderte die Zentralleitung der Monarchie und ist zur Substanz der Reichspolitik geworden.² Gleichweise war die Reputation einer Stelle im Ministerium des Äußern die vornehmste im Staatsorganismus der Habsburgermonarchie.³

¹ Über die Orientalische bzw. Konsularakademie: GOLUCHOWSKI, A. *Die K. und K. Konsular-Akademie von 1754 bis 1904: Festschrift zur Feier des hundertfünfzigjährigen Bestandes der Akademie und der Eröffnung ihres neuen Gebäudes*. Wien: Verlag des K. u. K. Ministeriums des Kaiserlichen und Königl. Hauses und des Äußern, 1904; MALFATTI DI MONTE TRETTO, J. *Handbuch des Konsularwesens. Erster Band*. Wien: Manzschke K. u. K. Hof-Verlags und Universitäts-Buchhandlung, 1904, S. 18–33; PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, H. *Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie*. In: URBANITSCH, P. – WANDRUSZKA, A. (Hg.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen I. Teilband*. Wien: VÖAW, 1989, S. 122–195; RATHKOLB, O. *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004; GORECZKY, T. *Diplomaten- und Konsularausbildung in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ein Beitrag zur Institutionsgeschichte des Habsburgerreiches. Öt kontinens*, 2008, VI.Jg. 1, S. 131–141; OLECHOWSKI, T. – EHS, T. – STAUDIGL-CIECHOWICZ, K. *Die Wiener Rechts- und Staatswissenschaftliche Fakultät 1918–1938*. Göttingen: V&R unipress, 2014, S. 673–677; DEUSCH, E. *Die effektiven Konsuln Österreich (-Ungarns) von 1825–1918*. Wien: Böhlau Verlag, 2017, S. 39–55; HALÁSZ, I. *The Foreign Administration of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918)*. *Krytyka Prawa*, 2019, XIII. Jg., S. 241–243.; KISLING, Z. *A bécsi diplomataképzés történetének rövid összefoglalása. Külügyi Műhely*, 2020, II. Jg., 2, S. 199–213.

² SOMOGYI, É. *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Budapest: MTA BTK TTI, 2017, S. 31.

³ HEINDL, W. *Josephinische Mandarine. Bürokratie und Beamte in Österreich Band 2: 1848–1914*. Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag, 2013, S. 29.

Die häufigen kommerziellen und diplomatischen Verbindungen der Monarchie zum Osmanischen Reich – da die Verhandlungen in dieser Beziehung meistens auf Türkisch liefen – machten es erforderlich, gebildete Dolmetscher (Dragomane) in der Levante in befriedigender Anzahl einsetzen zu können. Viele Jahrzehnte vor der Gründung der Orientalischen Akademie (1754) ist es ein Bedarf geworden, die orientalische Welt zu studieren. An der Wiener Universität ist ein Lehrkurs für orientalische Sprachen und für Koranrecht von Johannes Podesla schon im Jahre 1674 initiiert worden.⁴ Auch die Wiener Regierung hat am Ende des XVII. Jahrhunderts junge Männer in die Internuntiaturn von Konstantinopel entsendet, türkisch, persisch und arabisch unter Aufsicht der österreichischen Vertretungsbehörden zu erlernen⁵ und eine Sprachknaben-Institution⁶ wurde an der Internuntiaturn (nach französischem, russischem und venezianischem Muster) errichtet.⁷

Die Nachwuchsbildung für die auswärtigen Angelegenheiten (ursprünglich für Dragomanen) wurde im Jahre 1754 mit der Gründung der „kk. Akademie der morgenländischen Sprachen“ (Orientalische Akademie) auf den Vorschlag von dem Staatskanzler Fürst Wenzel Anton Kaunitz institutionalisiert und als Internat dem Jesuitenorden unterstellt. Das Lehrmaterial⁸ der Akademie war mit der damaligen Gymnasialstufe identisch.⁹ Der erste Studienplan enthielt nebst den Sprachen (türkisch, italienisch, französisch, neugriechisch), für die Bewahrung der kommerziellen und politischen Interessen der Monarchie dienende berufliche humanistische Fächer und Naturwissenschaften, wie Geschichte, Geographie und Kalligraphie, die noch mit „Allgemeiner Bildung“, Religion und Latein ergänzt worden sind.¹⁰ Der Gründungsdirektor, der Jesuitenpater Joseph Franz – der auch mit der Erziehung des künftigen Kaisers Joseph II. betraut wurde¹¹ – war damals der Meinung, dass die Knaben erstens die humanistischen Wissenschaften auf Grund des Lateinstudiums, dann die türkischen Sprachen lernen müssen. Fähigkeit im Lernen, Fleiß, Fortschritte im Lateinischen und Türkischen, gewandtheitliche Handschrift, Sitte, Andacht und Gehorsam wurden erwartet und pro Person tabellarisch beurteilt.¹²

Da Papst Klemens XIV. im Jahre 1773 den Jesuiten-Orden auflösen ließ, wurde die Finanzierung der Akademie an die Hofkammer verwiesen.¹³ Bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts liefen mehrere Tendenzen in der Anstalt parallel. Einerseits wandelte sich die Akademie aus einer kirchlichen in eine weltliche Institution. Nach der Amtierung des Direktors Rauscher (1832–1849) wurde die Akademie nur von Laien – meist ehemaligen

⁴ GOŁUCHOWSKI, *op.cit.*, S. 3.

⁵ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 137.

⁶ Über die Geschichte der Sprachknaben-Institut: BALBOUS, C. *Das Sprachknaben-Institut der Habsburgermonarchie in Konstantinopel*. Berlin: Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2015.

⁷ GOŁUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 4.

⁸ Anhang Nr. 1.

⁹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 138.

¹⁰ *Ibidem*, S. 191; S. 139.

¹¹ DEUSCH, *op. cit.*, S. 40.

¹² PETRITSCH, E. D. Erziehung in guten Sitten, Andacht und Gehorsam. Die 1754 gegründete Orientalische Akademie in Wien. In: KURZ, M. – SCHEUTZ, M. – VOCELKE, K. – WINKELBAUER, T. (Hg.). *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*. Wien – München: R. Oldenburg Verlag, 2005, S. 496.

¹³ MATSCH, E. *Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920*. Wien: Böhlau, 1986, S. 77.

Zöglingen geleitet. Eine andere Tendenz können wir in dem Hauptanliegen finden, das umfassender wurde und zielte die Ausbildung nicht bloß von Dolmetschern, sondern sorgte für Nachwuchs für alle Zweige des auswärtigen Dienstes.

Nach dem Ausgleich von 1867 wurde die Anstalt – wie die gemeinsamen Organe der Monarchie – mit dem K.u.K. Titel ausgestattet und funktionierte als Kaiserliche und Königliche Orientalische Akademie (1867–1898) in dem Weiteren. Ein Exposé aus dem Jahr 1868 bietet eine kompakte Synthese über die derzeitige Lage der Akademie: „Die orientalische Akademie hat die Aufgabe junge Leute sowohl für den diplomatischen als auch für den Konsulardienst im Oriente auszubilden.“¹⁴ Das Exposé bestimmte sogar die Bifurkation des Lehrmaterials als Instrument des obengenannten Auftrages. Dem doppelten Zweck, die Zöglinge auf beide Dienstzweige vorzubereiten diente eine zweigeteilte Bildung, und zwar Unterricht der Sprachen und jene aus der juristisch-politischen Wissenschaften.¹⁵

Die Akademie musste in diesen Jahrzehnten mannigfaltigen Herausforderungen gegenüberstehen, wie die ständigen finanziellen Schwierigkeiten, die Konzeptionen ihrer Auflösung und Einverleibung in Universitäten, dann die Herausforderungen der neuesten weltwirtschaftlichen Entwicklungen, des internationalen Handels und der Außenpolitik, letzters die staatsrechtlichen Umgestaltungen der Monarchie und der Organismus der beiden Reichshälfte, die verfassungsmäßigen Reformen und die bürgerliche Umgestaltung der Verwaltung.

Das Institut kam in eine enge Verbindung zur Wiener Universität sowohl räumlich, als auch den Professorenstand betreffend.¹⁶ Diese Verflechtung bezeichnete das Verhältnis der Akademie zu der Universität bis 1883, als die Anstalt in eine administrative Beziehung mit dem Kuratorium der Theresianischen Akademie kam, aber durch einen Delegierten weiterhin dem Ministerium des Äußern indirekt untergeordnet blieb.¹⁷ Trotz der ständigen Anregungen zur Auflösung aus finanziellen und Rationalisierungsgründen haben die Staatsoberhäupte immer wieder die Akademie verteidigt.

Im Jahre 1898 hat Außenminister Agenor Goluchowski eine bedeutsame Reform auf Grund des Promemoria vom Direktor Pidoll von Quintenbach (1886–1904) durchgeführt.¹⁸ In demselben Jahr wurde die Anstalt mit Allerhöchster Entschließung vom 7. Juli des Kaisers und Königs Franz Joseph als K.u.K. Konsularkademie (1898–1918) neuorganisiert. Die Konsularkademie blieb weiterhin unter einer gemeinsamen Administration mit dem Theresianum, aber nach der Übersiedlung in das neue Akademiegebäude (in der heutigen Boltzmannngasse) im Jahre 1904 wurde für die Verbindungs- und Kontrollfunktionen kein Delegierter mehr bestellt.¹⁹ Die Akademie funktionierte als eine der modernsten Anstalten in der Ausbildung für auswärtige Beziehungen und für den Konsulardienst, was sogar von

¹⁴ HHStA SB KA (= Haus-, Hof- und Staatsarchiv Sonderband Archiv der Konsularkademie), Karton 53, Nr. 10. Exposé über die k.u.k. Orientalische Akademie.

¹⁵ Die aufgezählte Kurse entsprechen grundsätzlich dem Lehrplan im Anhang Nr. 5.

¹⁶ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularkademie, S. 141.

¹⁷ GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 31–32.

¹⁸ *Ibidem*, S. 45.

¹⁹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularkademie, S. 156.

besonders kritischen deutschen Beobachtern anerkannt wurde.²⁰ Das neue Lehrprogramm diente als Vorbereitung der Konsularfunktionäre nicht nur im Orient, sondern auch in den westlichen Staaten.

Nach der Auflösung der Österreich-Ungarischen Monarchie und mit der Entstehung der Nachfolgerstaaten verlor ein bedeutender Anteil des Bildungsprogrammes seine Existenzberechtigung. Die Direktion bemühte sich ständig die Konsular-Akademie zu retten, die 1921 als Internationale Akademie für Politik und Volkswirtschaft neuorganisiert wurde.²¹ Im Jahre 1942 wurde ein Reservelazarett in dem Akademiegebäude eingerichtet, die Bibliothek, das Archiv und die Sammlungen wurden in Depots und im Reichsarchiv gelagert.²² Nach der Neuorganisation der Anstalt wurde es wieder als Diplomatische Akademie im Jahre 1964 eröffnet, mit dem Ziel die Aspiranten auf den Eintritt in die diplomatische Laufbahn und in die internationalen Organisationen vorzubereiten.²³

2. Der Auswärtige Dienst

2.1. Drei Zweige des äußeren Dienstes in der Monarchie

Der gesamte Auswärtige Dienst kam erst in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts unter die einheitliche Leitung des Ministeriums des Äußern. Gleichzeitig fingen die Diplomatie, der Ministerialstand und das Konsularwesen an, immer mehr in einen Zivildienst zu entwickeln.²⁴ In den letzten Jahren der Monarchie bestand die Organisation der auswärtigen Angelegenheiten aus folgenden Zweigen und Organen: 1. Das Ministerium (oder zentraler Dienst), 2. die diplomatischen Vertretungen (diplomatischer Dienst), 3. die Konsularbehörden (Konsulardienst), 4. die Stellvertretungen der besetzten Gebiete während des ersten Weltkrieges, und 5. das im Jahre 1898 errichtete KK. Österreichische und K. Ungarische Konsularobergericht in Konstantinopel.²⁵

Da die zwei letzten als besonders spezifische Organe fungierten, werden wir auf sie in diesem Aufsatz nicht detailliert eingehen. Nur über das Konsularobergericht müssen wir feststellen, dass es mit der Reform der Konsulargerichtsbarkeit nach dem Prinzip der Parität zwischen Österreich und Ungarn organisiert worden war und es hat die Apellfunktion vom Triester Obergericht, dem Wiener Oberlandesgericht und dem Wiener Kassations-

²⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, H. Die orientalische- und spätere Konsularakademie 1848–1918. Eine frühe Fachhochschule im Zeitalter der Industrialisierung. In: RATHKOLB, O. (Hg.). *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004, S. 91.

²¹ GODSEY, W. „... nun kaufmännisch zu verfahren bemüht ist ...“: The Consular Academy at Vienna in the First Austrian Republic 1918–1938. In: RATHKOLB, O. (Hg.). *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004, S. 143.

²² RATHKOLB, O. Die Konsularakademie unter dem „Hakenkreuz“ 1938 bis 1944ff. In: RATHKOLB, O. (Hg.). *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004, S. 177–178.

²³ RATHKOLB, O. Die neue Konsularakademie 1964 – Diplomatische Akademie, ein „Lieblingsprojekt“ Außenminister Bruno Kreiskys. In: RATHKOLB, O. (Hg.). *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004, S. 200.

²⁴ SOMOGYI, É. *Hagyomány és átalakulás*. Budapest: L'Harmattan, 2006, S. 170.

²⁵ WIEDERMAYER, R. Geschäftsgang des K. und K. Ministeriums des Äußern 1908–1918. *Archivalische Zeitschrift*, 1931, 40, S. 133.

hof²⁶ in 1898 übernommen. Für die Konsularoberrichter war ein spezielles Rechtsverhältnis geltend. Die Bedingungen zur Ernennung des Präsidenten oder Oberrichters waren eine mindestens 10 Jahre lange konsulargerichtliche Praxis oder eine Befähigung zum österreichischen oder ungarischen Richterstand.²⁷ Die sonstigen konsulargerichtlichen Funktionen (also die in der I. Instanz) gehörten den Obliegenheiten der Konsularfunktionäre.²⁸

Da die orientalische Akademie für die Laufbahn in allen Bereichen des äußeren Dienstes vorbereitete und die k.u.k. Konsularakademie auf die Ausbildung von Beamten für die Konsularvertretungen konzentrierte, beschäftigen wir uns in den folgenden mit den drei Hauptdienstzweigen: mit dem Ministerialdienst, dem diplomatischen Dienst und dem Konsulardienst.

Den Ministerial- oder zentralen Dienst bildeten die Beamten des Ministeriums des Äußern am Ballhausplatz. Das Ministerium ist im Jahre 1848 im Folge der verfassungsmäßigen Umwandlungen zu Stande gekommen und hat auswärtige Funktionen der ehemaligen Haus-, Hof- und Staatskanzlei übernommen. Der diplomatische Dienst stand unter der Oberleitung des Ministeriums und bestand aus den Missionen und Vertretungen in fremden Staaten, deren wichtigste Aufgabe die Vertretung des Monarchen und der Staatsinteressen zu dem Ausland, Abschließung internationaler Verträge und Oberleitung der Konsularämter waren. Die Diplomaten genossen eine weitgehende Immunität und Vorrechte im Ausland.

Die Ursprünge des Konsulardienstes reichen bis den byzantinischen Zeiten zurück, als europäische Kaufleute befugt waren über die eigenen Landsleute die Selbstvertretung und die Justizhoheit in Byzanz, später im Osmanischen Reich auszuüben. Zeitweise wandelten sich die Konsuln in Staatsbeamte und wurden zu Vertretern der Handels- und allgemeinen Interessen aller Staatsangehörige der Monarchie im Orient.²⁹ Die Konsuln genossen im Vergleich zu der diplomatischen Immunität beschränktere Vorrechte im Ausland. Neben dem Ursprung und dem Rechtsstand unterscheidete sich der Konsulardienst noch in dem Sinne, dass er mit administrativen, staatlichen und juristischen Obliegenheiten ausgestattet war, wie z.B. verschiedene Verwaltungsbefugnisse, Notariatsangelegenheiten, oder die Konsulargerichtsbarkeit.

Die Konsularvertretungen standen in einer komplexen, organisatorischen Verbindung mit den Dikasterien und den dereinstigen Zentralbehörden der Monarchie. Der Haus-, Hof- und Staatskanzlei wurden Konsuln in der Levante unterstellt. Demgegenüber kamen die Konsuln im Ponente (d.h. in den christlichen Staaten) unter die Jurisdiktion der Hof-Kommerz Kommission, nach deren Auflösung im Jahre 1824 kamen diese christlichen Konsulate unter die Hofkammer, dann im Jahre 1849 unter das neu geordnete k.k. Handelsministerium.³⁰ Ein einheitliches System wurde erst mit der Auflösung des Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten in 1859 verwirklicht, so wurden alle Konsulate

²⁶ TESCHMAYER, G. *A magyar konzuli tevékenység és bíraskodás az Osztrák-Magyar Monarchia alatt: szabályozás, szervezet és gyakorlat*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2019, S. 46.

²⁷ 1891:XXXI. GA. 5.§.; Gesetz vom 30. August 1891 5.§. (RGI. /= Reichsgesetzblatt/ 136/1891).

²⁸ DEUSCH, *op. cit.*, S. 79.

²⁹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, *Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie*, S. 129.

³⁰ PISKUR, J. *Oesterreichs Consularwesen*. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1862, S. 17–18.

dem k.k. Ministerium des Äußern unterstellt.³¹ Gemäß den Grundgesetzen aus dem Jahr 1867 wurden die kommerziellen und diplomatischen Vertretungen für gemeinsam erklärt und dem k.u.k. Minister des Äußern unterstellt.

2.2. Eintritt in den äußeren Dienst

Die Ernennung in den äußeren Dienst konnte auf Entscheidung des Kaisers (und des Königs) oder des Ministers des Äußern erfolgen. Die drei Dienstzweige waren prinzipiell mit verschiedenen Eintrittsbedingungen differenziert, aber diese Trennung war nie absolut. Nicht selten wurden Landesbeamte, oder Schiffsleute aus der Kriegs- oder Handelsmarine übernommen, und es bestand auch eine Mobilität zwischen den verschiedenen Dienstzweigen.³² Doch erschien der Bedarf, die beruflichen Bedingungen zu standardisieren (auf einem einheitlichen Niveau zu systematisieren). Eine immer größere Bedeutung kam dem Eintritt in den Konzeptstand durch Bewerbung zu, wozu immer striktere Bedingungen vorgeschrieben worden waren.

Mit dem Erlass des Außenministers Fürsten Schwarzenberg von 21. Jänner 1851. wurde die Diplomatenprüfung eingeführt und für den Eintritt in den Ministerialdienst als erforderlich vorgeschrieben.³³ Der oben genannte Erlass verlangte eine rechtliche Vorbildung mit Abschluss der theoretischen Staatsprüfungen (Jura) und Kenntniss der französischen und italienischen Sprache als Bedingung der Zulassung zur Diplomatenprüfung.³⁴ Die Prüfung bestand aus einem mündlichen und schriftlichen Teil. In dem ersten musste der Kandidat Kenntnisse in den Bereichen des natürlichen Völkerrechts, der diplomatischen Staatengeschichte und des österreichischen Völkerrechts erweisen. In der schriftlichen Prüfung musste der Kandidat 3 Fragen (je einer der drei Kommissäre) in einem Elaborat ausarbeiten.³⁵ Die Bedingungen wurden mehrmals, in 1869 und in 1880³⁶ modifiziert, und mit der Verordnung³⁷ von Goluchowski im Jahre 1909 neuorganisiert.³⁸ Die Absolventen der Orientalischen Akademie genossen einen begünstigten Status, da sie von der Leistung der Erfordernisse des obenerwähnten Erlasses vom 1851 befreit waren.³⁹ Die Aka-

³¹ MATSCH, *op. cit.*, S. 161–162.

³² GORECZKY, *op. cit.*, S. 140.

³³ RGBI 21/1851.

³⁴ RGBI 21/1851. 2.§.

³⁵ RGBI 21/1851. § 5–7.

³⁶ DEUSCH, *op. cit.*, S. 56–57.

³⁷ Nach der Verordnung waren die wichtigsten Erfordernisse für die Diplomatenprüfung u.a. ein Alter nicht über 40 Jahre, die österreichische oder ungarische Staatsbürgerschaft, die Absolvierung der rechts- und staatswissenschaftlichen Studien an einer österreichischen oder ungarischen Universität (bzw. Rechtsakademie), eine Konzeptpraxis bei einer staatlichen oder Komitatsbehörde, Kenntnis der deutschen und französischen (für die Ungarn auch ungarische) Sprache. Gegenstände der mündlichen Prüfung waren allgemeine Geschichte vom westphälischen Frieden bis zum Ende des 19. Jahrhunderts mit spezieller Rücksicht auf die Monarchie, dann französische Sprache und für Ungarn auch ungarische Sprache. Die Kandidaten wurden schriftlich durch einen Aufsatz auf Deutsch über ein gegebenes Thema und durch eine Übersetzung aus Deutschem ins Französische geprüft. HHStA SB KA 54. Nr.3. Nr 1/DK 1909.

³⁸ SOMOGYI, *Hagyomány és átalakulás*, S. 170.

³⁹ RGBI 21/1851. 12.§.

demie blieb weiterhin eine Bildungsanstalt für beide Dienstzweige, was auch die späteren Exposés und Organisationsstatute⁴⁰ (bis 1898) beweisen.

Was den Eintritt in den Konsulardienst betrifft, war die Orientalische Akademie seit 1754 die essentielle Anstalt für die Ausbildung der Konsularbeamte. Fast ein Jahrhundert später wurde eine andere Form für die Ausbildung der Konsuln eingeführt und zwar die Institution der Konsular-Eleven. Die Eleven waren junge, speziell für die kommerziellen- und konsularrämlichen Staatsverwaltungsgeschäfte ausgebildete Staatsdiener, die in ihrer Amtszeit die praktischen Kenntnisse erwarben. Mit Allerhöchsten Entschliefungen vom 27. November 1847 und 20. Oktober 1849. wurden 8 (später 10) Konsular-Eleven-Plätze kreirt, von denen drei für die Akademie reserviert waren.⁴¹ Bedingungen zur Erlangung einer Konsularelevenstelle waren: ein Lebensalter unter 30 Jahren, ein absolviertes juristisches oder politisches Studium, wenigstens eine einjährige Konzeptpraxis, Moralität, Kenntnis der deutschen, italienischen und französischen Sprache und nicht zuletzt Ablegung einer Konkursprüfung.⁴² Letztere wurde nach 1859 vom Ministerium des Äußeren in den Betreffen des europäischen Völkerrechts (auf Französisch), Konsularwesens (auf Deutsch) und Seeschiffahrt (auf Italienisch) schriftlich durchgeführt.⁴³ Von demselben Jahr an war die Leistung der Konsularelevenprüfung auch für Absolventen der Akademie obligatorisch.⁴⁴ Mit Allerhöchster Entschliefung vom 7. August 1895 wurde der Titel eines Eleven in den Titel Konsular-Attaché umgewandelt.⁴⁵

Im Gegensatz zu den Ritterakademien und zu der k.k. Theresianischen Akademie bildete die Abstammung der Aspiranten keine Vorbedingung, dass heißt, dass die Aufnahme zur Orientalischen Akademie nicht ausschließlich für die Adeligen ermöglicht war.⁴⁶ Die Aufnahmebedingungen wurden schrittweise erweitert, es wurde zuerst eine einjährige Vorbildung und eine Prüfung im Jahre 1747 eingeführt, dann ab 1820 war wenigstens ein Gymnasialstudium erwartet.⁴⁷ Mit den Reformen von dem Direktor Joseph Ottmar Rauscher (dem späteren Kardinal und Erzbischof von Wien) im Jahre 1833 wurde die neue zusammengesetzte Aufnahmemethode eingeführt,⁴⁸ und im späteren die Erfordernisse der Konkursprüfungen und der Anmeldebedingungen strikter festgesetzt. Das bedeutete auch, dass die Akademie eine führende Rolle in dem bürgerlichen Entwicklungsprozess hinsichtlich des Personalstandes des Ministeriums des Äußeren spielte.

⁴⁰ HHStA SB KA 53. 10. Exposé über die k.u.k. Orientalische Akademie (1868); In den Organisationsstatuten von 1880 bestätigten auch dem Zweck den Bedarf der k.u.k. Regierung betreffend der diplomatischen und Konsulardienst im Oriente zu decken. HHStA SB KA 53. Nr. 20; Im Organisationstatut von 1886 werden auch beide Dienstzweige (aber die diplomatische als eventuelle) angezeigt. HHStA SB KA 53. Nr. 4. Statutenentwurf für die Orientalische Akademie (September 1883). 54.§.

⁴¹ PISKUR, *op. cit.*, S. 39.

⁴² Ibidem, S. 39.

⁴³ DEUSCH, *op. cit.*, S. 59.

⁴⁴ Ibidem, S. 58.

⁴⁵ MALFATTI DI MONTE TRETTO, *op. cit.*, S. 6.

⁴⁶ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 139.

⁴⁷ DEUSCH, *op. cit.*, S. 42.

⁴⁸ GOŁUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 18.

2.3. Das Bildungssystem der orientalischen bzw. Konsular-Akademie

Im ersten Lehrplan von 1754 dominierte die Sprachbildung, doch erschienen neben dem linguistischen Unterricht auch gewisse Sachfächer. Die Zöglinge wurden im jungen Alter in das Institut aufgenommen und im Internatsbetrieb nicht nur gebildet, sondern nach christlichen Sitten erzogen.

Anhang Nr. 1: Der Studienplan von 1754.⁴⁹

Sachfächer	Sprachen
Allgemeine Bildung Religion Latein Geschichte Geographie Kalligraphie	Türkisch Italienisch Französisch Neugriechisch

Mit der Einführung des Lehrplanes vom Jahre 1773 schien die Akademie weiterhin ein mittelstufiges Institut zu sein, aber hat schon für die einheitliche Vorbildung der Zöglinge gesorgt und damit wurde sie deutlich mehr als ein einfaches Sprachinstitut.⁵⁰ Im neuen Programm wurde nicht nur die Zahl der gelehrten Sprachen, sondern auch die der Sachfächer deutlich erhöht, unter deren sich mehrere fachliche Wissenschaften befanden.

Anhang Nr. 2: Der Studienplan von 1773.⁵¹

Sachfächer	Sprachen
1. Arithmetik-Geometrie; Naturlehre-Naturhistorie; bürgerliche Baukunst, Kenntnis der gemeinen Künste und Handwerke; „Kriegs-, Stück- und Pulverlehre“	Latein Deutsch Türkisch
2. Vernunftlehre: Metaphysik-Moral	Persisch
3. Erdbeschreibung: allgemeine Weltgeschichte, osmanische Geschichte; Anfangsgründer der Wappenkunst	Arabisch Französisch
4. Schöne Literatur	Italienisch
5. Katechismus	Neugriechisch
6. Die Rechte nach allen ihre Teilen	

Die Tabelle (Anhang Nr. 2.) beinhaltete aber nicht die Gesamtheit der Bildung, nach einer Verzeichnis aus 1773 wurden auch andere Wissenschaften (insgesamt 26) an der Aka-

⁴⁹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 190; GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 8.
⁵⁰ RATHKOLB, O. Einleitung des Herausgebers. In: RATHKOLB, O. (Hg.). *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004, S. 11.
⁵¹ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 190.

demie gelehrt und betrieben, wie Zeitrechnung, Wappenkunst, allgemeine und sonderbare Naturlehre, Naturhistorie oder Anatomie.⁵²

Anhang Nr. 3: Der Studienplan von 1812.⁵³

Sachfächer	Sprachen
<i>I. Jahrgang</i>	
Logik und Metaphysik Mathematik, Erdbeschreibung	Französisch Türkisch
<i>II. Jahrgang</i>	
Physik Österreichische Geschichte Ottomanische Geschichte	Arabisch in Verbindung mit dem Türkischen Französisch
<i>III. Jahrgang</i>	
Natürliches Privatrecht Allgemeines Staats- und Völkerrecht Das Anwendbarste aus den Institutionen des Römischen Rechts Chronologie, besonders des Orients	Persisch in Verbindung mit dem Türkischen Französisch Italienisch
<i>IV. Jahrgang</i>	
Römisches Recht Das gerichtliche Verfahren, Privat-, See-, und Wechselrecht Orientalische Literatur	Türkisch Arabisch Persisch Französisch Italienisch Neugriechisch
<i>V. Jahrgang</i>	
Politische Wissenschaften Statistik Allgemeines Handelsrecht Positives Völkerrecht Das Österreichische Recht Türkische Staatsverfassung und österreichisch- türkische Traktaten	Türkisch Deutsch Französisch Italienisch Neugriechisch

In dem Bildungsprogramm vom Jahre 1812 wurde das Studium in 5 Jahrgänge eingeteilt. Mit der Vermehrung der juristischen Fächer hat die Bestimmung der Akademie das Sprachlehren eindeutig überschritten und zwar deren Zweck war Beamte herauszubilden, „welche bei der k.k. Internuntiat, an der Grenze und in der Levante überhaupt als Dolmetscher, Agenten oder Konsuln auf eine den Bedürfnissen des Allerhöchsten Dienstes vollkommen entsprechende Art verwendet werden können“.⁵⁴

⁵² HHStA SB KA 53. Nr. 89.

⁵³ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 191–192; GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 11–12.

⁵⁴ GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 12.

Anhang Nr. 4: Studienplan von 1833⁵⁵

Juristisch-Diplomatische Studien	Sprachstudien
<i>I. Jahrgang</i>	
1. Halbjahr A. Geschichte von Asien bis zum Untergang des Kalifats B. Das natürliche Privat-, Staats- und Staatenrecht 2. Halbjahr A. Geschichte der türkischen Völker und Reiche B. Das Römische Recht	Französisch und Türkisch (alle Jahrgänge) Arabisch, Persisch, Italienisch, Neugriechisch, Englisch (zeitlich verteilt)
<i>II. Jahrgang</i>	
1. und 2. Halbjahr Das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch	Französisch und Türkisch (alle Jahrgänge) Arabisch, Persisch, Italienisch, Neugriechisch, Englisch (zeitlich verteilt)
<i>III. Jahrgang</i>	
1. Halbjahr A. Die Allgemeine Gerichts- und Konkursordnung B. Das Handelsrecht C. Das Wechselrecht 2. Halbjahr A. Das Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizeiübertretungen B. Das Seerecht	Französisch und Türkisch (alle Jahrgänge) Arabisch, Persisch, Italienisch, Neugriechisch, Englisch (zeitlich verteilt)
<i>IV. Jahrgang</i>	
1. und 2. Halbjahr A. Statistik B. Diplomatische Staatengeschichte	Französisch und Türkisch (alle Jahrgänge) Arabisch, Persisch, Italienisch, Neugriechisch, Englisch (zeitlich verteilt)
<i>V. Jahrgang</i>	
1. und 2. Halbjahr A. Das positive Völkerrecht B. Die politischen Wissenschaften	Französisch und Türkisch (alle Jahrgänge) Arabisch, Persisch, Italienisch, Neugriechisch, Englisch (zeitlich verteilt)
<i>VI. Jahrgang</i>	
Sprachstudien zu Vervollkommung und Vorbereitung auf die Abschlussprüfung	

Auf dem Antrag von dem Direktor Rauscher erließ Kanzler Metternich 1833 eine Reform, womit eine Zweiteilung des Unterrichts in juristisch-diplomatischen und Sprachstudien verwirklicht wurde.⁵⁶ Die Aufnahme-modalitäten und das neue Lehrprogramm

⁵⁵ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 192; GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 19–20.

⁵⁶ GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 19.

positionierte die Akademie ständig über die Mittelstufe, sie wurde in eine oberstufige Speziallehranstalt umgewandelt.⁵⁷

Das Studium an der Akademie wurde mit einem 6. Jahrgang für Vertiefung der linguistischen Fähigkeiten erweitert. Im Vergleich zu den früheren Lehrplänen wurde der Anteil der humanistischen und naturwissenschaftlichen Fächer deutlich reduziert, zugleich wurde aber das positive österreichische Recht mit Handelsrecht und Staatsrecht erweitert. Das Lehrplan diente im wesentlichen als Grundsatz bis der Reorganisation von 1898, doch wurden zahlreiche milderer Modifikationen des Studienplanes und der Organisation getroffen.

Anhang Nr. 5: Ein Konzept des Programmes der K. u. K. Orientalischen Akademie (ohne Jahr, zwischen 1868 und 1880)⁵⁸

Abteilung der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fächer	Abteilung der Orientalischen und Occidentalischen Hauptsprachen
<i>Obligate Lehrfächer:</i>	
Strafrecht und Strafprozess-Ordnung Bürgerliches Recht Handels- Wechsel- und Seerecht Zivilgerichtliches Verfahren in und ausser Streitsachen Statistik, Nationalökonomie und Finanzwissenschaft, Diplomatische Staatengeschichte und Völkerrecht (in französisch vorgetragen) Consularwesen	Türkische (Sprache und Literatur) Persische (Sprache und Literatur) Vulgärarabische (Sprache und Literatur) Französische (Sprache und Literatur) Italienische (Sprache und Literatur) Englische (Sprache und Literatur) Grammatik und Literatur der arabischen Schriftsprache Vergleichendes Studium der orientalischen Sprachen Orientalische Kalligraphie
<i>Ausserordentliche Bildungsfächer:</i>	
Amtliche Stilistik in den verschiedenen Sprachen; Buchführung, Handels und gewerbekunde; Politische und commercielle Geographie und Geschichte der orientalischen Staaten; Culturgeschichte und Alterthumskunde des Orients; Islamistisches Recht- und Gerichtswesen, Reiten	

Über die berufliche und Bildungstätigkeit der Akademie in der ersten Dekade nach dem Ausgleich berichtet ein Lehrprogramm ohne Datum, das zwischen 1868 und 1880 entstanden ist. Der dualistischen Umgestaltung der Monarchie folgte eine Neuorganisation der auswärtigen Einrichtungen. Während der Organisationsarbeiten und der Konsularenqueten wurden auch die Angelegenheiten der Konsularakademie verhandelt. Das Programm des Institutes wurde schrittweise modifiziert. In der genannten Epoche wurde die Zweiteilung des Studiums beibehalten und in eine Abteilung der Rechts- und Staats-

⁵⁷ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 141.

⁵⁸ HHSStA SB KA 53. Nr. 79. Programm der Orientalischen Akademie – ohne Jahr.

wissenschaftlichen Fächer, weiterhin in eine Abteilung der Orientalischen und Occidentalischen Hauptsprachen eingeteilt.

Die humanistische Wissenschaften, ferner das römische Recht wurden eliminiert, zugleich gewann das geltende positive Recht eine immer größere Bedeutung. Sowohl das Strafrecht und die Strafprozessordnung, als auch Bürgerliches Recht, Zivilgerichtliches Verfahren in Streitsachen und in außergerichtlichen Verfahren bildeten Teil der Ausbildung. Neben den juristischen erschienen auch kommerzielle Fächer und das Konsularwesen im Lehrplan.

Seit 1867 fanden im Ministerium des Äußern mehrere Enquete und Konferenzen im Betreff des Konsularwesens statt. Diejenigen wurden auch vom Direktor Heinrich Barb (1871–1883) in dem Reformantrag von 1880 in Rücksicht genommen. Den Sprachunterricht betreffend wurde eine slawische Sprache und ungarisch für obligatorisch erklärt, das orientale Sprachstudium eingeschränkt und auf das Türkische konzentriert. Als technische Kurse wurden militärwissenschaftliche Fächer aktiviert. Nicht zuletzt wurde ungarisches Recht in Folge der staatsrechtlich-verfassungsmässigen Umgestaltung der Monarchie obligatorisch eingeführt.⁵⁹

Anhang Nr. 6: Reform des Studienplanes in 1898 (Lehrprogramm der K. u. K. Konsularakademie)⁶⁰

I. Wirtschaftliche Fächer (für beide Sectionen)
Volkswirtschaftslehre Volkswirtschaftspolitik (neu eingeführt) Finanzwissenschaft Statistik Seminar
II. Commerzielle Fächer (für beide Sectionen)
Muster-Comptoir (neu eingeführt) Warenkunde (neu eingeführt) Internationale Handelskunde und Handelsgeographie Handelspolitik (neu eingeführt) Einzelne Commercielle Curse (neu eingeführt)
III. Juridische Fächer (für beide Sectionen)
Encyclopädie Civilrecht (österreichisches und ungarisches) Civilprocess, Handels- und Wechselrecht (österreichisches und ungarisches) Strafrecht, Strafprocess (österreichisches und ungarisches) Österreichisches Staatsrecht (neu eingeführt) Ungarisches Staatsrecht Verwaltungslehre (neu eingeführt) Völkerrecht Seminar

⁵⁹ GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 30.

⁶⁰ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, Von der Orientalischen Akademie zur K.u.K. Konsularakademie, S. 194–195; GOLUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 63–64.

IV. Historisch-politische Fächer (für beide Sectionen)	
Diplomatische Staatengeschichte Türkische Geschichte und Verwaltungslehre (ausgeführt) Consularwesen Heerwesen, Militärgeographie Seminar	
V. Sprachen	
<i>In der Allgemeinen Section:</i> Französisch Englisch Italienisch Ungarisch Türkisch, Arabisch, Persisch (ausgeführt) Deutsche Stilistik Russisch (ausgeführt)	<i>In der Orientalischen Section:</i> Französisch Englisch (ausgeführt) Italienisch Ungarisch Türkisch, Arabisch, Persisch Deutsche Stilistik Russisch (ausgeführt)

Im Jahre 1898 erfolgte eine vorübergehende Reform der Anstalt, die als k.u.k. Konsularakademie weiter existierte. Die Neuorganisation erfolgte gründliche Änderungen auch im Lehrprogramm.⁶¹ Das Hauptanliegen der neuen Institution war so eine einheitliche Ausbildung und Qualifikation der Akademiker für die Konsularlaufbahn zu bieten, die sowohl westlichen als auch östlichen Positionen gerecht werden können. Darüber hinaus erschien im Lehrplan betont die Vorbereitung auf die Gesamtheit der immer vielfältigeren konsularischen Obliegenheiten, Funktionen und Befugnisse.

Als allgemeine Grundideen der Reform wurden unter anderem die folgenden angeführt: Die Akademie soll als eine Vorbereitungsanstalt für den praktischen Dienst unter Bewahrung ihrer Traditionen und wissenschaftlichen Niveaus dienen; auf staatswirtschaftliche und kommerzielle Bildung soll ein großer Wert gelegt werden mit der gleichzeitigen Bewahrung der juristischen und historisch-politischen Disziplinen; die Zöglinge sollen möglichst entlastet werden und zu praktischer, aktueller selbständiger Tätigkeit gefördert werden, nicht zuletzt soll die Akademie ihren staatsrechtlichen Charakter als eine K. u. K. Anstalt in Ausdruck bringen.⁶²

Im Bildungsprogramm der Konsularakademie standen 2 Sektionen, die Allgemeine und die Orientalische, die sich im Bereich des Sprachstudiums differenzierten. Die beruflichen Fächer bildeten vier Disziplinen, nämlich die staatswirtschaftlichen, die kommerziellen, die juristischen und die historisch-politischen Studien. Der genannte Lehrplan war grundsätzlich bis dem Ende des I. Weltkrieges in Geltung.

⁶¹ Der Anteil der Vorträge und Seminare wurde detaillierter von Engelbert Deusch publiziert. DEUSCH, *op. cit.*, S. 45.

⁶² GOŁUCHOWSKI, *op. cit.*, S. 46.

Anhang Nr. 7: Studienplan der Diplomatenkurs (1909)⁶³

Der Diplomatenkurs
Der theoretische Kurs (1. November – 30. Juni): I. Österreichisches Staatsrecht (1 Stunde wöchentlich) II. Ungarisches Staatsrecht (1 Stunde wöchentlich) III. Diplomatische Staatengeschichte (3 Stunden wöchentlich) IV. Völkerrecht (3 Stunden wöchentlich) V. Internationale Wirtschaftspolitik (3 Stunden wöchentlich)
Studienurlaub (1. Juli – 1. Oktober): Selbständige Vorbereitung
Seminare (1. Oktober – 1. November): Repetition, Konversationen

Mit der Gründung der Konsularakademie erzielte die Anstalt die Vorbereitung der Akademiker zur Konsularprüfung. Aber in die anderen Dienstzweige einzutreten, wie in den zentralen Ministerialstand oder in den diplomatischen Dienst wurde das juristische Studium und die Ablegung der Diplomatenerprüfung erlangt. An der Konsularakademie wurde auch ein einjähriger Vorbereitungskurs für die genannte Prüfung organisiert.

Anhang Nr. 8: Lehrplan für Studienjahr 1919/20, 1920/21, 1921/22⁶⁴

Fächer des Allgemeinen Lehrplanes	
I. Juristische Fächer:	Zivilrecht Zivilproceß Handels- und Wechselrecht Strafrecht Strafprozeß Oesterreichisches Staatsrecht Oesterreichisches Verwaltungsrecht Völkerrecht
II. Historisch-politische Fächer:	Diplomatische Staatengeschichte Konsularwesen
III. Wirtschaftliche Fächer:	Volkswirtschaftspolitik Finanzwirtschaft Handelspolitik Zolltarife
IV. Kommerzielle Fächer:	Warenkunde Handelsbetriebslehre Handelskunde
V. Spezialkurs:	Bedeutung und Wesen der Presse

⁶³ HHStA SB KA 54. Nr. 3. 6/D.K. 1910. Sectionschef Ladislaus Müller übermittelt der Direktion die Organisation und Lehrplan der Diplomatenerkurs.

⁶⁴ HHStA SB KA 53. Nr. 90. Faszikel Reorganisation des Lehrplanes: Nummer 406, zum Erlass vom 1. Oktober 1919.

Sprachfächer	
<i>A) Obligat</i> Französisch Englisch Tschechoslowakisch oder Serbo-Kroatisch Türkisch Türkische Konversation Türkische Kalligraphie Arabisch Persisch	<i>B) Unobligat</i> Italienisch oder Ungarisch

Der Lehrplan der Konsularakademie erlitt eine ernsthafte Modifizierung nach dem Zusammenbruch der Monarchie und der Proklamierung der ersten Republik Österreich im November 1918. Aus dem Allgemeinen Lehrplan wurden zahlreiche überflüssig gewordene Fächer eliminiert. Bei der Ausarbeitung der Studienpläne bedeutete die Nationalität der Akademiker eine wichtige Hinsicht. Österreichisches Staatsrecht war nur für die österreichischen Staatsangehörigen, das Ungarische Staatsrecht nur für die ungarischen obligatorisch.⁶⁵

Anhang Nr. 9: Lehrplan der Konsularakademie – Internationale Akademie für Politik und Volkswirtschaft⁶⁶

Fächer des Allgemeinen Lehrplanes	
I. Wirtschaftlich-kommerzielle Fächer:	Volkswirtschaftspolitik Handelspolitik Finanzwissenschaften Internationale Wirtschaftsgeographie Warenkunde Handelskunde
II. Historisch-politische und juristische Fächer:	Diplomatische Staatengeschichte Soziale Geschichte und Sozialpolitik Internationales Recht (wichtigste Gebiete) Völkerrecht Konsularwesen Preß- und Propagandawesen
III. Sprachen:	Französisch Englisch Deutsch Wahlsprache
Spezialfächer:	Vergleichendes Verwaltungsrecht Moderne Staatsrechtliche Theorien Wesen und Wirken der politischen Parteien

⁶⁵ HHStA SB KA 53. Nr. 92. Korrespondenz mit Staatsamt für Äußeres betreffend Lehrplanänderung 1919.

⁶⁶ GODSEY, *op. cit.*, S. 147.

Bis zum Sommer 1922 lief das alte Lehrprogramm der K.u.K. Konsularakademie parallel mit dem neuen der Internationalen Konsularakademie. Die ehemaligen inneren, und paktierten (vertragsmäßig zwischen Österreich und Ungarn geregelt) Handels- und Wirtschaftsangelegenheiten auf dem ehemaligen Staatsgebiete der Monarchie wurden durch die zwischenstaatlichen Relationen der Nachfolgerstaaten abgelöst. So basierte der neuorganisierte Lehrplan auf dem internationalen Charakter, der Zugang zur Akademie war für die Bewerber aus allen Staaten möglich. Die Bildung wurde auf 4 Semester gekürzt, die sich auf wirtschaftlich-kommerzielle, historisch-politische und juristische, nicht zuletzt Sprachenlehre konzentrierte. Im neuen System wurden die rechtswissenschaftlichen Fächer wesentlich reduziert, gleichzeitig erschienen neue Fächer wie Internationale Wirtschaftsgeografie, Soziale Geschichte und Sozialpolitik, oder Preß- und Propagandawesen.

3. Dualisierung des Instituts und des Lehrplans – Die Frage des Staatsrechts

3.1. Die Auswirkung der Ausgleichsgesetze

Die verfassungsrechtliche Einrichtung entwickelte sich wechselvoll in den Jahrzehnten nach der Revolution von 1848, und die Monarchie wandelte sich aus dem Einheitsstaat der Märzverfassung (1849) und des Sylvesterpatentes (1851) über einen differenzierten Föderalismus des Oktoberdiploms (1860) in ein dualistisches System des Ausgleichs.⁶⁷

Mit dem Ausgleich ist Ungarn ein selbstständiger Staat, eine der beiden Reichshälften mit eigener königlichen Regierung, Justizsuveränität und Gesetzgebung geworden, nicht zuletzt konnte sie auch auf die gemeinsamen Angelegenheiten und Institutionen einen Einfluss ausüben.⁶⁸ Wegen dieser staatsrechtlichen Reformen ist es unvermeidlich geworden den Nachwuchs der gemeinsamen Organe mit dem neuen Rechtszustand entsprechenden Kenntnissen auszurüsten.

Ungarn strebte sich danach, den Ausgleichsgesetzen und dem Prinzip der Parität Geltung zu verschaffen. Gyula Schnierer, Sektionsrat des kön. ung. Ministeriums für Ackerbau, Gewerbe und Handel als Kommissar der Konsularenquete beantragte die Erweiterung des Lehrplans der Akademie mit ungarischem Recht und auch mit einer in Ungarn aufzustellenden Prüfungskommission: „[...] mit Rücksicht auf die veränderten staatsrechtlichen Verhältnisse der Monarchie zu den Gegenständen der Prüfung, welche als Bedingung für die Erlangung einer Consular-Elevenstelle gefordert wird, das ungarische Staatsrecht, sodann die Kenntniß des ungarischen Privatrechtes und der Proceßvorschriften, sowie die ungarische Statistik gleichfalls angereicht werden möge, [...]“⁶⁹

Das in Ungarn gültige Recht bedeutete einen wesentlichen Zuwachs des Lehrmaterials. Da mit dem Oktoberdiplom der Rechtszustand und die historische Verfassung von Ungarn wieder aktiviert wurde, wurden auch das ABGB und das StGB im Jahre 1861 außer Kraft gesetzt. Das heißt, dass die vor den Aprilgesetzen von 1848 gültige Verfassung und Rechtszustand wieder in Wirkung gesetzt wurde. Franz Joseph I. hat im Jahre 1861 eine Judexkurialkonferenz einberufen, um diese juristische Lage zu lösen, und die Konferenz hat die

⁶⁷ BRAUNEDER, W. *Osztárak alkotmánytörténet napjainkig*. Pécs: JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1994, S. 230–234.

⁶⁸ MÁTHÉ, G. Das Institutionelle System des ungarischen Rechtsstaates. In: MÁTHÉ, G. (Hg.). *Die Entwicklung der Verfassung und des Rechts in Ungarn*. Budapest: Dialóg Campus, 2017, S. 403–412.

⁶⁹ HHStA SB KA 53. Nr. 6. Protokoll über die Konsular-Enquete.

sog. Provisorische Regeln für die Gerichtsbarkeit (Ideiglenes Törvénykezési Szabályok) erlassen.⁷⁰ Aber die gesetzliche Kodifikation des Strafrechtes erfolgte erst 1878,⁷¹ und im Falle des bürgerlichen Rechtes noch später in 1959.⁷²

Die ungarische Regierung versuchte auch ein paritäres Institut in Budapest gemäß der Initiative des Ungarischen Reichstags zu organisieren. Ágoston Trefort kön. ung. Kultusminister hat die Einrichtung der Konsularbildung in Budapest angeregt und er erwirkte erfolgreich sowohl die königliche Sanktion von Franz Joseph im Jahre 1873 durch die Allerhöchste Entschließung (vom 8. August). In dem Antrag von Trefort wäre ein Orientalisches Seminar in Budapest initiiert worden, dessen erfolgreiche Absolvierung den Seminaristen ermöglicht hätte, zur Konsular- oder Diplomatenprüfung zugelassen zu werden.⁷³

Das Orientalische Seminar konnte nicht errichtet werden, trotzdem wurden Konsularwesen, Handelsrecht und gewisse allgemeine Rechtsmaterien in zwei bedeutenden Handels-Instituten unterrichtet. An der Budapester Handelsakademie (wurde als Pester Handelsakademie 1857 gegründet)⁷⁴ wurde Statistik und Allgemeine Rechtslehre vorgetragen, im Rahmen deren auch gemeinrechtliche Institutionen summarisch erschienen.⁷⁵ Daneben wurde eine Königlich Ungarische Orientalische Handelsakademie in Budapest im Jahre 1898 gegründet, das Rechtsstudium wurde sofort eingeführt, gleichzeitig gewann Rezső Mantuano einen Auftrag in den Bereichen Rechtszyklopädie-, Staatsrecht (Gemeines Recht) und Verwaltungsrecht Stunden abzuhalten.⁷⁶ Aber diese Einrichtungen bedeuteten keine Bedrohung für die Integrität der Diplomaten- und Konsularausbildung in Wien.

Obwohl das Staatsrecht als selbstständiger Kurs erst in den 1890-ern Jahren im Bildungsplan der Orientalischen bzw. Konsular-Akademie erschien, wurde den Akademikern Kenntnisse in den verfassungsrechtlichen Fragen und den Staatsaufbau betreffend vermittelt. Der staatsrechtliche Charakter der Monarchie und die gemeinrechtliche Beziehung von Österreich und Ungarn wurden sogar in den Lehrmaterien der völkerrechtlichen Kur-

⁷⁰ Über die Judexcurial-Konferenz: KÉPESSY, I. „Amikor a közjogi tekintetek a magánjogi érdekekkel összeütközésbe hozattattak“ – szuverenitáskérdések az Országbírói Értekezlet ülésén. *Jogtörténeti Szemle*, 2019, 3, S. 23–30; Über die Aufhebung des österreichischen Rechtes und des ABGB's in Transleithanien siehe: NESCHWARA, C. Österreichs Recht in Ungarn – Geltung und Wirkung vor und nach dem Ausgleich. In: MEZEY, B. (Hg.). *Rechtsgeschichtliche Vorträge 52*. Budapest: Mezey Barna, 2008, S. 104–112.

⁷¹ Das erste ungarische Strafgesetzbuch wurde mit dem GA V. von 1878, die Strafprozessordnung mit dem GA XXXIII. von 1896 erlassen. Das erste bürgerliche Gesetzbuch wurde mit Gesetz IV. von 1959, die erste Civilprozessordnung mit GA I. von 1911 erlassen.

⁷² Über die Kodifikationsbestrebungen im Bereiche des Civilrechts siehe: HOMOKI-NAGY, M. Die Kodifikation des ungarischen Civilrechts im 19. Jahrhundert. In: MEZEY, B. *Rechtsgeschichtliche Vorträge 25*. Budapest: Mezey Barna, 2008, S. 3–10; über denselben und Entstehung des Kodexes von 1959 siehe: HAMZA, G. Geschichte der Kodifikation des Zivilrechts in Ungarn. *Anuario da Faculdade de Dereito da Universidade da Coruña*, 2008, 12, S. 533–544.

⁷³ Bericht des Kultusministers Ágoston Trefort. *Vallás- és közoktatásügyi minister jelentése, az országgyűlés képviselőházához, a budapesti tud. egyetemen a keleti nyelvek tanítására felállítandó seminarium tárgyában*. KI (= Képviselőházi Irományok /Beilagen von dem Abgeordnetenhaus des Ungarischen Reichstages/ 1878. XX. kötet 824. szám. 151–154.

⁷⁴ BRICHT, L. *A Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig*. Budapest: Singer és Wolfner Bizománya, 1896, S. 6.

⁷⁵ Die Kurse wurden unter anderen von Joseph Fritz, Sándor Wekerle jr. und Hugó Márki vorgetragen.

⁷⁶ SZÖGI, L. – ZSIDI, V. (Hg.). *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből 1891–1920*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2007, S. 44.

sen zum Ausdruck gebracht. Was besonders merkwürdig hinsichtlich der Lehrprogramme der Akademie ist, dass das Staatsrecht jahrzehntlang als Teil des Statistikkurses gelehrt worden war.

Aus der Festschrift vom Außenminister Gołuchowski ist es bekannt, dass das ungarische Recht an der Akademie ab 1880 Teil des Lehrmaterials bildete.⁷⁷ Was unter ungarischem Recht zu verstehen war, ob es nur auf das ungarische Staatsrecht oder auch auf angewandtes positives Recht aus den Bereichen des Strafrechts und des Zivilrechts (eventuell alle dieser) erstreckte, ist ungewiss. Die ungarische Staatsrechtslehre war vor der Neuorganisierung von 1898 sicherlich unterrichtet, gegenüber dem österreichischen Staatsrecht, das neu eingeführt worden ist.⁷⁸ Was ungarisches Staatsrecht anbelangt, wurde es in dem Organisationsstatut vom Direktor Barb (1880) als Kurs nicht angeführt, aber im Jahre 1893 war schon der Archivdirektor des Gemeinsamen Finanzministeriums Ludwig Thallóczy mit dem Kanzel des ungarischen Staatsrechtes betraut.⁷⁹ Österreichisches und Ungarisches Staatsrecht wurden beide auch in der Diplomatenprüfung gefragt, und in das Programm des einjährigen Diplomatenkurses seit 1909 auch aufgenommen.⁸⁰

3.2. Die staatsrechtlichen Studien in den Lehrprogrammen: Allgemeines Staatsrecht – Statistik – österreichisches und ungarisches Staatsrecht

Die juristischen Studien der Orientalischen Akademie sind in den ersten Lehrplänen nur allgemein erschienen und haben nur einen geringen Anteil im Lehrprogramm neben philologischen, humanistischen und naturwissenschaftlichen Studien ausgemacht. Im Lehrplan von 1773 (Anhang Nr. 2) wurde „Rechte nach allen ihren Teilen“ unter die an der Akademie gelehrt und betriebenen Wissenschaften auch aufgeführt.⁸¹ In den nächsten Lehrplänen (1813; 1833) erschien die juristische Bildung intensiver, wie römisches Recht und Studien gewisser Fachrechte, zugleich ist das Österreichische Recht erschienen und das Staatsrecht wurde in Beziehung zum natürlichen und positiven Völkerrecht vorgetragen.⁸²

Obwohl nach der Thun'schen Unterrichtsreform die juristischen Studien an den Universitäten weiterhin (sogar auch am Ende des XIX. Jahrhunderts) von der Rechtsgeschichte, Römischem Recht und Kanonischem Recht bestimmt waren,⁸³ rückten an der Orientalischen Akademie die folgenden Jura-Fächer in den Vordergrund: Strafrecht und Strafprozessordnung, Bürgerliches Recht, Handels- Wechsel- und Seerecht, zivilgerichtliches Verfahren in und ausser Streitsachen, bzw. das Völkerrecht.⁸⁴ Nach dem Ausgleich ist es

⁷⁷ Siehe Fußnote Nr. 59.

⁷⁸ „Dieser Gegenstand soll in der bisher üblichen Weise u.zw. abwechselnd in einem Studienjahre für die ungarischen Hörer des IV. und V. Jahrganges in ungarischer Vortragssprache, und in dem anderen Studienjahre für die nicht-ungarischen Hörer derselben Jahrgänge in deutscher Vortragssprache dargestellt werden. HHStA SB KA 53. Nr. 1. Promemoria 1898. f29.

⁷⁹ NN. *Hof- und Staatshandbuch der Österreich-Ungarischen Monarchie*. Wien: Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1893, S. 198.

⁸⁰ HHStA SB KA 54. Nr. 3. Nr 1/DK 1909. Verordnung des k.u.k. Ministeriums des k. und k. Hauses und des Äußern vom 18. Mai 1909. §.8.

⁸¹ HHStA SB KA 53. Nr. 89.

⁸² Siehe Anhänge Nr. 4 und 5.

⁸³ PFUSTERSCHMID-HARDTENSTEIN, *Die orientalische- und spätere Konsularakademie 1848–1918*, S. 96.

⁸⁴ HHStA SB KA 53. Nr. 79. Programm der Orientalischen Akademie – ohne Jahr.

zeitgemäß geworden, dass sich die Akademiker in den staatsrechtlichen Verhältnissen der Monarchie und der rechtlichen Natur des Ausgleiches vertiefen.

Welche wissenschaftlichen Bereiche in den Kursen unterrichtet wurden, wissen wir aus den der Direktion zugestellten Dokumenten. Im Laufe der Organisationsarbeiten im Jahre 1880 ordnete Direktor Barb den Professoren an über ihre Unterrichtspraxis Berichte zu erstatten. Derzeit wurden an der Akademie Kurse über Diplomatische Staatengeschichte; das ABGB; Volkswirtschaftslehre; Finanzwissenschaft; Zivilprozess, Handels- und Wechselrecht; Strafrecht und Strafprozessordnung, Militärgeographie und Statistik gehalten.⁸⁵ Jene Kenntnisse über Staatsrecht wurden vom Professor Franz Xaver von Neumann-Spallart in dem Statistikkurs vorgetragen. Nach seinem Bericht bedeutete dieses Fach eine echte Anstrengung wegen des multidisziplinären Charakters und der Menge des Lehrmaterials.

Die Vorträge wurden in zwei Gruppen tematisiert, im Wintersemester wurde allgemeine vergleichende Statistik, im Sommersemester Österreichische Statistik (mit der Einbeziehung „des österreich-ungarischen Verfassungsrechtes“) unterrichtet. Im Rahmen der allgemeinen vergleichenden Statistik mussten die Akademiker analytische Statistik, naturwissenschaftliche-mathematische Forschungsmethoden und deren Anwendung auf die Erscheinungen der Staats- und Gesellschaften anzuwenden erlernen. Diesem Teil folgte die Vertiefung der Kenntnisse über die Gebiete der deskriptiven Statistik, wie Demographie, Industrie, Handel usw. Neben diesen hätte der Professor noch das Staatsrecht der europäischen Staaten vortragen müssen, wozu die Zeit laut des Berichtes niemals ausreichte.⁸⁶

Der zweite Teil des Kurses umfasste die deskriptive Statistik der Österreich-Ungarischen Monarchie, zu der anschließend auch Bedingungen des Staatlebens, der Verfassung und der Verwaltung dargelegt wurde. Als Lehrmaterial zu dem Kurs dienten die statistischen Lehrbücher und Skizzen von Franz Hugo Brachelli, die eine ähnliche Annäherung wie Landeskunde zu Grunde genommen haben.⁸⁷ Der Professor Neumann-Spallart schlug sogar Modifikationen des Lehrplanes vor, nach seinem Konzept sollte nach Theorie der Statistik, die deskriptive Statistik von Österreich-Ungarn in den Mittelpunkt der Vorträge gestellt und die positive Entwicklung der Verfassung und Verwaltung von Österreich-Ungarn seit der Erscheinung des Werkes von Montesquieu „Geist der Gesetze“ mit westlichen Parallelen stets vergleichend analysiert werden.⁸⁸

Wie schon früher erwähnt wurde, stand für den Unterricht des ungarischen Staatsrechtes an der Akademie eine Lehrkanzel unter der Leitung von Ludwig Thallóczy zur Verfügung. Thallóczy hatte eine zentrale Rolle und wurde sogar mit der Ausarbeitung eines staatsrechtlichen Handbuches im Jahre 1904 beantragt. Thallóczy hat eine orale und archivarische Forschung durchgeführt um die rechtliche Natur der gemeinsamen Angelegenheiten bestimmen zu können, gleichzeitig wollte er im Handbuch wissenschaftlich

⁸⁵ HHStA SB KA 53. Nr. 12.

⁸⁶ HHStA SB KA 53. Nr. 12. Bericht von Professor Neumann-Spallart.

⁸⁷ BRACHELLI, H. F. *Die Staaten Europa's. Vergleichende Statistik*. Brünn: Druck und Verlag von Buschak und Irrgang, 1875. Die Verfassungsrecht und Verwaltung in Österreich-Ungarn wurde in zwei Kapiteln betrachtet. BRACHELLI, H. F. *Statistische Skizze der Oesterreich-Ungarischen Monarchie nebst Liechtenstein 1874*. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung, 1875, S. 25–26.

⁸⁸ HHStA SB KA 53. Nr. 12. Bericht von Professor Neumann-Spallart.

darlegen wie die Praxis und die Amtshandlungen die rechtlichen Rahmen der Ausgleichsgesetze ausgefüllt hatten.⁸⁹ In dem Handbuch hat er durch eine Analyse der Pragmatischen Sanktion und der Ausgleichsgesetze eigentlich seine Bekenntnisse über die Monarchie dargelegt.⁹⁰ Die ungarischen Staatsrechtsstunden wurden noch von einem Lehrer im Korrespondenzstand, Dr. Tankred Stokka zwischen 1896 und 1917 gehalten.⁹¹ Für Abhaltung der Vorlesungen über österreichisches Staatsrecht und österreichische Verwaltungslehre war Rudolf Hermann von Herrnhart im Jahre 1898 beauftragt.⁹²

Die Einführung des Unterrichts des ungarischen und österreichischen Staatsrechtes in einer gemeinsamen Institution - trotz der geringen Aufmerksamkeit des Publikums – war von unbeschreiblich großer Bedeutung, da dieser Kurs letztendlich eine indirekte doch berufliche Abbildung über die staatsrechtliche Natur der gemeinsamen Organe und die Beziehung der beiden Reichshälfte erläuterte.

Da die Zentralisten der österreichischen Staatsrechtstheoretiker (wie Dantscher, Tezner oder Ulbrich) die Ansicht des Gesamtstaates und der Reichsidee äußerten, und ein *sui generis* Reich in dem Bereich der gemeinsamen Angelegenheiten visionierten, war auf die Staatspersönlichkeit Ungarns besonders gefährlich. Die ungarischen Staatsrechtstheoretiker, vor allem Ödön Polner, Ernő Nagy und Gyula Wlassits versuchten diese Lehren zu dementieren, aber die ungarische Fachliteratur war in dieser Frage gar nicht einheitlich.⁹³

In der juristischen Denkweise der ungarischen Staatstheoretiker und Politikern hatte die sogenannte historische Schule eine bedeutende Wirkung. In der Fachliteratur wurde die Souveränität aus der Pragmatischen Sanktion (1723) gefolgert und die rechtliche Beziehungen von Österreich und Ungarn mit gewissen Typen der monarchischen Unionen charakterisiert. Gleichzeitig haben die meisten ungarischen Staatsrechtstheoretiker sich nicht traut, die konsequente Implementation der jellinek'schen modernen Staatslehre durchzuführen.⁹⁴ Dagegen die Zentralisten der österreichischen Staatsrechtstheoretiker verstanden unter den Ausgleich von 1867 die Konzentration des Reiches im Bereich der gemeinsamen Institutionen. Das heißt, dass sich die ungarische königliche Persönlichkeit

⁸⁹ SOMOGYI, *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban*, S. 138–139.

⁹⁰ THALLÓCZY, L. *Das Verhältnis Ungarns zu Österreich*. Manuskript, ohne Jahr. Szabó Ervin Bibliothek, Budapest.

⁹¹ AHAMER, V. Archivbestand der Orientalischen Akademie und Konsularakademie im Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: RATHKOLB, O. *250 Jahre von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. Wien: Studien Verlag, 2004, S. 633.

⁹² Der in Prag geborene Professor Herrnhart schien im Jahrbuch des auswärtigen Dienstes zuerst im Jahre 1903 als Professor auf, aber er wirkte schon wahrhaftig nach der Reorganisation der Anstalt zur k.u.k. Konsularakademie seit 1899. NN. *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes*. Wien: Druck und Verlag der K.K. Hof- und Staatsdruckerei, 1904, S. 36; OLECHOWSKI – EHS – STAUDIGL-CIECHOWICZ, *op. cit.*, S. 681–682. Ursprünglich wollte Baron Schlechta für Ungarisches Staatsrecht aus dem Ministerialstand Karl Wolff von Wolfenau, und für Österreichisches Staatsrecht Alexander Hold von Ferneck ersuchen. HHStA SB KA 54. Baron Schlechta im Betreff der Diplomatenkurses. Wien, am 20. Juni 1908.

⁹³ „Nincs hatvanhetes és nincs függetlenségi közjogász. Csak közjogásznak szabad lenni, aki más anyaggal, mint az irott és nem irott joggal, nem dolgozik.“ Auf Deutsch heißt die These von Gyula Wlassics: „Es gebe keinen 67-ern und keinen Unabhängigkeits-Gemeinrechtstheoretiker. Es darf nur Gemeinrechtstheoretiker geben, die sich mit nichts anderes als positive und Gewohnheits-Rechtsnormen beschäftigen.“ WLASSICS, G. *Az 1867:XII. t.-cz. jogi természetete*. Budapest: Franklin Társulat, 1911, S. 1.

⁹⁴ Über diese Polemik hat ungarischer Rechtstheoretiker Győző Concha eine ausgezeichnete dogmatische Analyse publiziert. CONCHA, G. *Politika I. Kötet. Alkotmánytan*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1907, S. 634–649.

und die Staatspersönlichkeit nur in den innenpolitischen Relationen der Monarchie und Transleithanien zeigen.

Über die Struktur und Methode der Staatsrechtskurse können wir aus dem Lehrprogramm und den Berichten bezüglich der Diplomatenkurse erfahren, in deren Rahmen das Österreichische Staatsrecht von Herrnritt und das Ungarische Staatsrecht von Thallóczy vorgetragen wurde.⁹⁵ Im Lehrprogramm wird erwähnt, dass die österreichischen Kandidaten naturgemäß über ungarisches und die ungarischen Kandidaten über österreichisches Staatsrecht nichts wissen. Dieses Missverhältnis der Vorbildung sollte durch die Vorkenntnisse entbehrenden konzentrierte Bearbeitung des Materiales gelöst werden. Der Kurs hatte vor, in den Vorlesungen auf die historische Entwicklung besonderes Gewicht zu legen.⁹⁶ Das Lehrprogramm hat weiterhin für unerlässlich gehalten, den Kandidaten die wichtigsten Begriffe des Verfassungs- und Verwaltungsrechtes, gleichweise die des Verwaltungsdienstes und des gemeinsamen Dienstes zur Kenntnis zu setzen. Die gemeinsamen Institutionen betreffend sollten die Dozenten untereinander mit dem Leiter des Kurses in Einvernehmen kommen.⁹⁷

Was das Lehrmaterial betrifft, wurden im österreichischen Staatsrecht die Kenntnis der Manz'schen Ausgabe der österreichischen Gesetze,⁹⁸ weiterhin die Lehrbücher von Burkhard,⁹⁹ Hauke,¹⁰⁰ und Herrnritt¹⁰¹ erfordert. Im Falle des ungarischen Staatsrechtes waren die Skripten der Vortragenden, und das Lehrbuch¹⁰² von Gejza Ferdinandy mit dem Titel „Das ungarische Staats- und Verfassungsrecht“ erforderlich.¹⁰³ Nach einem Bericht¹⁰⁴ von Thallóczy aus dem ersten akademischen Jahr konnten die Betreffende ‚das System der Exekutive‘ und ‚das Verhältnis Ungarns zu Österreich‘ nur summarisch erörtert werden und die Kandidaten studierten den obligaten Lehrstoff mit den Handbüchern von Henrik Marczali¹⁰⁵ und Gustav Steinbach ergänzend.¹⁰⁶ Der Lehrstoff des österreichischen Staatsrechtes bestand nach dem Bericht von Herrnritt aus sechs großen Kapiteln, und zwar staatsrechtliche Grundbegriffe, Geschichte des österreichischen Verfassungsrechtes seit

⁹⁵ HHStA SB KA 54. 5/DK 1909.

⁹⁶ HHStA SB KA 54. Nr. 1. 2/DK 1909.

⁹⁷ HHStA SB KA 54. Nr. 7. 1/DK 1910.

⁹⁸ NN. *Staatsgrundgesetze. Die Verfassungsgesetze für die Gesamtheit, dann die Landesordnungen und Landtags-Wahlordnungen für die einzelnen der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, sammt allen ergänzenden Gesetzen und Verordnungen. Die Gesetze über die Beziehungen zu den Ländern der ungarischen Krone und über das Verhältnis zu Bosnien und Herzegowina.* Wien: Manz'sche k. u. k. Hof-Verlags und Universitäts-Buchhandlung, 1907.

⁹⁹ BURCKHARD, M. *Leitfaden der Verfassungskunde der österreich-ungarischen Monarchie.* Wien: Manz'sche k. u. k. Hof-Verlags und Universitäts-Buchhandlung, 1893.

¹⁰⁰ HAUKE, F. *Grundriss des Verfassungsrechts.* Leipzig: Duncker & Humblot, 1905.

¹⁰¹ HERRNRITT, R. H. *Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes.* Tübingen: J. C. B. Mohr, 1909.

¹⁰² Mit dem gleichen Titel ist ein Lehrbuch in den Beständen der Bibliothek, Archive und Sammlungen soweit nicht zu finden. Ein Lehrbuch von Ferdinandy erschien Jahre 1909 aber nicht mit gleichem Titel. FERDINANDY, G. *Staats- und Verwaltungsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Nebenländer.* Hannover: Dr. Max Jänecke Verlagsbuchhandlung, 1909.

¹⁰³ HHStA SB KA 54. Nr. 1 7/DK 1910.

¹⁰⁴ HHStA SB KA 54. Nr. 1 Ad 6 D.K. 1910. Beilage 2.

¹⁰⁵ MARCZALI, H. *Ungarische Verfassungsgechichte.* Tübingen: J. C. B. Mohr, 1910.

¹⁰⁶ STEINBACH, G. *Die ungarischen Verfassungsgesetze.* Wien: Manz'sche Verlag, 1906.

1848, die Elemente des Staates, die Organe des Staates, Funktion des Staates und nicht zuletzt das Staatsrecht des Österreich-Ungarischen Monarchie.¹⁰⁷

Zufolge der Einführung beider (österreichischen und ungarischen) Staatsrechtsstudien sowohl im konsularischen Bereich als auch in der diplomatischen Laufbahn ist es zwangsläufig geworden eine Synthese unter diesen zu erzielen. Die Lehrfächer erfassten solche prekären Gegenstände wie die Stellung des Monarchen, die gemeinsamen Angelegenheiten und Organe, das Verhältnis von Österreich und Ungarn zu denen. Die gemeinsamen Segmente der Lehrfächer kamen auch aus der eigenen Verfassungsgeschichte und Gesetzgebung, dementsprechend gab es Differenzen nicht nur in den Ausgleichsgrundgesetzen sondern auch in den öffentlich-rechtlichen Ansichten. Mit der Auswahl von Ludwig Thallóczy und Rudolf Herrmitt wurde der Geist sowohl des ungarischen 48-er Separatismus, als auch der tendenziösen Thesen der österreichischen Zentralisten in den Hintergrund gedrückt.

Zusammenfassung

Der k.u.k. auswärtige Dienst und der gemeinsame Auftritt in den internationalen Beziehungen dienten als wichtigster Verwahrer der Einheit von Österreich-Ungarn, sie erforderten, dass zugleich systematisierte und konsistente staatsrechtliche Kenntnisse den Aspiranten vermittelt werden. Die k.k. Orientalische Akademie gilt als vorrängige Nachwuchsbildungsanstalt der Monarchie, die in ihrer ersten Periode auf Sprachunterricht und Vorbereitung der Dragomane auf den äußeren Dienst im Orient erzielte. In der zweiten Epoche die Akademie bildete sie für alle drei Branchen des auswärtigen Dienstes Fachkräfte aus, und mit der Organisierung der k.u.k. Konsulakademie bildete das Lehrprogramm des Instituts Nachwuchs für das gesamte und immer komplexer werdende Funktionen und Obliegenheiten ausübende Konsularwesen.¹⁰⁸

Der dualistischen Umgestaltung der Monarchie folgte eine andauernde und konsequente Forderung der ungarischen Regierungen und Delegationen die öffentlich-rechtliche Stellung, die Staatspersönlichkeit Ungarns anerkennen zu lassen. Die wichtigste Grundidee behauptete, dass aus der Verwaltung der pragmatischen Angelegenheiten durch gemeinsame Institutionen (wie die gemeinsamen Ministerien und der Ministerrat) nicht die Vereinigung der österreichischen und ungarischen Staatspersönlichkeit hervorgeinge.

Ludwig Thallóczy hat sich folgerecht sowohl in seiner Äußerungen, als auch in seinen Werken an der Seite der ungarischen gemeinrechtlichen Errungenschaften Stellung genommen.¹⁰⁹ Was die Ansichten des österreichischen Staatsrechtes anbelangt, hat Herr-

¹⁰⁷ HHStA SB KA 54. Nr. 1 6/DK 1910. Beilage 1.

¹⁰⁸ Die Obliegenheiten, Funktionen und Wirkungskreise der Konsularämter sind immer umfanglicher und komplexer geworden. MALFATTI DI MONTE TRETTO, *op. cit.*, S. 48–148; DEUSCH, *op. cit.*, S. 71–85. Die Kenntnisse über die ungarischen und österreichischen Staatsorganen, Verwaltung und Rechtswesen sind nicht nur im Konsularwesen, sondern in Gewissen Fällen auch im diplomatischen Dienst unerlässlich geworden. Zum Beispiel nach der Haager Konferenz vom 1905 im Betreff des civilgerichtlichen Verfahrens wurden die gerichtlichen Requisitionen und Zustellungen nach Länder abweichend konsularischen und diplomatischen Weg durchgeführt. MNL OL K 579. B. 1081 (= Ungarisches Nationalarchiv, Landesarchiv, Allgemeine Registratur des Justizministeriums (Band 1081); D 3870. Nr. 14934/1909 I.M. Ein alphabetisches Verzeichnis über den Modus von im Ausland zu ausführenden Anfragen und Zustellungen auf Grund der Haager Konferenz vom 1905 im Betreff des prozessrechtlichen Verfahrens.

¹⁰⁹ SOMOGYI, É. Die staatsrechtlichen Ansichten von Lajos Thallóczy. In: JUZBAŠIĆ, D. – RESS, I. (Hg.). *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker. Die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegovina*.

ritt selbst in seinem Lehrbuch bedeutende Äußerungen gemacht. Er hat anerkannt, dass der Ausgleich schon nach 1848 (aber seit dem Jahre 1860 sicherlich) aus der selbständigen Staatspersönlichkeit Ungarns ausging. Herrnritt hat die Konklusion verfasst: „Die gegenwärtigen gemeinsamen Einrichtungen erscheinen somit nicht als Ausfluß einer über den beiden Staaten stehenden eigenen Staatspersönlichkeit, welcher außer den Elementen einer gemeinsamen Territorialhoheit und Staatsbürgerschaft, auch eine gemeinsame gesetzgebende Gewalt mangeln würde, sondern als naturgemäße Wirkung einer dauernden, historisch gerechtfertigten Verbindung zweier Staaten unter einer Dynastie zum Zwecke der besseren Sicherung der Entwicklungsbedingungen derselben.“¹¹⁰

wina und die moderne Geschichtswissenschaft. Sarajevo – Budapest: Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegovina, Ungarische Akademie der Wissenschaften Institut für Geschichte, 2010, S. 115–126.

¹¹⁰ HERRNRITT, *op. cit.*, S. 64.

Rozvoj tělovýchovy a sportu v Předlitavsku v právním rámci spolkových zákonů

Marek Waic

*Univerzita Karlova, Fakulta tělesné výchovy a sportu
Kontaktní e-mail: waic@ftvs.cuni.cz*

Development of Physical Education and Sport of Cisleithania in the Legal Framework of Associations Laws

Abstract:

The study deals with the establishment of the gym associations and sports clubs in the context of the development of associations law. In particular, it focuses on creation of gym associations after the fall of the so-called Bach absolutism. The setting up of these associations was based on imperial decree from 1852. The next upswing of founding of gym organizations and sports clubs in the Cisleithania occurred after the adoption of the December Constitution and was based on the Act on Association Law.

Keywords: Cisleithania; gym associations; sports clubs

Klíčová slova: Předlitavsko; tělocvičné spolky; sportovní kluby

DOI: 10.14712/2464689X.2022.5

Ekonomický vývoj v oblastech, do kterých se postupně koncentrovala průmyslová výroba a byrokracie státních a zemských úřadů, přinesl už v první polovině 19. století postupné změny v sociální stratifikaci obyvatelstva. Zejména příslušníci rychle se vyvíjející střední třídy stojí u zrodu spolkového života, ve kterém hodlali většinou, se silným národním akcentem, naplňovat své zájmy. Zároveň se spolkové hnutí stávalo jednou z cest k dosažení emancipace měšťanských vrstev společnosti.¹ Fenomén spolčování lidí, zejména stejných profesí, známe již z vrcholného středověku, ale v podmínkách průmyslové revoluce a „století nacionalismu“ mění svoji podobu a získává na dynamice. V habsburské monarchii vznikají první zákonné normy vztahující se na spolky již za vlády Marie Terezie. Týkaly se však především tajných spolků, zejména zednářů. Za první spolkový zákon je většinou považován dekret dvorské kanceláře z listopadu 1843, protože vázal povolování

¹ DRAŠAROVÁ, E. *Stát, spolek a spolčování*. [online]. Dostupné na: <http://old.nacr.cz/E-publ/paginac/fulltext/1993/Drasarova.pdf>. [cit. 29.11.2021].

spolku na souhlas úřadů. Dvorská kancelář měla na starost vznikající spolky, jejichž působnost překračovala zemské hranice, a zemské úřady posuzovaly zřízení spolků se zemskou působností.²

Tělocvičné a sportovní spolky a spolkové právo v habsburské monarchii 1848–1918

Požadavky na právo spolčovací, shromažďovací a petiční vytvořily pilíře programu liberální opozice vůči metternichovskému režimu a nechybí ani v petici Svatováclavského výboru císaři z března 1848. Revoluční kvas let 1848–1849 přinesl některé předlohy spolkového zákona, ale žádná z nich nevstoupila v platnost. Krátce po rozpuštění Kroměřížského sněmu vydal mladý panovník dne 17. března 1849 patentem prozatímní spolkový zákon, který byl vynucen liberálními požadavky,³ které prosazovala protiabsolutistická opozice, a který ukládal nepolitickým spolkům nevýrobní povahy pouze ohlašovací povinnost. Uvedený dekret byl po porážce revoluce prakticky zrušen, takže počátky tělovýchovného spolkového života monarchie reálně neovlivnil. Po nezdaru revoluce a nástupu neoabsolutismu, který vešel do dějin jako Bachův absolutismus,⁴ rakouská byrokracie postavila různými dílčími administrativními omezeními rozvoji spolkového života pevnou hráz. Rakouské císařství však i v době neoabsolutismu bylo právním státem, a proto dne 26. listopadu 1852 vydal císař dekret, který je běžně v historické literatuře označován jako spolkový zákon č. 253/1852 ř. z. Platil prakticky po celé monarchii a vztahoval se i na spolky výrobní a akciové.

Pokud bychom chtěli srovnávat tuto právní normu s následně přijatým zákonem z roku 1867, nelze mimo jiné přehlédnout zcela odlišné dikce obou zákonů. Text císařského dekretu je složitý a archaický. Při jeho opakovaném čtení je patrné, že norma vyjadřuje apriorní podezíravost ke spolkovému životu a vícestupňová administrace procesu povolování spolku (zemský úřad, ministerstvo vnitra, v poslední instanci sám císař) je natolik složitá, že s trochou nadsázky bychom mohli císařský dekret nazvat spíše zákonem anti-spolkovým. Je zjevné, že císařský dekret z roku 1852 se spolky, ve kterých by se sdružovali občané na základě společných zájmů a názorové orientace, příliš nepočítal:

„Zvláště jest potřebí takového povolení ke zřízení spolků pro tyto veřejné a obecně užitečné účely:

- a) pro podporu věd a umění;
- b) pro povzbuzení a oživení zemědělství, hornictví a lesnictví, pile živnostenské, obchodu anebo jiných odvětví produkce v jejich obecných vztazích;
- c) pro udržování pravidelného spojení dopravního mezi dvěma nebo více místy po vodě nebo po souši vůbec, pro podniky paroplavební zvláště;
- d) pro stavbu a udržování železnic, mostů, silnic a vodních cest;
- e) pro podniky hornické;
- f) pro kolonisace;
- g) pro ústavy úvěrní;
- h) pro pojišťovny;

² Tamtéž.

³ Tamtéž.

⁴ Alexandr Bach (1813–1893), ministr vnitra v letech 1849–1859, původně přesvědčený liberál, následně loajální byrokrat neoabsolutismu.

- i) pro všeobecné ústavy a zaopatřovací a rentové;
- k) pro spořitelny;
- l) pro zástavní půjčovny (zastavárny);
- m) pro rozšíření spolku s povolením trvajícím na zřízení jeho filiálek.“

Tělocvičné spolky spadaly do blíže nespécifikované množiny spolků podle § 22, které podléhaly kuratele císařské byrokracie: „Také všechny ostatní spolky nezahrnuté v §§ 1 a 2 podléhají dohledu státní správy.“ U nich si její představitelé vyhradili: „nahlédati do hospodaření každého spolku, hleděti k tomu, aby šetřeno bylo ustanovení nařízeních při schválení spolku a ... uzná-li se to potřebným, přiděliti spolku zeměpanského komisaři, kterému určí úřad k tomu povolání. Tento komisař má k tomu hleděti, aby spolek nepřekročoval mezi uděleného povolení a ustanovení schválených pravidel společenských.“ Z těchto řádek je patrná snaha o soustavnou kontrolu společenského života.

Paragraf 14 císařského dekretu poskytoval zemským úřadům k zamítavému rozhodnutí při procesu povolování spolku značný prostor:

„Povolení ke zřízení spolku může býti uděleno jen tehda, jestliže:

- a) účel spolku je dovolen a smí býti podle zákona předmětem spolku,
- b) ti, kdo ucházejí se o povolení, svými osobními poměry, a, kde je potřeb také svými majetkovými okolnostmi uspokojují ve směru řádného výkonu podniku aneb alespoň není tu odůvodněné pochybnosti v příčině sledování zapovězených vedlejších účelů.“⁵

V Praze podle spolkového zákona z listopadu 1852 v období Bachova absolutismu nevznikl spolek, který bychom mohli považovat za čistě tělocvičný či sportovní. Na vině asi nebyla jenom státní kontrola života občanů, ale také skutečnost, že do šedesátých let 19. století anglický sport do střední Evropy nepronikl a tělocvičný život v Praze se omezoval na cvičení pár desítek nadšenců v soukromých tělocvičných ústavech. Ty rakouské byrokracii nevadily, protože fungovaly na stejném principu jako současná komerční zařízení, tj. zájemci o cvičení, Češi i Němci, zde za úplatu tužili tělo pod dohledem placených cvičitelů. Majitelé těchto ústavů se stali průkopníky soustavných tělesných cvičení a spolu s několika cvičiteli, které si museli vychovat, vedli své svěřence, většinou z vyšší a střední měšťanské vrstvy, ale i z řad šlechty, k zálibě v pravidelném pohybu. Dále za pevný roční plat od výboru českých stavů vychovávali ve svých ústavech tzv. stipendisty, tedy učitele na některých školách, na kterých byla zavedena nepovinná tělesná výchova.

Na sklonku roku 1842 byl českými stavy do Prahy z Vídně, kde působil v tělocvičném ústavu svého bratra Alberta, pozván Rudolf Stephany. Tento odchovanec německého nářaďového tělocviku, který se narodil v mateřské zemi turnerství, v Prusku, zřídil na Menším městě pražském v Ledebourském paláci „Soukromý ústav pro gymnastická umění“.⁶ Dobová ani současná literatura nezmiňuje, na základě které právní normy tento první tělocvičný ústav působil. Podobně tomu bylo u dalších privátních tělocvičných ústavů. V soukromém tělocvičném ústavu Rudolfa Stephanyho působil jako cvičitel student práv Adolf Hájek,⁷ jenž v roce 1847 založil Akademický tělocvičný spolek, který měl

⁵ Zákon č. 253/1852 ř. z.

⁶ WAIC, M. *Tělesná výchova a sport ve službách české národní emancipace*. Praha: Karolinum, 2013, s. 14.

⁷ Adolf Hájek se v roce 1867 stal náčelníkem nově vzniklé sokolské jednoty v Chrudimí a od roku 1869 až do své smrti působil v Sokole Kolín.

údajně 80 členů, kteří „pilně cvičili ... a měli heslo: Tužme se“.⁸ V roce 1848, po absolvování právnické fakulty, ho však zavedly povinnosti praktikanta u soudu a následně notáře do Nasavrk, a tím činnost spolku, aniž by Adolf Hájek žádal zemský úřad, resp. České gubernium o jeho povolení, skončila.

Spolkový zákon z roku 1852 zůstal v platnosti také po zrodu konstituční formy monarchie v roce 1860 a 1861. Po propuštění Alexandra Bacha z úřadu ministerstva vnitra se obměnila v tomto resortu část vyšší byrokracie, a především se po přijetí únorové ústavy výrazně změnilo politické ovzduší monarchie a tím i přístup rakouských úřadů k výkladu platného spolkového zákona. Pokud opět srovnáváme obě legislativní normy z let 1852 a 1867, tak vedle již zmíněných rozdílů je spojuje skutečnost, že při aplikaci archaického i moderního zákona byl např. v Praze rozhodující postoj úředníků Pražského místodržitelství, kteří jednali v intencích politiky Ministerstva vnitra. Na příkladu povolování nových tělocvičných spolků, konkrétně Tělocvičné jednoty pražské, můžeme po zavedení konstituce pozorovat ve vstřícnosti Pražského místodržitelství výraznou změnu, která jistě korespondovala s celkovou proměnou postoje rakouské politiky vůči sdružování občanů. Při zdůrazňování pozitivní role zákona z roku 1867 pro rozvoj spolkového života se zapomíná, že počáteční boom povolování spolků umožnila rakouská byrokracie na základě císařského dekretu z roku 1852, což potvrzuje úsloví „kde je vůle, je i cesta“. Po přijetí konstituce se František Josef, podporován svými rádci, rozhodl ukázat spolkovému životu o poznání vlídnější tvář. Dále se můžeme domnívat, že vysocí rakouští úředníci v zásadě měřili všem stejným nebo aspoň podobným metrem a když povolili založení jednoho spolku, tak při dodržení stejných podmínek povolili i zakládání dalších, což vyvolalo obrácený dominový efekt a časový úsek 1861–1867 můžeme z hlediska rozvoje spolkového života v Rakousku označit jako „zlatá šedesátá“.

V Praze čeští a němečtí příznivci tělesných cvičení na vstřícnější státní politiku k dobrovolnému sdružování občanů zareagovali takřka okamžitě. O založení tělocvičného spolku jednali Češi společně s Němci. Nemohli se však shodnout na jednacích řeči budoucího společného spolku, protože „údobné němečtí na tom stáli, aby pro udržení svornosti a zamezení různic jednacích řeč byla německá“.⁹ K dohodě nedošlo a Němci založili na sklonku roku 1861 Prager Turnverein (Pražský turnerský spolek), který byl při své další činnosti podporován členy německého Kasina,¹⁰ kteří tvořili německou společenskou a zároveň finanční elitu metropole českých zemí.

Češi pochopitelně nechtěli zůstat pozadu. Bratři Grégrové s Miroslavem Tyršem se ujali úkolu vytvořit stanovy budoucího spolku. 17. prosince 1861 podal právník Julius Grégr stanovy na místodržitelství. Už o čtyři dny později udělilo místodržitelství povolení k založení „tělocvičné jednoty pod názvem Tělocvičná jednota pražská“, ale zároveň nařídilo pod kontrolou pražského policejního ředitelství předložené stanovy dopracovat. Požadované změny se týkaly členství žáků, ke kterému úřady vyžadovaly souhlas zákonných zástupců. Dále požadovaly konkretizaci způsobu svolávání valného shromáždění, počet členů výboru a způsob řešení případných sporů ve spolku. Zároveň připsal policejního ředitelství

⁸ Adolf Hájek. In: *Zakladatelé Sokola*. Strojopis. Archiv tělesné výchovy a sportu NM. Cit. podle WAIC, *Tělesná výchova a sport*, s. 14.

⁹ Národní archiv, f. Sokol Pražský, k. 3. O stanovách pražské tělocvičné jednoty. Cit. podle: WAIC, *Tělesná výchova a sport*, s. 17.

¹⁰ Po vzoru všeobecného středoevropského hnutí Kasino vzniklo v první polovině roku 1862.

připomínal povinnost hlásit policejním úřadům uspořádání každého výletu.¹¹ Připomínky, které byly (s výjimkou evidence výletů) veskrze věcného charakteru a směřovaly k větší ochraně samotných členů spolku, Julius Grégr do znění stanov obratem zapracoval. Stanovy Tělocvičné jednoty pražské zdobila srozumitelnost a stručnost: „§ 1. Účelem jednoty jest, aby se pěstoval tělocvik společným cvičením, společnými výlety, zpěvem a šermováním. § 2. Jednota skládá se ze 1. zakladatelů, 2. činných údů, 3. ze žáků.“ Dalších pět paragrafů se týkalo nutných procedurálních záležitostí a složení a pravomoci výboru. Paragraf osm říkal, že „jednací řeč je česká“, paragraf devět „znak jednoty jest sokol v letu“.¹² Na neděli 16. února 1862 tak mohla být svolána do tělocvičny Jana Malypetra v Panské ulici ustavující valná hromada Tělocvičné jednoty pražské.

Zákon z 15. listopadu 1867 č. 134/1867 ř. z. o právě spolčovacím se stal zákonnou normou, která doplňovala tzv. prosincovou ústavu, kterou signoval císař o 36 dní později. Ta se týkala jen Předlitavska, a proto platil také jen v této části monarchie. Spolkový zákon byl přijat v návaznosti na článek 12 zákona, „o všeobecných právech státních občanů pro království a země, zastoupené v říšské radě“, který rakouským občanům zaručoval „právo shromažďovat se a tvořit spolky“. Nový spolkový zákon otevřel další prostor pro rozkvět spolkového života, včetně tělocvičných spolků a nově vznikajících sportovních klubů a svazů. Jeho jednoduchost a srozumitelnost umožnila také skutečnost, že se jím neřídily: „spolky a společnosti, které mají za účel zisk, (banky, pojišťovny, spořitelny, ústavy důchodní, zastavárny)“ a dále se nevztahoval „k řádům a kongregacím duchovním, a ke společenstvům náboženským vůbec“ a „ke společenstvům a pomocným pokladnicím živnostenským“. Reguloval tedy vznik a fungování spolků, ve kterých se spontánně sdružovali občané, aby se mohli věnovat uspokojování svých zájmů a sdílet stejné hodnoty a názory. Ti, pokud chtěli vtisknout spolku právní existenci a ta byla nutná k důležitým úkonům jako např. k vybírání členských příspěvků, předkládali ke schválení Pražskému místodržitelství stanovy. V nich nesměli opomenout uvést:

- „a) k čemu se spolek zřizuje, z jakých prostředků, a jak se ty prostředky seženou;
- b) jak se spolek zřídí a jak se bude obnovovat;
- c) kde bude míti spolek sídlo své;
- d) která práva a které povinnosti budou míti členové spolku;
- e) kteří orgánové budou spolek řídit;
- f) čeho potřebí, aby byla usnesení platná, a jak mají býti zřízena všeliká sepsání a vyhlášení, od spolku vydaná;
- g) jak se budou narovnávatí rozepře ze svazku spolkového vzešlé;
- h) kdo bude spolek zastupovati na venek;
- i) co se má státi, když se spolek rozejde.“

Uvedené podmínky, podle mého názoru, vytvářely rámec pravidel, která přispívala ke stabilní existenci spolku, jeho vnitřní demokracii, a zohledňovala práva jeho členů. Nad bezpečím členské základny zase bděl paragraf 14, který zněl: „Ani členům spolku ani posluchačům není dovoleno, přicházeti do shromáždění se zbraní, čehož aby se nestalo, předseda přihlížeti má.“

¹¹ Národní archiv, f. Sokol Pražský, k. 3. Policejní ředitelství JUDr. Juliovi Grégrovi 24. 12. 1861.

¹² Tamtéž. Stanovy tělocvičné jednoty pražské. Cit. podle WAIC, *Tělesná výchova a sport*, s. 18.

„Vláda zemská“ mohla „ve čtyřech nedělích od podaného oznámení“ vznik spolku podle paragrafu 20 zakázat „byl-li by spolek dle svého účelu nebo dle svého zřízení proti zákonu nebo právu aneb státu nebezpečný“. Zákaz musel být písemný a zdůvodněný. Procesním ulehčením oproti císařskému dekretu bylo, že pokud byrokrati zřízení spolku v uvedené lhůtě nezakázali, tak „může spolek vejíti ve skutek“. V praxi, alespoň u tělocvičných spolků a sportovních klubů, však Pražské místodržitelství předkladatelům spolku v zákonné lhůtě oznámilo, zda stanovы spolku schvaluje, nebo k nim má výhrady, či žádá jejich doplnění. Zatím historiografie sportu nezaznamenala případ, že by místodržitelství vznik tělocvičného, turistického či sportovního spolku přímo zakázalo.

Mechanismus případného rozpuštění spolku vymezoval § 24: „vykročil-li by z oboru působnosti dle statut jemu vyměřeného, aneb nečinil-li by již vůbec dosti tomu, na čem se zakládá právní existence jeho, tedy může býti rozpuštěn...“ Rozhodovati o tom, „má-li spolek rozpuštěn býti, přísluší vůbec řízení zemskému“,¹³ s tím, že proti jeho rozhodnutí se mohli do 60 dnů zástupci rozpuštěného spolku odvolat k Ministerstvu vnitra. V odvolací lhůtě byla činnost spolku pozastavena. Nemnohé příklady rozpuštěných tělocvičných spolků naznačují, že šance na úspěch v odvolacím řízení se rovnala nule. Ministerstvo pravděpodobně svůj zemský úřad zpravidla „podrželo“ a přístup k výkladu spolkového zákona ministra vnitra a místodržícího se nelišil. Místodržící si před podpisem rozpouštěcího dekretu pravděpodobně vyžádal od svých podřízených důkladný a věcný rozklad.

Posouzení, zda je spolek „státu nebezpečný“, což byl podle zákona také důvod k rozpuštění spolku, zůstávalo též plně v kompetenci zemského místodržitelství. Svévole však nepatřila k dominujícím rysům rakouské byrokracie a úředníci, s výjimkou výše uvedené formulace, rozhodovali na podkladě jasného zákona a srozumitelných stanov. Na činnost, kterou členové spolku vyvíjeli nad jejich rámec, zvláště pokud zaváhala politickou angažovaností nebo nacionální agresivitou, však hleděli vysocí rakouští úředníci s krajní nelibostí a hlášení svých podřízených o takovém jednání věnovali značnou pozornost. Domnívám se však, že rozpuštění spolku chápali jako krajní řešení. Uvědomovali si totiž, že sama hrozba zákazu vede u představitelů nacionálních spolků, alespoň těch méně radikálních, k autocenzuře národnostních projevů. V případě Tělocvičné jednoty pražské, která záhy přijala název Sokol pražský, tomu nebylo jinak.

Na ustavující valné hromadě v únoru 1862 byli do čela jednoty zvoleni Jindřich Fügner jako starosta a Miroslav Tyrš, který se stal jeho náměstkem a krátce po založení spolku mu byla vytvořena funkce placeného náčelníka. Měl na starosti vlastní cvičení, včetně výcviku cvičitelů, ale zároveň se mu podařilo vtisknout Sokolu svoji představu o ideovém směřování spolku. M. Tyrš a J. Fügner se názorově střetli s Juliem Grégrem. J. Grégr se domníval, že Sokol pražský v úzkém sepětí s Hlaholem a dalšími vlasteneckými spolky se postaví do služeb českých národně-emancipačních snah tak, jak je formulovala česká nacionální politická reprezentace, konkrétně mladočeši, a bude s nimi úzce spolupracovat. J. Fügner a M. Tyrš zcela souzněli s vlasteneckým posláním Sokola, ale k jeho naplnění chtěli jít vlastní cestou. Idea nadstranictví se teprve rodila, ale starosta i náčelník pražského Sokola rozhodně hájili nezávislost jednoty, pravděpodobně z obavy, aby ji nečekal jepičí život. Poslání sokolské organizace v roce 1871 formuloval v prvním čísle časopisu Sokol ve své stati „Náš úkol, směr a cíl“ Miroslav Tyrš. Vyhlásil, že „Sokol není pro strany,

¹³ Zákon č. 134/1867 ř. z.

ale národ veškerý“, a představil sokolství jako ideu, která má sjednocovat všechny české vlastence bez ohledu na stranickou příslušnost, vyznání, sociální původ a postavení. Ve svém článku píše: „Naše snaha po rozvoji za dovršenou se pokládati nemůže, pokud každý kdo Čech, též Sokolem se nestal.“¹⁴ M. Tyrš, obdivovatel antiky a vyznavač Darwina a Schopenhauera, tvrdí, že malé národy, mají-li obstát v zápase s těmi velkými, musí být lépe připraveny a musí být zcela jednotné.

Vzestup spolků přibrzdilo v českém prostředí zamítnutí fundamentálních článků v roce 1871, které vedlo k celkovému ochabnutí silně národně zabarveného společenského života. Činnost spolků Předlitavska poznamenala i hospodářská krize, která propukla po krachu na Vídeňské burze v roce 1873, přičemž dramatický propad výroby byl také v českých zemích důsledkem zakladatelské horečky šedesátých a začátku 70. let 19. století. Ve světě tělovýchovy výrazně poklesl počet sokolských jednot, které zejména v Čechách po vzoru Sokola pražského rostly v šedesátých letech jako houby po dešti. V letech sedmdesátých jich téměř polovina buď úplně zanikla nebo se změnila na hasičské spolky. Zlepšení situace přineslo až hospodářské oživení v roce 1879 a konec pasivní rezistence části české národní politické reprezentace ve stejném roce. Opětovný vstup části českých poslanců na půdu říšského sněmu a jejich „drobečková“ politika přispěla také k oživení sokolského hnutí, které potvrdila slavnost konaná v červnu 1882 na počest 20. výročí založení Tělocvičné jednoty pražské, která vešla do dějin jako první sokolský slet.

Od osmdesátých let 19. století měly rakouské úřady v českých zemích plně ruce práce s vyostřováním česko-německých vztahů, které způsobila radikalizace češství i němectví v celém Předlitavsku. Policejní úředníci sledovali zejména sokolské a turnerské spolky, které se svým nacionálním posláním nijak netajily. V zásadě postupovali nestranně a svými dílčími opatřeními, která směřovala proti prezentaci okázalé národní (v případě sokolů také všeslovanské) symboliky při veřejných vystoupeních obou organizací, cílili zejména na zachování veřejného pořádku a zabránění násilným střetům.

Turnerské jednoty se ve spolupráci s pěveckými spolky staly nejsilnějšími nositeli všenněmecké identity. Jejich velkoněmectví sledovala rakouská byrokracie se stoupajícím znepokojením a úřady např. zakazovaly užívání říšských černo-červeno-zlatých barev na vlajkách a dalších symbolech turnerských spolků. V Praze, kde v osmdesátých letech již převládal český živel, postupovaly při povolování veřejných cvičení a průvodů poněkud přísněji vůči turnerům než vůči sokolům.¹⁵ Turneři, podobně jako sokolové, stáli v první linii fyzické obrany své národní identity a násilný střet mohla zažehnout právě jiskra pokusu o zmaření národní rozpínavosti jedné ze stran. Pražské místodržitelství i policejní ředitelství se proto snažilo omezit turnerská veřejná vystoupení, aby případným incidentům zabránilo. Jinak postupovaly úřady v oblastech s převahou německého obyvatelstva, kde naopak byli členové sokolských jednot ve výrazné menšině, a proto protesty proti turnerským slavnostem nepřicházely v úvahu.

Pokud v prostředí metropole českých zemí pozorujeme nechuť k povolování turnerských vystoupení, ani v nejmenším to neznamená, že činnost sokolů policejní úředníci pozorně nesledovali a také neuplatňovali vůči sokolům dílčí zákazy, které měly za cíl

¹⁴ TYRŠ, M. Náš úkol, směr a cíl. *Sokol*, 1871, 1, s. 1.

¹⁵ Blíže BRAND, H. H. Německé turnerské jednoty v Praze v pozdní době habsburské monarchie (1861–1914). In: WAIC, M. (ed.). *Češi a Němci ve světě tělovýchovy a sportu*. Praha: Karolinum 2004, s. 23–53.

omezit okázale projevy češství a slovanské vzájemnosti. Netýkalo se to jen tuzemsku. V červnu 1889 se sokolové zúčastnili mezinárodní tělocvičné slavnosti v Paříži, pořádané Uníí francouzských tělocvičných spolků. Samo Ministerstvo vnitra 31. května 1889 zakázalo „korporativní a demonstrativní“ vystoupení sokolské obce, protože „stanovy České obce sokolské platí jen pro Čechy“ a ne v zahraničí. Ministerstvo vyjádřilo souhlas pouze s tím „pak-li jednotliví Sokolové cestu do Paříže nastoupnou a tamtéž závodu tělocvičných se zúčastní“. Sokolové se museli zúčastnit, alespoň *de iure*, pařížských závodů jen jako jednotlivci.¹⁶ V roce 1901 povolilo místodržitelství IV. Všesokolský slet jen s řadou omezení: zákaz hraní cizích hymen, uvítání zahraničních hostů jen na důvěrné schůzi s jmenovitě pozvanými hosty, účast hostů jen na cvičeních a závodech. Přípis Pražského policejního ředitelství zdůrazňoval, že: „Politické řeči v žádném z oznámených podniků vůbec prosloveny býti nesmí.“¹⁷

Sokolské organizaci v Praze pomáhalo to, že v jejím čele stáli většinou zkušení právníci se značným politickým vlivem. V listopadu 1865 náhle zemřel Jindřich Fügner. Vedení Sokola pražského se v roce 1872 ujal jeho zakládající člen, jednatel a náměstek Jindřicha Fügnera Tomáš Černý, který v této funkci setrval deset let, až do svého zvolení pražským primátorem.

V listopadu 1889 byly schváleny stanovy zastřešující organizace sokolských jednot v Čechách – České obce sokolské (ČOS) – a v únoru následujícího roku se konala její zakládající valná hromada. Starostou sokolské obce byl zvolen další vlivný pražský advokát, který se v roce 1897 stal druhým „sokolským“ pražským primátorem, Jan Podlipný. V roce 1892 se moravské jednoty sdružily do Moravsko-slezské obce sokolské a v roce 1904 ministerstvo vnitra povolilo sjednocení obou obcí do České obce sokolské, která zastřešovala sokolské spolky ze všech českých zemí. Nikdo jiný než Vídeň sjednocení povolit nemohl, protože podle paragrafu 11 platného spolkového zákona: „Měl-li by se zřídit spolek, který chce prostředkem spolků vedlejších v několika zemích činným býti, aneb chtěly-li by se mezi sebou spojit spolky, které jsou zřízeny v několika zemích, přísluší ministerium záležitostí vnitřních konati vše to, co přivedeno v §§ 4 až do 10, jemuž se mají tedy také náležitá oznámení učiniti.“¹⁸ V čele sjednocené ČOS vystřídal Jana Podlipného v roce 1905 Josef Scheiner. Obratný právník, neúnavný organizátor sokolského života, který vytvářel „sokolskou politiku“ od konce osmdesátých let, dokázal udržet čím dál sebevědomější a okázalejší projevy sokolského vlastenectví v intencích spolkového zákona. Sokolové sice často bruslili po tenkém ledě, ale právní obratnost a politický přehled Josefa Scheinera ochránily ČOS před zákazem až do světové války.

Turnerská i sokolská organizace v posledním decenniu 19. století již jasně dominovala spolkovému životu obou národů. Sokolská organizace před vznikem ČOS v roce 1888 čítala v Čechách a na Moravě 184 jednot, které měly 21 681 mužů. Ke konci osmdesátých let 19. století začaly sokolské jednoty organizovat také dorost a žactvo a od 90. let přijímaly do sokolských řad také ženy. V roce 1913 vykazovaly sokolské statistiky 1182 jednot, 128 097 mužů a žen, 20 121 dorostenců a dorostenek a 43 229 žáků a žaček.¹⁹

¹⁶ Cit. podle: WAIC, *Tělesná výchova a sport*, s. 62.

¹⁷ Cit. podle: WAIC, M. a kol. *Sokol v české společnosti*. Praha: Univerzita Karlova, Fakulta tělesné výchovy a sportu, 1996, s. 89.

¹⁸ Zákon č. 134/1867 ř. z

¹⁹ WAIC a kol., *Sokol v české společnosti*, s. 63.

Antisemitský turnerský kraj Deutsch-Österreich, o kterém ještě padne zmínka, čítal v roce 1912 800 jednot s 95 000 příslušníky.²⁰ Význam turnerského a sokolského hnutí spočíval v tom, že představovalo značnou sílu a proto činnost sokolů i turnerů rakouské úřady pečlivě monitorovaly, ale plošný zákaz jednoho či druhého hnutí, mimo jiné z legislativních důvodů, prakticky nepřicházel v úvahu. Jednotlivé sokolské a turnerské jednoty byly suverénními spolky se svými stanovami, byť většinou přijaly vzorové znění stanov doporučené ústředím. Rakouské úřady by při volbě represe musely zakazovat každou jednotu zvlášť.

Turnerské, podobně jako sokolské, jednoty vznikaly v českých zemích od 60. let 19. století a po přijetí spolkového zákona v roce 1867 proces jejich zakládání akceleroval. Rok 1867 také přinesl první pokusy o regionální sdružování turnerských jednot jak v Rakousku, tak v českých zemích, které se se vstřícností rakouské byrokracie neseťkaly. Můžeme se jen dohadovat, že hlavní příčinou negativního postoje ministerstva vnitra byla, podobně jako později v 80. letech při vytváření ústřední organizace sokolských jednot, neochota dovolit centralizaci turnerského hnutí, což by ho významně posílilo. Vedení ministerstva mělo výhrady k tomu, že členy budoucí zastřešující organizace měly být pouze německé jednoty s jedinou úřední řečí, tj. němčinou, což postrádalo logiku. Jiné turnerské spolky než německé neexistovaly a další úřední řeč by jim byla evidentně k ničemu. Iniciativy se ujal vídeňský výbor, který asi mohl na domácím ministerstvu účinněji lobovat a po opakovaném přepracování stanov, které byly schváleny v roce 1868, vznikl turnerský kraj Deutsch-Österreich, který sdružoval turnerské jednoty v rakouských a českých zemích. Ve stejném roce byla vytvořena zastřešující organizace všech turnerských spolků z německých zemí i Předlitavska Deutsche Turnerschaft (DT), do které Deutsch-Österreich vstoupil jako patnáctý kraj. Právní ukotvení členství kraje stávající literatura neuvádí. Domnívám se, že se jednalo o příslušnost k DT pouze *de facto*, tj. účastí na celoněmeckých turnfestech (slavnostech), jejichž součástí byla také jednání o organizačních a ideových záležitostech Deutsche Turnerschaft. *De iure* 15. kraj členem DT být nemohl, protože právně existoval jen v předlitavské části podunajské monarchie a v jeho stanovách nemohlo být zakotveno členství ve spolkovém svazku jiného státu.

Vedení kraje ovládli liberálové, ale s nástupem antisemitismu za hospodářské krize v druhé polovině sedmdesátých let se začalo jejich suverénní postavení v čele předlitavské turnerské organizace hroutit. Počátkem 80. let už byly síly liberálů a německých nacionálů vyrovnané. Nacionálové se stali stoupenci myšlenek George Rittera von Schönerera,²¹ a to včetně antisemitismu. Prapor tohoto směru vztyčili vídeňští turneři následování představiteli turnerských spolků z Čech. Stále více jednot přijímalo do svých stanov árijské paragrafy, většinou v tzv. mírnější podobě, tzn., že spolek si odhlasoval nové znění stanov, které Židy výslovně nevyklučovalo, ale dovolovalo nové členství jen Němcům árijského původu.

²⁰ ŠINKOVSKÝ, R. Turnerské hnutí v českých zemích od svých počátků do roku 1918. In: WAIC, M. a kol. *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu*. Praha: Karolinum 2008, s. 35.

²¹ George Ritter von Schöner (1842–1921), německo-nacionální, protikatolický a antisemitský politik a poslanec v rakouské Říšské radě, spoluautor tzv. Lineckého programu (1882) a politické formace Všeněmecké sjednocení. Byl zastáncem těsné spolupráce s Německem a sjednocení všech etnických Němců.

Liberální vedení DT se zaváděním takovýchto ustanovení rozhodně nesouhlasilo mimo jiné proto, že Židé, kteří se cítili býti Němci jiného vyznání, patřili k zakládajícím členům turnerských jednot. Arizaci XV. kraje však zabránit nemohlo. V roce 1901 přijali delegáti krajského sjezdu nové stanovy, ve kterých se árijský paragraf objevil v mírnější podobě: „Krajskými jednotami se mohou stát pouze ty, které za své členy přijmou jen Němce (árijského původu).²² Turnerské hnutí v rakouských a českých zemích se rozštěpilo, ale liberálové tvořili výraznou menšinu. Liberální turnerské spolky z Rakouska a českých zemí však zůstaly členy DT a na protest proti tomu arizovaný XV. kraj v roce 1904 z Deutsche Turnerschaft vystoupil.

Rakouská byrokracie zavádění árijských paragrafů nebránila, což lze vysvětlit přirovnáním, že lehce přehradit se dá potok, ale ne velká řeka. V Rakousku, zejména ve Vídni a oblastech, které byly později nazvány sudetoněmeckými, se hladina vyhraněného německého nacionalismu ve spojení s antisemitismem prudce zvedla, a navíc mírná podoba árijského paragrafu mohla být interpretována jako nediskriminační. Rakouští úředníci pravděpodobně dobře věděli, o co se jedná, ale praktičtější bylo se tvářit, že jde o interní spolkovou záležitost, která není v rozporu s literou ani duchem zákona o právu spolčováním.

V českém prostředí, tedy i v sokolských jednotách, antisemitismus neabsentoval. Nestal se však interním problémem vůdčí sokolské jednoty Sokola pražského ani ČOS, což mělo své historické kořeny. Jak už bylo zmíněno, otcové zakladatelé dali sokolské organizaci do vínku, „že Sokol není pro stavy, ale pro národ veškerý“, přičemž vymezení češství spočívalo v oddanosti programu české národní, kulturní a politické emancipace. Jinak tomu být ani nemohlo, vždyť nadšený obdivovatel Garibaldiho, samouk, liberál a volnomyšlenkář Jindřich Fügner patřil k pražské německé obchodní nobileté a jeho čeština měla k dokonalosti daleko. Také Miroslav Tyrš byl rodem Němec.²³ Na konci osmdesátých let pronikání antisemitismu do sokolského hnutí, alespoň v legislativní podobě, zabránil už zmíněný Josef Scheiner. K posílení své autority v sokolském hnutí obratně využíval fakt, že od roku 1881 spolupracoval s M. Tyršem na vydávání časopisu Sokol a stal se na sklonku Tyršova života jeho pravou rukou. Josef Scheiner byl členem spolku Volná myšlenka²⁴ a po vzniku Československa se stal spoluzakladatelem zednářství v nové republice.²⁵ Odpůrcům antisemitismu v Sokole pochopitelně hrála do karet skutečnost, že většina Židů v českých zemích se z historických, jazykových i praktických důvodů hlásila spíše k německé než české národnosti.

Prvním pražským spolkem, který byl roce 1857 založen na základě císařského dekretu z roku 1852 a který můžeme považovat částečně za sportovní, byl podle Soupisu pražských

²² Cit. podle ŠINKOVSKÝ, *op. cit.*, s. 25.

²³ Miroslav Tyrš se narodil 17. září 1832 německy mluvícím rodičům a byl pokřtěn jako Friedrich Emanuel Tirsch.

²⁴ Volná myšlenka byla výrazem liberálního myšlení konce 19. a počátku 20. století. Její česká sekce vznikala v letech 1904–1905 a osobnosti, které se k tomuto hnutí hlásily, spojoval ateismus, a to od pouhého požadavku odluky církve od státu až po jeho radikálnější podobu.

²⁵ Josef Scheiner v roce 1919 stanul v čele nově vzniklé zednářské lóže Fügner, do které postupně vstoupili další členové vedení ČOS.

spolků na základě úředních evidencí z let 1895–1990²⁶ Verein zur Hebung der Pferdezzucht und für Pferderennen im Königreiche Böhmen (Spolek pro povznesení chovu koní a dostihy v českém království). Archivní materiály spolku se však dochovaly až z doby výrazně pozdější, a proto o jeho činnosti do první světové války mnoho nevíme. Můžeme se jen dohadovat, že úřady povolily založení spolku ještě za Bachova absolutismu, protože se jednalo o šlechtickou zábavu navíc spojenou s „obecně užitečným účelem“. První dostih konaný v souvislosti s parforsními hony, které přivedl do Čech jejich nadšený příznivce a účastník Oktavián Kinský, se uskutečnily již v roce 1836 v Chlumci nad Cidlinou.²⁷

V roce 1868, tedy již po naplnění litery zákona „o právu spolčovacím“ z roku 1867, byl založen Eisclub Regatta. Doslova lední klub Regatta byl veslařským a bruslařským spolkem. Jeho členové od jara do podzimu veslovali a v zimě po zamrznutí Vltavy bruslili. Členy Regatty se stali Němci i Češi, kteří spolu trénovali a závodili do roku 1875, kdy Češi odešli a založili Český klub veslařský a bruslařský. Příčinou jejich odchodu pravděpodobně nebyly čistě nacionální důvody, ale spíše spor o tom, kdo bude mít v klubu hlavní slovo. Další veslařské a sportovní kluby jiných sportů pak vznikaly jako ryze české nebo německé.

Veslaři patřili v českých zemích k prvním sportovcům, kteří se spolkově organizovali. České kluby nalezneme od Jindřichova Hradce přes Prahu, Mělník, až po Roudnici nad Labem. Odtud už Labe ovládli němečtí veslaři – Litoměřice (zal. 1885), Ústí nad Labem (zal. 1874), Děčín (zal. 1873). Sportovní kluby, včetně veslařských, se také šikovaly pod praporem národně-emancipačních snah, ale vedle národní se ve sportu zrodila nová, stejně silná identita, a to klubová. Ta mohla dokonce, pod vlivem konkrétních okolností, poněkud převládnout nad identitou národní. K vyznavačům bojovného nacionalismu patřili veslaři z německých klubů na Labi, především z Litoměřic. Již název klubu Germania tomu napovídá. K radikalizaci Germanie pravděpodobně přispěla skutečnost, že doba vzniku klubu spadá do první poloviny 80. let, jež je plná ostrých nacionálních střetů Čechů a Němců. Vlajka Germanie se skvěla velkoněmeckými barvami, nad čímž tentokrát rakouské úřady přivřely oči. Národní sebevědomí německých labských veslařů posilovala také blízkost říšských Němců a účast na regatách hlavně v Pirně a Drážďanech.

V Praze se naopak německé spolky nalézaly stále ve větším „českém národním obklíčení“ a stahovaly se spíše do defenzivy. V roce 1901 rozhodl Rakouský veslařský svaz o bojkotu českého veslování, neboť zakazoval německým klubům, členům rakouského svazu, aby se zúčastňovaly závodů organizovaných českými veslaři. Na bojkot českého veslování paradoxně nejvíce doplácel nejstarší veslařský klub v českých zemích – pražská německá Regatta. V Praze na závody nemohla, protože zde je vypisovaly české kluby, a z technických, finančních a termínových důvodů její lodě byly schopny pouze tak jednou za rok vyrazit na závody do Drážďan, kde nic nevyhrály. Trénink je pro dobrý výkon nezbytný, ale pro vítězství je stejně důležitá závodní zkušenost a ta pražským Němcům, kteří se chápali vesel, chyběla. Usilovali proto o odvolání bojkotu a tvrdili, že oni jsou stejně dobří Němci jako labští veslaři, ale že do sportu národní bariéry nepatří. Naopak

²⁶ LAŠTOVKA, M. – LAŠTOVKOVÁ, B. – RATAJ, T. – RATAJOVÁ, J. – TŘIKAČ, J. *Pražské spolky*. Praha: Scriptorium, 1998.

²⁷ VOTAVOVÁ, Š. *Dostihový sport a česká společnost*. Bakalářská práce. UK FF. Praha, 2012, s. 15.

zdůrazňovali, že kvalita národa se má ukázat v národnostně otevřené sportovní soutěži. Většinou, která ovládala rakouský veslařský svaz, však vyslyšení nebyli.

Na sportovní spolky rakouská byrokracie příliš nedohlížela a občasná nacionálně-radikální vystoupení jejich členů většinou přehlížela. Rakouští úředníci nepatřili při aplikaci právních norem k vyznavačům právního purismu. Přesné dodržování zákona pro ně nebyl účel an sich. Aplikace spolkového zákona po pádu Bachova absolutismu byla pro rakouské úředníky především nástrojem k zachování veřejného pořádku a zabezpečení občanského soužití. Sportovní spolky s počtem členů čítajících většinou spíše desítky než stovky a neustálým meziklubovým hašteřením nepředstavovaly pro zachování absolutistického řádu a veřejného pořádku významnější nebezpečí, a proto omezování jejich činnosti nestálo za námahu.

Po vypuknutí první světové války se dalo očekávat, že rakouské úřady budou respektování litery spolkového zákona kontrolovat o poznání přísněji. Především sokolové se právem obávali, že z důvodů idey všeslovanské vzájemnosti, kterou vyznávali, působení sokolských cvičitelů v Rusku a častých kontaktů s francouzskými gymnasty padne na sokolskou organizaci stín podezření z vlastizrady. Po vypuknutí války představitelé ČOS chtěli zachovat existenci své organizace, ale zároveň nehodlali verbálně, ani jinak, podpořit válečné úsilí Rakouska-Uherska. Proto projevy loajality omezili výhradně na charitativní činnost a vyzvali své členstvo při veřejných i neveřejných projevech k maximální zdrženlivosti. Nepomohlo to. Ministerstvo vnitra „nařídilo výnosem ze dne 24. listopadu 1915 čís. 25037 M.I. na základě § 24 a 25 odst. 1 zákona ze dne 15. listopadu 1867 čís. 134 ř. z. rozpuštění spolku Česká obec sokolská“.²⁸ Nutno říci, že podezření, že sokolové vyvíjejí vůči monarchii podvratnou činnost, bylo oprávněné. V srpnu 1914 vznikla ve Francii česká vojenská skupina Nazdar, která byla později zařazena do francouzské armády jako setnina cizinecké legie a její vznik iniciovalo vedení pařížského Sokola. Starosta ČOS Josef Scheiner patřil k zakládajícím členům tzv. Mafie. Policisté ho zatklí 21. května 1915, ale po dvou měsících byl z vazby pro nedostatek důkazů o podvratné činnosti propuštěn. Po rozpuštění ČOS zůstala existence žup a většiny jednot zachována, protože, jak už bylo připomenuto, byly samostatnými právními subjekty s vlastními stanovami. Vedení rozpuštěné obce je dále řídilo prostřednictvím časopisu Sokol, který vydával Sokol pražský.

Závěr

Vznik a vývoj tělocvičných a sportovních spolků v rámci spolkového zákonodárství v předlitavské části podunajské monarchie potvrzuje skutečnost, že výklad zákona je stejně důležitý jako jeho litera. Za první spolkový zákon rakouského mocnářství je považován císařský dekret z roku 1852, podle kterého však např. v Praze nebyl v padesátých letech ustaven žádný tělocvičný spolek. Po pádu tzv. Bachova absolutismu od začátku 60. let vzniklo velké množství spolků s podobnými stanovami jako podle pozdějšího zákona z roku 1867, včetně tělocvičných. Sportovní kluby vznikaly již podle spolkového zákona z roku 1867, který byl drobnou součástí zákonodárského úsilí císařské legislativy, která měla umožnit zásadní modernizaci Předlitavska. Tato na svou dobu velmi pokroková a přehledná právní norma umožnila další rozmach spolkového života.

²⁸ WAIC a kol., *Sokol v české společnosti*, s. 96.

Za první světové války se uzavřel první poločas dějin tělocvičného a sportovního života posuzovaného optikou spolkového práva. Druhý zahájila byrokracie tzv. první republiky, protože její legislativa zákon o právě spolčovacím z roku 1867 takřka beze změny přijala. Pro kontrolu činnosti spolků sloužil československým úředníkům stejně dobře jako jejich monarchistickým předchůdcům. Také cíl jeho aplikace byl totožný. Úřednický aparát nově vzniklého státu sledoval spolky, které upadly do podezření z tzv. protistátní činnosti na základě svého politického zaměření. Na základě paragrafů spolkového zákona pak mohl omezit jejich činnost nebo nařídít jejich rozpuštění.

Hungarian System for the Nomination of Parliamentary Candidates between the Two Wars in the European Context

Gábor Hollósi

VERITAS Research Institute for History and Archives

Contact e-mail: gabor.hollosi@veritas.gov.hu

Abstract:

The institution of the nomination of parliamentary candidates was already well known in most European electoral systems between the two wars. Its purpose can be briefly summarized as meaning that the voters can only cast their votes for a person who has previously been nominated as a parliamentary candidate under the conditions specified by law. Within the European field, the contemporary Hungarian nomination system is characterized by its extraordinary intricacy, and the high number of abuses naturally follows from its complexity. However, in our study we do not deal with these abuses but describe the Hungarian rules and regulations while constantly researching its European aspects. Accordingly, we divided our work into three units.

First of all, we classify the continent's nomination systems in order to show where the place of the Hungarian rules and regulations between the two wars were. Thereafter, we review the development of the Hungarian rules based on the Electoral Decree of 1922, the (First) Electoral Act of 1925, the so-called "Nomination" Amendment Act of 1937 and the (Second) Electoral Act of 1938. Finally, using the Explanatory Memorandums to the mentioned acts and the discussion materials of the National Assembly/Parliament, we look for the European (comparative) examples that emerged during their creation. Our study will also show what the Explanatory Memorandums to the acts (which reflect the pro-government standpoint) or the parliamentary opposition considered worth highlighting from the nomination systems of foreign countries.

Keywords: nomination of parliamentary candidates; electoral systems; European nomination systems; Hungarian Electoral Decree of 1922; Hungarian Electoral Act of 1925; Hungarian "Nomination" Amendment Act of 1937; Hungarian Electoral Act of 1938

DOI: 10.14712/2464689X.2022.6

The institution of the nomination of parliamentary candidates was already well known in most European electoral systems between the two wars. Its purpose can be briefly summarized as meaning that the voters can only cast their votes for a person who has previously been nominated as a parliamentary candidate under the conditions specified by law.¹ Within the European field, the contemporary Hungarian nomination system is characterized by its extraordinary intricacy, and the high number of abuses naturally follows from its complexity. However, in our study we do not deal with these abuses but describe the Hungarian rules and regulations while constantly researching its European aspects. Accordingly, we divided our work into three units.

First of all, we classify the continent's nomination systems in order to show where the place of the Hungarian rules and regulations between the two wars were. Thereafter, we review the development of the Hungarian rules based on the Electoral Decree of 1922,² the (First) Electoral Act of 1925,³ the so-called "Nomination" Amendment Act of 1937⁴ and the (Second) Electoral Act of 1938.⁵ Finally, using the Explanatory Memorandums to the mentioned acts and the discussion materials of the National Assembly/Parliament,⁶ we look for the European (comparative) examples that emerged during their creation. Our study will also show what the Explanatory Memorandums to the acts (which reflect the pro-government standpoint) or the parliamentary opposition considered worth highlighting from the nomination systems of foreign countries.

European models

For the comparative approach, the most important contemporary Hungarian source for the electoral systems of Europe between the two wars is the book of Sándor Berecz published in 1932, in which the author, of course, also reviewed the nomination system of each state.⁷ In his excellent work, Berecz goes from country to country, but here we cannot aim for a comprehensive reconstruction of its relevant chapter. Therefore, we have formed groups

¹ For the contemporary Hungarian dogmatics of the legal institution of the nomination of parliamentary candidates, see ZSEDÉNYI, B. A képviselőjelölés. (Nomination of parliamentary candidates. Available in Hungarian.) *Miskolci jogászelet. Jog- és államtudományi közlöny. A miskolci ev. jogakadémia hivatalos lapja*, 1927, 1, pp. 1–7.

² A m. kir. minisztérium 1922. évi 2.200. M. E. számú rendelete, az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról (Decree No. 2.200 M. E. of 1922 of the Royal Hungarian Ministry on the election of members of the National Assembly convened in 1922. Hereinafter: Decree No. 2.200/1922). In: *Magyarországi Rendeletek Tára*, Vol. LVI. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1923, pp. 14–70.

³ 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról (Act No. XXIV of 1925 on the Election of Members of Parliament. Hereinafter: Act No. XXVI of 1925). Available at: <https://net.jogtar.hu/>.

⁴ 1937. évi VIII. törvénycikk az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról (Act No. VIII of 1937 on the newer rules and regulations of the nomination of Members of Parliament. Hereinafter: Act No. VIII of 1937). Available at: <https://net.jogtar.hu/>.

⁵ 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról (Act No. XIX of 1938 on the Election of Members of Parliament. Hereinafter: Act No. 19 of 1938). Available at: <https://net.jogtar.hu/>.

⁶ Between 1920 and 1926, a unicameral National Assembly, between 1927 and 1944, a bicameral Parliament functioned in Hungary.

⁷ BEREZ, S. *A tökéletes választójog* (The Perfect Suffrage). Budapest: Egyetemi Nyomda, 1932, pp. 106–130. The most important source of Berecz's book is the German-language work of Karl Braunias, which was also published in reprint in 2020. BRAUNIAS, K. *Das parlamentarische Wahlrecht. Das Wahlrecht in den einzelnen Staaten*. Berlin – Leipzig: De Gruyter, 1932.

from the European states, and from the various groups we highlight some of the countries that we consider to be more important only by way of example.

The institution of nomination was not known in the Swedish electoral legislation, nor was in the Wirth-Kaisenberg draft, the German electoral reform, adopted by the German Reichsrat in 1931. (Hitler only came to power in 1933, so the draft preceded the Nazi rule.) Although there was a formal nomination procedure in France, it all consisted of a candidate submitting a certified statement of action to the competent prefect.

In view of the fact that the aim of nomination is to facilitate the election, that is, to pre-select individuals who are supported by a major group of voters, the nomination procedure was used by most European countries. However, the fascist (Mussolini's) Italy and Soviet Russia were special in this respect, where not the voters nominated. In Italy, specific economic, cultural, educational and aid organizations recommended the candidates, and the candidates were elected from among them, but even taking into account other persons, by the Fascist Grand Council. Citizens could only vote to accept or reject the candidates so designated. Even in the Soviet system, only party organizations and trade unions could nominate candidates at election rallies, who were voted (by exclamation) publicly. Berecz emphasized in both cases that such solutions were not desirable in Hungary. According to him, for example, the Italian system was "utterly foreign to the spirit and provisions of our Hungarian basic constitutional laws".⁸

However, he was all the more in favour of adopting the English model, where the recommendation of only ten voters was needed, but at the same time a £ 150 electoral deposit was required. The candidate received his money back only, if at least one-eighth of the votes cast in the election fell on him. Although many Hungarian politicians saw this solution as excluding the less wealthy candidates from the competition, Berecz argued that it cost much more to maintain a number of party offices and recruit an entire canvasser army to collect signatures, so it was still the most suitable way to keep "wannabes" away. Between the two wars, Estonia essentially operated a list version of the English system: it required the authenticated signatures of only five voters, while the party list submitter had to provide a deposit of 500 Estonian crowns. This amount was not reimbursed only in the case when the list did not win any seats. We note that in Estonia (but also in Finland) the state order was already defended at the recommendations: recommendation list could not be submitted by organizations that sought to forcibly change the state order or the existing social order.

The fourth group includes European countries with a higher number of signatures required for a valid nomination. For example, the recommendations of a hundred voters were demanded in Belgium, Austria or Czechoslovakia. It should be emphasized, however, that these countries typically had list electoral systems.

The last category is made up of states that essentially tied the running of a candidate to a mass recommendation. For example, the "old" Italian law (1923) stipulated that a minimum of 300 and a maximum of 500 signatures were required. In Poland, a list of recommendations was only valid if it contained the signatures of at least 650 voters. Contemporaries considered the Yugoslav election law to be the most notorious: there, a party needed more than sixty thousand signatures to recommend its national list.

⁸ BERE CZ, *op. cit.*, p. 117.

Hungarian regulation of the nomination of candidates

The Hungarian system of the time was mostly related to the Polish, so, together with the Polish system, it belonged to the last of the mentioned groups. The table below shows how the number of recommendations required to run a candidate increased in Hungary since 1848:

	Act No. V of 1848, § 27	Act No. XXXIII of 1874, § 70	Act No. XV of 1899, § 156	Act No. XIV of 1913, § 85	Act No. XVII of 1918, § 97	Decree No. 5988 M. E. of 1919, § 17
Number of recommendations required	1	1	10	50	50	500

It can be well observed that the Hungarian system became “massed” in 1919, but here we do not deal with the reason for this as it is outside the period under our examination, we only establish as a mere fact that the Horthy era⁹ already inherited this state. (Yet, in 1919, there were only single-member constituencies, no regional or national lists were used.)¹⁰

Bethlen’s¹¹ electoral decree of 1922 also introduced new rules for the nomination of candidates. From then on, signatures of 1,000 voters were required instead of 500, although slightly less – but at least 10% of the voters – were enough in smaller districts (up to ten thousand voters). The new provision was based on the grounds that, especially in view of the fact that constituencies had become more populous as a result of the extension of voting rights following the dualism,¹² “self-candidates” who were unlikely to be elected should not complicate the procedure unnecessarily.¹³ Importantly, the decree in question introduced the list election in the capital and in the so-called “surrounding areas of Budapest” constituency.¹⁴ The political background of this was the agreement with the Social Democrats (the “Bethlen-Peyer” Pact).¹⁵ In places where there was a list election, five thousand signatures were needed to run a party list.¹⁶ The reason for this provision was that the list constituencies were larger than the single-member constituencies, so it was feared that requiring fewer signatures would split the voters into a number of small party groups

⁹ Hungary was a kingdom between the two wars, the head of state was regent Miklós Horthy.

¹⁰ A magyar kormány 1919. évi 5.985. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról (Decree No. 5.985 M. E. of the Hungarian Government of 1919 on the suffrage for National Assembly and municipalities), § 6. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*. Vol. LIII. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1919, p. 881.

¹¹ Between 1921 and 1931, István Bethlen was the Prime Minister of Hungary.

¹² The political system of the Austro–Hungarian Monarchy is called dualism.

¹³ Indokolás “az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvény javaslatához (Explanatory Memorandum to the Bill “on the Election of Members of Parliament”. Hereinafter: Explanatory Memorandum to the Act No. XXVI of 1925). In: *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai* (Writings of the National Assembly convened on 16 June 1922). Vol. 13. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1925, p. 351.

¹⁴ § 11 of Decree No. 2.200/1922.

¹⁵ Károly Peyer was a key leader of Hungarian social democracy between the two world wars.

¹⁶ § 11 of Decree No. 2.200/1922.

and thus the system would “degenerate”.¹⁷ (To understand this, we note that the majority of contemporary electoral laws, including the Hungarian, did not know the “parliamentary threshold”.)

Bethlen’s Electoral Act of 1925 introduced only minor reforms as regards the nomination of candidates. As list election was also introduced in cities electing more than one Member of Parliament¹⁸ (in a total of seven large rural cities), the number of recommenders could also be less than five thousand in a list district, if five thousand exceeded 10% of those eligible to vote there.¹⁹ On the other hand, “preference for the Members of Parliament” emerged. If the person to be nominated in a single-member constituency had previously been a Member of Parliament, it was sufficient to obtain half the number of signatures required by law.²⁰ This was clearly an attempt to ensure that the Parliament had a permanent staff. Finally, Bethlen’s act already knew the national list (although it was never applied in practice) and, from the current perspective, it regulated the recommendation thereof in a very interesting way. This is because, under certain conditions, the parties could (have) submitted their list of candidates to the Speaker of the House of Representatives already after the elections.²¹

The Electoral Amendment Act of 1937 only amended the rules of nomination, and also only for single-member constituencies. The radical reform was necessary because, by that time, the institution of the nomination of candidates had already been considered by everyone to be the most abusive and most vulnerable point of the Hungarian electoral legislation. It was indeed attempted to collect the signatures of all the voters in the constituencies, even, of course, by forging them, so that the opponent could not get the sufficient number of recommenders. The government sought to temporarily “establish a state of quiescence”²² on the issue of suffrage, paving the way for a package of constitutional reforms, including the extension of the powers of regent Horthy and the upper house of parliament, as well as a comprehensive reform of electoral law. The amendment was therefore only intended for some by-elections, and since there were no by-elections in the list districts, because the deputy-members were also pre-elected together with the Members of Parliament, its scope was not extended to them.²³ Incidentally, the enactment of nominating rules in a separate act was not entirely unknown in Europe: an example of that is the contemporary Norwegian rules and regulations.

One of the most important innovations of the amendment was the maximization: no more than 150 people could recommend a candidate.²⁴ (Let’s recall the “old” Italian act,

¹⁷ Explanatory Memorandum to the Act No. XXVI of 1925, p. 353.

¹⁸ § 13 (1) of Act No. XXVI of 1925.

¹⁹ *Ibidem*. § 93 (2).

²⁰ *Ibidem*. § 62 (5).

²¹ *Ibidem*. § 12 (4), (7).

²² Indokolás „az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról” szóló törvény javaslatához (Explanatory Memorandum to the Bill “on the newer rules and regulations of the nomination of Members of Parliament”. Hereinafter: Explanatory Memorandum to the Act No. VIII of 1937). In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai* (Writings of the Upper House of Parliament convened on 27 April 1935). Vol. 4. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1937, p. 253.

²³ Explanatory Memorandum to the Act No. VIII of 1937, p. 254.

²⁴ § 2 of Act No. VIII of 1937.

which also knew the upper limit.) The candidate had to collect the signatures of minimum one hundred voters, fifty of whom had to be at least 30 years old.²⁵ The purpose of this rule was to exclude running of candidates who only enjoyed the confidence of voters who were not yet “politically mature”.²⁶ (Think of the threatening spread of Szálasi’s²⁷ extreme right-wing “Hungarist” movement.) From then on, it was no longer enough to authenticate the blank recommendation sheets, the signatures of the recommenders had to be authenticated as well.²⁸ Formally, this justified – although we feel this lacks logical connection – that those who recommended should be considered as having voted for the candidate.²⁹ Thus, by reducing the number of recommenders to 100–150, the Hungarian system – unfortunately only temporarily – moved towards the solution of the fourth group mentioned in the previous chapter (e.g. Belgium, Austria or Czechoslovakia).

Another significance of the amendment was the introduction of the electoral deposit, following the English model. The amount was two thousand “Pengő”,³⁰ which, according to the Explanatory Memorandum, “should not be an obstacle to the running of a serious candidate”.³¹ To get this “deposit” back, the candidate had to get at least a quarter of the votes cast in the election.³²

One year later, in 1938, the last electoral act of the era was published, under which only one election was held, and which, due to its extreme complexity, could not be called a masterpiece of electoral codification. This changed the nomination rules again, considering that from then on each county was also a list constituency³³ (but the single-member constituencies remained, too),³⁴ which led to the revision of the rules for recommending party lists. The new nomination rules differed not only according to the types of constituencies, but also according to whether the candidate planned to run as a member of a statewide or a non-statewide party.³⁵ In a single-member constituency, the candidate needed five hundred signatures, but as an official candidate of a statewide party, the candidate only needed 150. In a list constituency, a party list could be run with the signatures of one thousand five hundred voters, but in the case of a statewide party, 150 recommendations per candidate but at most 750 recommendations in total were sufficient.³⁶ The reason given for the different rules was that they can thus limit the influence of very small parties. The “great calamity” of parliamentary systems is that the excessive proliferation of parties cannot be stopped. On the other hand, parties that already had several members of parliament have a “political pre-school education”, so the public can already criticize their objectives and

²⁵ Ibidem. § 1 (1).

²⁶ Explanatory Memorandum to the Act No. VIII of 1937, p. 255.

²⁷ Between October 1944 and March 1945, as the “Leader of the Nation”, Ferenc Szálasi was the head of state of Hungary, serving the Germans.

²⁸ § 1 (2) of Act No. VIII of 1937.

²⁹ Ibidem. § 6. (1).

³⁰ The “Pengő” (P) was the currency of Hungary between 1927 and 1946.

³¹ Explanatory Memorandum to the Act No. VIII of 1937, p. 255.

³² Act No. VIII of 1937. § 4. (1) and (3) b).

³³ § 3 of Act No. XIX of 1938.

³⁴ Ibidem. § 2.

³⁵ A statewide party could only be a party that had at least four members of parliament and at least twenty thousand members entitled to vote and stand for election. See § 82 of Act No. XIX of 1938.

³⁶ § 80. (2) and (3) of Act No. XIX of 1938.

functioning.³⁷ The number of recommenders was still maximized, the mentioned minimum values could only be exceeded by 50%.³⁸

At the same time, a territorial rule was introduced: no more than a quarter of the signatures could be accepted from the same municipality.³⁹ The aim was to ensure that local candidates, who were only known in their own municipalities, did not ruin the chances of serious contenders.⁴⁰ The Act of 1938 reproduced the provisions from the Electoral Amendment on the age distribution of recommenders and the authentication of signatures, but rejected that recommenders should be regarded as having already voted.⁴¹ However, it retained the electoral deposit: the amount was unchanged in single-member constituencies (two thousand pengő), but in list constituencies it was set at three to five thousand pengő, depending on the number of seats that could be filled.⁴² Finally, the relevant chapter of the act stipulated at the outset that no one could be nominated with a political program aimed at subverting the law and order of the state and society.⁴³ (Let us recall the Finnish and Estonian provisions mentioned above.)

Comparative aspects in the design of the Hungarian parliamentary nomination system

Below, the explanations and the parliamentary debate on the above sections of law are examined from the perspective of how they contain references to other states.

There are no foreign examples in the Explanatory Memorandum to the Act of 1925 to support its nomination system. Even in the National Assembly debate on the relevant part thereof, the comparative aspect appears only once. The Minister of Interior rejected the proposal for the authentication of the completed recommendation sheets by the municipal prefectures on the ground that the Czechoslovak Republic used this method and he had personal and bad experiences with it.⁴⁴ However, we do not know what these experiences cover exactly. (Let us recall: the authentication of the completed recommendation sheets was not incorporated into the Hungarian law until 1937.)

Naturally, regarding our subject, the comparative aspect is the most markedly addressed in the case of the Electoral Amendment Act of 1937. Its explanatory memorandum lists the number of recommendations required for a valid nomination of a candidate in the European countries: “If we look at foreign relations, we can say that the bill is on the middle ground, because the number of recommenders in each foreign country varies

³⁷ Indokolás „az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslathoz (Explanation to the Bill “on the Election of Members of Parliament”. Hereinafter: Explanation to the Law No. 19 of 1938). In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának írományai* (Writings of the Upper House of Parliament convened on 27 April 1935). Vol. VII. Budapest: Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1938, p. 91.

³⁸ § 80 (6) of Act No. XIX of 1938.

³⁹ *Ibidem*. § 80 (5).

⁴⁰ Explanatory Memorandum to the Act No. XIX of 1938, p. 123.

⁴¹ § 80. § (4) and 81 of Act No. XIX of 1938.

⁴² *Ibidem*. § 78 (2).

⁴³ *Ibidem*. § 75 (2).

⁴⁴ Speech by Iván Rakovszky, Minister of Interior, 2 July 1925. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója* (Journal of the National Assembly convened on 16 June 1922). Vol. 34. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1925, p. 361.

between 5–10–15–20–25–50–100–200–650. Similar to this bill, signatures of 100 voters are required in Belgium, Czechoslovakia and Latvia.”⁴⁵

The cited part was fiercely attacked by the opposition in the House of Representatives. They denied that the bill would stand in the middle ground, because where the number of signatures to be collected for a valid nomination is determined in hundred, for example, in Austria, Czechoslovakia, Latvia, and other countries, elections were listed, not single-membered, as in Hungary. They also warned that although in some foreign states, similarly to the Hungarian system, the authentication of signatures was required, there was less abuse of this in the case of list elections. However, Belgium, Germany, Finland, Estonia, Bulgaria, and Romania had list elections, thus, nowhere was it required to authenticate signatures in single-member constituencies.⁴⁶

Nevertheless, along with the majority of the House of Representatives, the cited section of the Explanatory Memorandum was also defended by the upper house of the Hungarian Parliament, which considered the number of hundred to be the correct average. It was established that although the number of recommenders was fixed at ten in England, forty in the Netherlands, a minimum of 25 and a maximum of fifty in Denmark and one hundred in Belgium, other countries set the number of recommenders higher. However, no examples were given of the latter states.⁴⁷

The Explanatory Memorandum to the Electoral Amendment of 1937 also cites foreign examples in support of the electoral deposit to be introduced in Hungary:⁴⁸ “Among foreign states, the nomination of candidates is also subject to the provision of deposit in England, among others, where the amount of the deposit is £ 150; the deposit is £ 100 in Ireland, 500 Estonian kroons in Estonia and 1000 lats in Latvia.”⁴⁹ The opposition took aim at this explication by drawing a parallel between the number of recommenders and the value of the electoral deposit in some foreign states: “...For while in Estonia five recommenders and a deposit of 500 Estonian kroons are required, there are ten recommenders and a deposit of £ 150 in England, 15 recommenders and a deposit of 100 gold francs in Albania, 100 recommenders and a deposit of £ 100 in Ireland, 100 recommenders and a deposit of 1000 lats in Latvia, in Hungary 100–150 recommenders are needed with a deposit of 2000 pengő.”⁵⁰ (The interpretation of the quote is not without problems, as

⁴⁵ Explanatory Memorandum to the Act No. VIII of 1937, p. 254.

⁴⁶ Speech by Károly Meizler, Member of Parliament, 18 February 1937. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója* (Journal of the House of Representatives convened on 27 April 1935). Vol. 11. (Hereinafter: Journal of the House of Representatives, 1935–11). Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1937, p. 420.

⁴⁷ Speech by Móric Tomcsányi, Member of the Upper House, presenter of the Bill, 16 March 1937. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója* (Journal of the Upper House of Parliament convened on 27 April 1935). Vol. 2. (Hereinafter: Journal of the Upper House of Parliament, 1935–2). Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1937, p. 89.

⁴⁸ This idea had already been addressed earlier, based on the English model: “Based on the English model, whereby candidates should provide a deposit and would lose it in the event of a completely frivolous result, the idea of deposit was also harbored.” ACSAY, T. *Lajstromos szavazás egyéni választással. A választójog kérdései*. (List voting with single-member election. Questions of electoral law). Budapest: Magyar Nemzetpolitikai Társaság, 1934, pp. 221–222.

⁴⁹ Explanatory Memorandum to the Act No. VIII of 1937, p. 255.

⁵⁰ Speech by János Vázsonyi, Member of Parliament, 19 February 1937. In: Journal of the House of Representatives, 1935–11, p. 437.

it is now quite difficult to determine how the different currencies related to each other at that time.)

The opposition criticized not only the high value of the electoral deposit, but also that, under Hungarian regulations, the candidate would lose its full amount if not receiving at least 25% of the votes cast. The English example also appeared in the argument here: in England it was sufficient for a candidate to receive one-eighth of the votes cast, that is to say 12.5%, and then the deposit was returned.⁵¹

The provision on the electoral deposit was also defended on a comparative basis in the upper house debate, stressing that there were deposit also in countries other than England, but as a contribution to costs. However, its aim was the same everywhere: to keep out “frivolous” candidates who could not even get a certain minimum of votes. Although it was recognized also in the Upper House that there were states where the deposit had to be returned if less than a quarter of the votes cast were obtained (it was also mentioned at the time that in England, for example, it was enough to get one-eighth of the votes), the one-quarter ratio was not considered too high, just a maximum limit that could still be accepted.⁵²

Thus, if we judge the “nomination” amendment of 1937 from a comparative point of view, it can be concluded that it cumulatively agglomerated all kinds of solutions from the countries of Europe. In foreign states, typically, either the collected recommendations had to be authenticated or an electoral deposit had to be provided. The only exceptions to this were Romania and Estonia, where both authentication and deposit were required at the same time. However, this parallel system was greatly facilitated by the fact that only twenty signatures had to be authenticated in Romania and only five in Estonia.⁵³

Explanatory Memorandum to the Electoral Act of 1938 did not list foreign examples in support of the new nomination rules. However, references were made to several countries in its debate in the House of Representatives. In this regard the new provision of the law that no one could be nominated as a Member of Parliament with a program aimed at subverting or destroying the law and order of the national state and society, is worth highlighting.⁵⁴ The opposition found that a similar provision existed only in Finland and Estonia, bordering Russia, where it served to protect against Bolshevik agitation from Russia.⁵⁵

Disagreements over the issue of electoral deposit were renewed with a similar comparative tint as in the debate of the nomination amendment in the previous year. The opposition reiterated that although there was a deposit in some foreign states, but its amount was

⁵¹ Speech by Tibor Rakovszky, Member of Parliament, 24 February 1937. In: *Journal of the House of Representatives, 1935–11*, p. 488.

⁵² Speech by Móric Tomcsányi, Member of the Upper House, presenter of the Bill, 16 March 1937. In: *Journal of the Upper House of Parliament, 1935–2*, p. 90.

⁵³ Speech by Károly Meizler, Member of Parliament, 18 February 1937. In: *Journal of the House of Representatives, 1935–11*, p. 420.

⁵⁴ § 75 (2) of Act No. XIX of 1938.

⁵⁵ Speech by János Vázsonyi, Member of Parliament, 5 April 1938. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója* (*Journal of the House of Representatives convened on 27 April 1935*). Vol. 17. (Hereinafter: *Journal of the House of Representatives, 1935–17*). Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1938, p. 574.

higher in Hungary than in England, for example, or in other countries.⁵⁶ On the other hand, where an electoral deposit had been introduced, a large number of recommenders were not required anywhere: the highest number of recommenders was needed in Ireland, one hundred in total, but elsewhere this number did not exceed 3–5–10–15.⁵⁷ Furthermore, where a larger number of recommendations needed to be authenticated, there was no deposit at all. Where there was a deposit, the number of recommendations to be authenticated was lower.⁵⁸ Finally, the opposition also considered it unfair that the candidate would lose the electoral deposit if he did not get 25% of the votes. The example of England reappeared, as well as the fact how Hungarian public relations did not resemble it, unfortunately: the deposit repayment was not subject to 25% and three voters could recommend there.⁵⁹

Summary

If we look for the place of the Hungarian parliamentary nomination system between the two wars in the Europe of the period, we can state that Hungary was one of the states where the number of recommenders required for a valid nomination was determined quite high. However, this is only the characteristic of the period we examined, as it was not necessary to recommend more than fifty voters before, even in the final hours of the Austro-Hungarian Monarchy.

As for the institution of nomination, the comparative aspects are most pronounced in relation to the electoral amendment of 1937, which is hardly surprising, since this act reformed only this sub-area. Although the amendment was in force for a short time only, until the entry into force of the Electoral Act of 1938, we emphasize that in the Europe of the age, apart from Hungary, only Norway placed its provisions on nomination in a separate piece of legislation. Nevertheless, it is very interesting that this fact was not included in the Explanatory Memorandum of the Hungarian electoral amendment, and no Member of Parliament mentioned it in the parliamentary debate.

Single elements of the Hungarian nomination system, applied individually or in certain combinations, were also known in other European countries. The extreme complexity of Hungarian rules and regulations from 1937 onwards follows from the fact that the legislator combined virtually all the solutions that existed in the various states of Europe. Its complexity was even increased by an “own” provision: fifty percent of the recommenders had to be in their thirties. This was the “Hungarikum” of Hungarian regulation: there was no example of this in the countries of contemporary Europe. On the basis of all this, however, we have to ask the question whether the Hungarian government at the time really wanted to honestly serve the issue of the reform of the nomination, which already had so much abuse in the 1920s, by adopting the electoral amendment act.

⁵⁶ Speech by Manó Buchinger, Member of Parliament, 6 April 1938. In: *Journal of the House of Representatives, 1935–17*, p. 599.

⁵⁷ Speech by János Vázsonyi, Member of Parliament, 5 April 1938. In: *Journal of the House of Representatives, 1935–17*, p. 578.

⁵⁸ Speech by János Vázsonyi, Member of Parliament, 6 April 1938. In: *Journal of the House of Representatives, 1935–17*, p. 584.

⁵⁹ Speech by Sándor Propper, Member of Parliament, 5 April 1938. In: *Journal of the House of Representatives, 1935–17*, p. 576.

Finally, we would like to point out that the documents we use, especially the materials of parliamentary speeches, should only be used as a source of contemporary European suffrages with strong criticism. The Members of Parliament may have been wrong, especially in the heat of their political convictions. Thus, the comparative content of their speeches is more an example of how they saw the suffrages of certain European states at the time and what they thought should be applied or discarded to Hungarian conditions.

Incidentally, states typically appear emotionless in the speeches we reviewed. Only two countries, but only once for a passing time, appear in a negative context: Czechoslovakia for the frauds around the authentication of recommendation sheets and Soviet Russia for Bolshevik agitation. However, the relatively frequent mention of England suggests that its public relations were considered authoritative (also) in Hungary.

Scholarly Potential of the Lviv Interwar Romanist Community

Grzegorz Nancka

University of Silesia in Katowice, Faculty of Law and Administration

Contact e-mail: grzegorz.nancka@us.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9911-7473

Abstract:

This article presents the scholarly activity of two generations of researchers focusing on Roman law, associated professionally with the Lviv university in the interwar period. First, it shows the attainments of Leon Piniński and Marcelli Chlamtacz. Then, it focuses on the attainments of a younger generation of Lviv scholars, including Waław Osuchowski and Edward Gintowt. The presentation of the activities of these scholars made it possible to demonstrate the scholarly potential of the Lviv interwar Romanist community, which was one of the leading centers of research on Roman law in interwar Poland, if not the most important one.

Keywords: Roman law; Lviv; legal science; history of law

DOI: 10.14712/2464689X.2022.7

The Lviv Romanist community was by no means a typical school of research at the turn of the 20th century. Rather, it may be described as a good breeding ground for talent, including, among others, Leon Piniński, Marcelli Chlamtacz or Leonard Piętak.¹ The representatives of the Lviv Roman legal science associated with the Lviv university were undoubtedly exceptional individuals with broad scholarly horizons. They participated in the international scientific discourse mainly due to their publications and research trips abroad. However, the outbreak of World War I destroyed the existing order. After its end in 1918, changes occurred on the political map of Europe. The regaining of independence by Poland meant a breakthrough for the scholars who could work for their own state since that moment, but it also entailed a whole series of problems, including those of an organizational nature. The changes also affected Lviv, which was within the borders of the reborn

¹ NANCKA, G. Szkoła naukowa czy tylko kuźnia talentów? Lwowskie środowisko romanistyczne w latach 1857–1939 (School of research or only a breeding ground for talent? Lviv Romanist community in 1857–1939). *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 2020, Vol. 72, No. 2, pp. 219–235.

state. Its university was transformed into the Jan Kazimierz University in 1918.² That new opening in the history of the Lviv world of science raises the question of whether and, if so, how the changes related to the reconstruction of Polish statehood affected the functioning of the Lviv Romanist community. It is also important to consider the scholarly potential of the Lviv Roman law studies in interwar Poland and its impact on the subsequent history of the native Roman legal science.

New beginning?

Shortly before World War I, two Romanists were associated with the University of Lviv, where they had classes in Roman law. These were Marceli Chlamtacz and Ignacy Koschembahr-Łyskowski. In addition, Leon Piniński, a former governor of Galicia appointed to the position of honorary professor of Roman law in 1903, maintained contacts with the University.³ The end of hostilities and the rebirth of Poland in 1918 coincided with personnel changes in the field of Roman law. Ignacy Koschembahr-Łyskowski, who came to Lviv in 1900 from Freiburg, finally left the Galician university and moved to Warsaw.⁴ Thus, a vacancy for the position of full professor arose in the second chair of Roman law at the Lviv faculty of law. Leon Piniński, who was in Lviv at the time and declared his willingness to return to the University, was an obvious candidate. Those circumstances meant that a body of professors requested the Ministry of Religious Denominations and Public Education to entrust him with a substitution in the vacant chair, for which consent was obtained fairly quickly.⁵ Leon Piniński gave substitution classes until 1923. Then a request was made to reappoint him full professor of Roman law.⁶ This took place by way of a decision by the President of the Republic of Poland of 22 May 1923.⁷ He conducted classes as a full professor until his retirement in 1935. Then he was reappointed honorary professor. Consequently, he maintained contact with the university, giving classes intermittently.⁸

After his return to the university in 1918, Leon Piniński was not particularly active in the area of research. This is hardly surprising given that he was already well established in the scholarly community. He was primarily known as the author of a two-volume work titled “Der Thatbestand des Sachbesitzerwerbs nach gemeinem Recht”⁹ published in the 1880s, in which he expressed his opinion on the nature of possession, joining in a discussion with the most prominent scholars of the time. The appreciation for this dissertation shown by Rudolf von Ihering, who held the view that the second volume of L. Piniński-

² Cf. REDZIK, A. (ed.). *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* (Academia Militans. Jan Kazimierz University in Lviv). Kraków: Wysoki Zamek, 2017.

³ Archive of New Records (hereinafter: AAN), Ministry of Religious Denominations and Public Education (hereinafter: MWRiOP), Personal records – Leon Piniński, record no. 2/14/0/6/5015, p. 60.

⁴ WOŁODKIEWICZ, W. Ignacy Koschembahr-Łyskowski (1864–1945). In: WOŁODKIEWICZ, W. *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej* (Europe and Roman law. Essays on the history of European legal culture). Warsaw: Wolters Kluwer, 2009, pp. 616–626.

⁵ AAN, MWRiOP, Personal records – Leon Piniński, record no. 2/14/0/6/5015, pp. 47–48

⁶ Ibidem, pp. 62–64.

⁷ Ibidem, pp. 67–69.

⁸ Ibidem, pp. 145–155.

⁹ Cf. PINIŃSKI, L. *Der Thatbestand des Sachbesitzerwerbs nach gemeinem Recht. Eine zivilistische Untersuchung. Vol. I.* Leipzig: Duncker & Humblot, 1885; IDEM. *Der Thatbestand des Sachbesitzerwerbs nach gemeinem Recht. Eine zivilistische Untersuchung. Vol. II. Sukzession in den Besitz, Besitzerwerb animo solo, Besitzwille, Lehre von den juristischen Willenserklärungen.* Leipzig: Duncker & Humblot, 1888.

ki's work should be ranked as one of the greatest advances in science in the 19th century, meant that the name of the scholar associated with the University of Lviv became recognizable in the European Roman law studies.¹⁰ Leon Piniński made his mark also as the author of a dissertation titled "Pojęcie i granice prawa własności według prawa rzymskiego", which was as bold as his work on possession.¹¹

Leon Piniński's first interwar publication on Roman law was published in the commemorative book in honor of Oswald Balzer. In his work "O stosunkach prawnych niebronionych skargą",¹² Piniński discussed in detail the various events that are exempt from legal coercion by the intention of the parties or a provision of law, paying close attention to the issue of natural obligations. His next work was published in a commemorative book in honor of Władysław Abraham. In a dissertation titled "Wpływ błędu »in corpore« i »in qualitate« na ważność umów według prawa rzymskiego"¹³ he took issue with Friedrich Carl von Savigny's views, pointing to cases where a legal act is valid in spite of an error in the essential and important qualities of a thing. It should also be noted that in 1935, Leon Piniński gave a lecture titled "W 1400-letnią rocznicę kodyfikacji Justyniana", which was later published.¹⁴ These were the only publications related to Roman law published in the interwar period by this Lviv Romanist. Moreover, Leon Piniński did not manage to educate a successor in the chair of Roman law. This may have been due to the fact that he was deeply engaged in political activity and his second area of interest, apart from Roman law, was art. He was such an art lover that he was regarded as a historian of art, despite his lack of education in that area.¹⁵

The second Romanist, Marcelli Chlamtacz, was associated as a full professor with the Lviv university both before and after World War I. However, he was not so renowned as Leon Piniński. M. Chlamtacz's habilitation dissertation titled "Die rechtliche Natur der

¹⁰ IHERING, R. *Der Besitzwille. Zugleich eine Kritik der Herrschenden juristischen Methode*. Jena: Gustav Fischer, 1889, pp. XIV–XV; PIKULSKA-RADOMSKA, A. – SKRZYWANEK-JAWORSKA, D. Leona hr. Pinińskiego Wprowadzenie do teorii posiadania (Count Leon Piniński's introduction to the theory of possession). In: LITYŃSKI A. – MATAN, A. – MIKOŁAJCZYK, M. – NAWROT, D. – NANCKA, G. (eds.). *Verus amicus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka* (Verus amicus rara avis est. Studies in memory of Wojciech Organiściak). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2020, p. 676.

¹¹ PINIŃSKI, L. *Pojęcie i granice prawa własności według prawa rzymskiego* (Notion and limits of the ownership right under Roman law). Lviv: Drukarnia E. Winiarza, 1900. This work was published two years later in German: *Begriff und Grenzen des Eigenthumsrecht nach römischen Recht*. Wien: Manz, 1902.

¹² PINIŃSKI, L. O stosunkach prawnych niebronionych skargą (On legal relations undefended by complaint). In: *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera* (Commemorative book in honor of Oswald Balzer). Vol. II. Lviv: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1925, pp. 189–253.

¹³ PINIŃSKI, L. Wpływ błędu „in corpore“ i „in qualitate“ na ważność umów według prawa rzymskiego (Influence of error in corpore and error in qualitate on the validity of contracts under Roman law). In: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama* (Commemorative book in honor of Władysław Abraham). Vol. I. Lviv: Gubrynowicz i syn, 1930, pp. 393–428.

¹⁴ PINIŃSKI, L. *W 1400-letnią rocznicę kodyfikacji Justyniana. Odczyt wygłoszony we Lwowie na zaproszenie Towarzystwa Filologicznego* (1400th anniversary of Justinian codification. Lecture given in Lviv at the invitation of the Philological Society). Lviv: Gubrynowicz i syn, 1935.

¹⁵ JOŃCA, M. Szekspirolog. Przyczynek do biografii Leona Pinińskiego (Expert on Shakespeare. Contribution to Leon Piniński's biography). In: KAMIEN, J. – ZAJADŁO, J. – ZEIDLER K. (eds.). *Prawo i literatura. Parerga* (Law and literature. Parerga). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2019, pp. 172–175.

Uebereignungsart durch Tradition im römischen Recht¹⁶ was sufficient for him to obtain a *veniam docendi* in Roman law. However, as Leon Piniński pointed out, it related to a subject already sufficiently examined in science and did not offer new insights into the issue subjected to analysis.¹⁷ M. Chlamtacz was a fairly prolific author. At the beginning of the 20th century, he published some works on the issue of the acquisition of fruits by a holder in good faith, as well as the extension of the right of pledge to the fruits from a thing.¹⁸ He held the view that under classical Roman law, all the fruits accrue to a holder in good faith.¹⁹ He willingly commented on the current attainments of the Romanist community, both in reviews and review articles.²⁰ However, since 1908, he got involved in political activity and became increasingly absorbed in it. After Poland regained independence, M. Chlamtacz became deputy mayor of Lviv. He held the office in 1919–1927.²¹ His political and social activity left its mark on his scholarly activity because he did not publish any work in the area of Roman law until 1930. A breakthrough in the life of the Lviv Romanist consisting in a withdrawal from political activity resulted in a return to intensive scholarly work. Until the outbreak of World War II, M. Chlamtacz published several dissertations. The first, and at the same time the most significant one, was titled “Kontrakty realne w prawie rzymskiem, w teorii cywilistycznej i w projekcie polskiego Kodeksu cywilnego”. Relying on sources from Roman law, the scholar sought to demonstrate the

¹⁶ CHLAMTACZ, M. *Die rechtliche Natur der Uebereignungsart durch Tradition im römischen Recht*. Leipzig: Franz Wagner, 1897.

¹⁷ See NANCKA, G. *Prawo rzymskie w pracach Marceliego Chlamtacza* (Roman law in Marcellus Chlamtacz's works). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019, pp. 98–102.

¹⁸ CHLAMTACZ, M. *O nabyciu owoców przez posiadacza w dobrej wierze w klasycznym prawie rzymskim z uwzględnieniem prawa cywilnego austriackiego i niemieckiego* (On the acquisition of fruits by a holder in good faith under classic Roman law, including civil Austrian and German law). Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1903; IDEM. *O nabyciu owoców przez posiadacza w dobrej wierze w cywilnym prawie austriackim* (On the acquisition of fruits by a holder in good faith in Austrian civil law). *Przegląd Prawa i Administracji*, 1911, Vol. 36, no. 7/8, pp. 613–638; IDEM. *O ekstensyji prawa zastawu na owoce rzeczy w prawie rzymskim i cywilnym prawie niemieckim* (On the extension of the right of pledge on the fruits of a thing in Roman law and German civil law). *Przegląd Prawa i Administracji*, 1910, Vol. 35, no. 4/5, pp. 255–331; IDEM. *Podział pożytków przy zmianie osób do ich poboru uprawnionych według polskiego projektu prawa rzeczowego* (Distribution of fruits with a change in persons entitled to their collection under the Polish draft of property law). *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1938, Vol. 18, no. 4, pp. 374–392.

¹⁹ More on this issue see NANCKA, *Prawo rzymskie*, pp. 102–113.

²⁰ CHLAMTACZ, M. *Posiadanie w świetle teorii Wróblewskiego* (Possession in the light of Wróblewski's theory). *Przegląd Prawa i Administracji*, 1901, Vol. 26, no. 6, pp. 401–422; IDEM. *Pojęcie i granice prawa własności według prawa rzymskiego*, napisał L. Piniński (Notion and limits of the ownership right under Roman law, written by L. Piniński) Lviv 1900. *Przegląd Prawa i Administracji*, 1901, Vol. 26, no. 2, pp. 123–133; IDEM. *Prof. Fryderyk Zoll (senior), Historia prawodawstwa rzymskiego*, t. I – Kraków 1902 (Prof. Fryderyk Zoll (senior), History of Roman legislation, vol. 1 – Kraków 1902). *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne*, 1904, Vol. 5, pp. 203–213; IDEM. *Dydyński Teodor: Historia źródeł prawa rzymskiego*, Warszawa 1904 (Dydyński Teodor: History of sources of Roman law, Warsaw 1904). *Kwartalnik Historyczny*, 1905, Vol. 19, pp. 84–93; IDEM. *Cesarz Hadryan. Studium historyczno-prawne*, napisał prof. Dr Teodor Dydyński, Warszawa 1899, str. 220 (Emperor Hadrian, historical-legal study, written by Prof. Dr. Teodor Dydyński, Warsaw 1899, p. 220). *Przegląd Prawa i Administracji*, 1899, Vol. 24, no. 7, pp. 502–511.

²¹ See NANCKA, *Prawo rzymskie*, p. 38.

superiority of the real construction of the loan contract over the consensual construction. Thus, he criticized legislations that adopted the consensual construction of this contract and called for the introduction of the real concept of that contract into the Polish Code of Obligations, which was under development at the time.²² His views attracted the attention of, among others, Franciszek Bossowski, who praised the work despite having a different point of view from M. Chlamtacz.²³ It was not the only work in which M. Chlamtacz made efforts to combine Roman law with the civil law of his time. The reason for the creation of the dissertation titled “Zagadnienie posiłkowej poręki w prawie rzymskim i w prawach nowożytnych. Studium historyczno-dogmatyczne” was probably the discussion on the shape of the institution of suretyship in the Code of Obligations taking place at the time of its publication. That work aimed to answer the question of how the ancillary suretyship was understood in classical Roman law and in Justinian law. He also assessed the correctness of the constructions of suretyship adopted by modern legislations through the prism of Roman law.²⁴ M. Chlamtacz also published works related in topic to the codification of law in interwar Poland.²⁵ Moreover, in the 1930s, he published two reviews of Waław Osuchowski’s works.²⁶ Marcei Chlamtacz also wrote a tribute article in memory of Leon Piniński, who died in 1938.²⁷ M. Chlamtacz’s publications were known primarily at home and in general did not gain recognition abroad. He maintained contact with the faculty until 1939, giving lectures and conducting examinations in Roman law, also after his retirement.²⁸

Younger Romanists

In the interwar period, younger Romanists Waław Osuchowski, Edward Gintowt, Adam Wojtunik and Mieczysław Pojnar appeared at the Lviv university. Waław Osuchowski was the first of them to conduct scientific research. He was awarded a master’s degree in law in

²² CHLAMTACZ, M. *Kontrakty realne w prawie rzymskim, w teorii cywilistycznej i w projekcie polskiego Kodeksu cywilnego* (Real contracts in Roman law, in the civil law theory and in the Polish civil code draft). Lviv: Towarzystwo Naukowe we Lwowie, 1930.

²³ BOSSOWSKI, F. Jeszcze w sprawie kontraktów realnych (Still in the matter of real contracts). *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1931, Vol. 11, no. 2, pp. 267–276.

²⁴ CHLAMTACZ, M. Zagadnienie posiłkowości poręki w prawie rzymskim i w prawach nowożytnych. Studium historyczno-dogmatyczne (Issue of ancillary suretyship in Roman law and in modern laws. Historical-dogmatic study). *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. Wydział 2, Vol. 9, no. 3. Lviv: Towarzystwo Naukowe we Lwowie, 1932, pp. 1–87.

²⁵ See e.g. CHLAMTACZ, M. Problem posiłkowości (subsidiarności) poręki w polskim Kodeksie zobowiązań. (Issue of ancillary »subsidiary« suretyship in the Polish Code of Obligations). *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1937, Vol. 17, no. 1, pp. 1–13; IDEM, Podział pożytków, pp. 374–392.

²⁶ CHLAMTACZ, M. W. Osuchowski. Media sententia. Studium nad zagadnieniem specyfikacji w klasycznym prawie rzymskim (W. Osuchowski. Media sententia. Study of the issue of specification in classical Roman law) Lviv 1930. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1930, Vol. 10, no. 2, pp. 325–328; CHLAMTACZ, M. O kontraktach nienazwanych w prawie rzymskim (On innominate contracts in Roman law). *Przegląd Prawa i Administracji*, 1933, Vol. 58, no. 4, pp. 253–269.

²⁷ CHLAMTACZ, M. Śp. Leon Piniński (wspomnienie pośmiertne i ocena działalności naukowej) (Late Leon Piniński »posthumous remembrance and assessment of scholarly activity«). *Gazeta Sądowa Warszawska*, 1938, no. 18, pp. 276–279; no. 19, pp. 289–290.

²⁸ REDZIK, A. *Prawo prywatne na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie* (Private law at the John Casimir University in Lviv). Warsaw: C. H. Beck, 2009, p. 352.

1928 and started assistantship in the chair of Roman law.²⁹ At the same time, he undertook philosophical studies, which he completed in 1931. He defended his law doctoral thesis in 1930 and his philosophy doctoral thesis a year later. The young Romanist submitted a work titled “Media sententia. Studium nad zagadnieniem specyfikacji w klasycznym prawie rzymskim”³⁰ as his doctoral thesis in the field of law. The result of that work was not new, but it contained a number of new arguments, thanks to which he was awarded a doctoral degree.³¹ Marcei Chlamtacz and Maurycy Allerhand reviewed his thesis in scientific journals. Marcei Chlamtacz had reservations regarding the young scholar’s work. Although he appreciated the thorough review of sources made by W. Osuchowski, he pointed to some shortcomings in the thesis.³² The reviewer clearly avoided giving a conclusive assessment of the aspiring young Romanist’s work, limiting himself to a general comment that W. Osuchowski “submitted (...) a proof of full ability to solve problems in the field of private Roman law independently”.³³ In turn, apart from a short description of the work itself, Maurycy Allerhand³⁴ noted only that the author’s work showed that he was well-read.³⁵ W. Osuchowski explored those issues in two more works.³⁶ The freshly minted doctor got foreign scholarships to Rome and Munich.³⁷ After his return to Lviv, he finalized his habilitation. It was based on a thesis titled “O nieoznaczonych prawnie stosunkach kontraktowych w prawie rzymskim”.³⁸ The thesis, which presented the development of innominate contracts and showed that the *actio praescriptis verbis* had already been known to classical jurists, may be considered one of his most important attainments. In a review published in “Przegląd Prawa i Administracji”, Marcei Chlamtacz criticized the scholar for departing from the subject of the thesis in its contents. The reviewer held that the author gave too much attention to the issue of *actio civilis incerti* and, in consequence, the thesis should instead be titled “*Agere praescriptis verbis* including legally unspecified contractual

²⁹ WIADERNA-KUŚNIERZ, R. Droga Wacława Osuchowskiego do profesury – w 100 lecie urodzin (1906–1988) (Wacław Osuchowski’s way to professorship – 100th birth anniversary »1906–1988«). *Studia Iuridica Lublinensia*, 2006, no. 8, p. 168.

³⁰ OSUCHOWSKI, W. *Media sententia. Studium nad zagadnieniem specyfikacji w klasycznym prawie rzymskim* (Media sententia. Study of the issue of specification in classical Roman law). Lviv: Nakł. aut., 1930.

³¹ WIADERNA-KUŚNIERZ, Droga Wacława Osuchowskiego, p. 169.

³² CHLAMTACZ, W. Osuchowski. Media sententia, p. 325.

³³ Ibidem.

³⁴ ALLERHAND, M. Wacław Osuchowski: Media sententia. Studium nad zagadnieniem specyfikacji w klasycznym prawie rzymskim (Wacław Osuchowski. Media sententia. Study of the issue of specification in classical Roman law), Lviv 1930. Pamiętnik historyczno-prawny pod redakcją Przemysława Dąbkowskiego T. X, zeszyt 1, p. 116. *Przegląd Prawa i Administracji*, 1930, Vol. 55, p. 433.

³⁵ Ibidem.

³⁶ OSUCHOWSKI, W. Na pograniczu między akcesją a specyfikacją. Szkic z prawa rzymskiego (In the borderland between accession and specification. Roman law study). In: *Księga Pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama* (Commemorative book in honor of Władysław Abraham). Vol. 2. Lviv: Gubrynowicz i syn, 1931, pp. 199–207; IDEM. Problem przerobienia rzeczy w kodyfikacjach współczesnych (Issue of the specification of a thing in modern codifications). *Przegląd Prawa i Administracji*, 1932, Vol. 57, pp. 340–352, pp. 393–420; 1933, Vol. 58, pp. 25–28.

³⁷ KUPISZEWSKI, H. Wacław Osuchowski 1906–1988. *Prawo Kanoniczne*, 1990, Vol. 33, no. 3–4, p. 201.

³⁸ OSUCHOWSKI, W. *O nieoznaczonych prawnie stosunkach kontraktowych w klasycznym prawie rzymskim* (On legally unspecified contractual relations in classical Roman law). Lviv: Towarzystwo Naukowe we Lwowie, 1933.

relations”.³⁹ Even though the thesis could be more precise, M. Chlamtacz believed that it was a serious study and the results presented therein proved the author’s independence and criticism.⁴⁰ W. Osuchowski obtained a *veniam legendi* in Roman law on the basis of that thesis and the habilitation lecture given in 1933 under the title “Osłabienie formalnego charakteru stypulacji w rozwoju prawa rzymskiego”.⁴¹ Soon afterwards he got a scholarship to Paris, where he conducted research that resulted in a publication titled “Kontrakt estymatoryjny w rzymskim prawie klasycznym i justyniańskim”.⁴² On the retirement of M. Chlamtacz and L. Piniński, W. Osuchowski took up Roman law classes at the Lviv university and was, in fact, the only Romanist who could aspire to occupy the chair in Lviv. This view was also shared by other Polish Romanists, who indicated W. Osuchowski as a candidate. Franciszek Bossowski and Zygmunt Lisowski opted only for his candidacy, whereas Rafał Taubenschlag indicated also Adolf Berger and Edward Gintowt as possible candidates.⁴³ Leon Piniński opposed the idea of filling the vacant chair, as, in his view, there was no candidate in respect of whom there was certainty that he would succeed in the task entrusted to him.⁴⁴ Thus, the procedure for the appointment of W. Osuchowski to the chair lasted quite a long time – he became academic professor only on 14 September 1937, and he gave classes in Roman law until the outbreak of World War II.⁴⁵

Another alumnus of the Lviv university specializing in Roman law was Edward Gintowt. The vicissitudes of life meant that he completed the studies he started in 1920 only eight years later.⁴⁶ He became doctor of laws also in 1928.⁴⁷ Then he made numerous research trips abroad, including Vienna and Rome. He returned home in 1934 and he got a job at the university library in Lviv. Two years later he became voluntary assistant in the Chair of Roman Law at the Lviv Faculty of Law.⁴⁸ He intended to do habilitation in Innsbruck, which was prevented by the Anschluss of Austria.⁴⁹ Then, E. Gintowt planned to leave Lviv in connection with an offer extended by Prof. F. Bossowski to give lectures at the Stephen Bathory University in Vilnius, as of 1 September 1939, which was, in turn, prevented by the outbreak of World War II.⁵⁰ Despite the problems E. Gintowt encour-

³⁹ CHLAMTACZ, M. O kontraktach nienazwanych, p. 254.

⁴⁰ Cf. NANCKA, *Prawo rzymskie*, pp. 231–236.

⁴¹ WIADERNA-KUŚNIERZ, Droga Wacława Osuchowskiego, p. 170.; cf. also: OSUCHOWSKI, W. Znaczenie doktryny Arystona dla ochrony umów synallagmatycznych w prawie rzymskim (Significance of Ariston’s doctrine for the protection of synallagmatic contracts in Roman law). In: *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego* (Commemorative book in honor of Leon Piniński). Vol. 2. Lviv: Gubrynowicz i Syn, 1936, pp. 147–161.

⁴² OSUCHOWSKI, W. *Kontrakt estymatoryjny w rzymskim prawie klasycznym i justyniańskim* (Aestimatium in classical Roman and Justinian law). Lviv: Towarzystwo Naukowe we Lwowie, 1936.

⁴³ WIADERNA-KUŚNIERZ, Droga Wacława Osuchowskiego, p. 172.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, p. 173.

⁴⁶ WOŁODKIEWICZ, W. Edward Gintowt – w dwudziestolecie śmierci (Edward Gintowt – twenty years after his death). *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 1987, Vol. 39, no. 1, p. 162. In 1920, a year after Edward Gintowt started his studies, his father died and he had to find work.

⁴⁷ Archive of the Polish Academy of Sciences in Poznań (hereinafter: APAN in Poznań), Kazimierz Kolańczyk’s materials (hereinafter: KK materials), file no. P. III-76, file 48, CV of Prof. Dr. Edward Gintowt /scholarly/, p. 1.

⁴⁸ WOŁODKIEWICZ, Edward Gintowt, p. 162

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ APAN in Poznań, KK materials, file no. P. III-76, vol. 48, CV of Prof. Dr. Edward Gintowt /scholarly/, p. 1.

tered on his scholarly path, he was involved in scholarly work, which manifested itself in his numerous studies. During his work in the university library in Lviv he published, among other things, the following articles: “Valeri Probi iuris notae: «R. A. Q. E. I. E»”⁵¹ and “Über den Charakter der Interdikte und der Iudicia ex Interdicto”⁵² which were very well received by critics and remain of relevance to contemporary research on the origin of interdicts in Roman law.⁵³ The protection of private rights⁵⁴ was not the only sphere of his prewar scholarly activity. At the time he was also interested in the influence of Greek thought on Roman law, as can be seen in his works published before World War II.⁵⁵ His prewar dissertations were highly appreciated. Juliusz Bardach, Karol Koranyi and Bogusław Leśniodorski devoted a lot of attention to those works in their opinion on the matter of granting the title of full professor to Edward Gintowt. They highlighted that the dissertation titled “Valeri Probi iuris notae: «R. A. Q. E. I. E»” concerned a specific, but extremely important issue. Contrary to the opinions of Otto Lenel, Edward Gintowt indicated in that work that interdicts should be treated as autonomous protection measures.⁵⁶ Arnaldo Biscardi⁵⁷ and Leopold Wenger⁵⁸ shared a similar view, and the latter pointed out that Edward Gintowt was a pioneer in that area. This study was all the more important as it was the starting point for E. Gintowt’s further works, which were a manifestation of his increasingly developing scholarly activity.⁵⁹

⁵¹ GINTOWT, E. Valeri Probi iuris notae: «R. A. Q. E. I. E». *Annali del Seminario Giuridico dell’Università di Palermo*, 1936, 15, pp. 219–236.

⁵² GINTOWT, E. Über den Charakter der Interdikte und der Iudicia ex Interdicto. In: *Studi in memoria di Aldo Albertoni. II. Diritto romano e bizantino*. Padova: Cedam, 1937, pp. 233–297.

⁵³ WIADERNA-KUŚNIERZ, R. *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)* (Roman law at the John Casimir University in Lviv in the interwar period »1918–1939«). Warsaw: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015, p. 225.

⁵⁴ Cf. GINTOWT-DZIEWAŁTOWSKI, E. O charakterze środków prawnych z tytułu edyktu „De Interdictis” (On the nature of legal measures by virtue of “De Interdictis” edict). *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, 1932, Vol. 12, no. 3, pp. 190–196; IDEM. Czy z przekazanych w Digestach rozstrzygnięć konkurencji w obrębie prawa interdyktalnego można wysnuć wniosek o charakterze iudiciorum ex interdicto? (Is it possible to draw a conclusion of the iudiciorum ex interdicto nature on the basis of decisions on competition within the interdictum given in the Digest?). In: *Księga pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego* (Commemorative book in honor of Leon Piniński). Vol. 1. Lviv: Gubrynowicz i syn, 1936, p. 313–319.

⁵⁵ GINTOWT, E. Handlungen met agnoias in Aristoteles Ethica Nicomachea, V, 10, 1135 b, II ff. *EOS*, 1939, Vol. 40, pp. 70–79; IDEM. Stopnie winy u Arystotelesa (Etyka Nikom. V, 10,1135 b, 11 i n.) a pojęcie „culpa” w prawie rzymskim (Degrees of fault in Aristotle »the Nicomachean Ethics V, 10,1135 b, 11 et seq.« and the notion of “culpa” in Roman law). *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, 1939, Vol. 19, no. 1, pp. 31–37.

⁵⁶ APAN in Poznań, KK materials, file no. P. III-76, vol. 48, *Opinia w sprawie przyznania tytułu profesora zwyczajnego prof. Edwardowi Gintowtowi* (Opinion on the matter of granting the title of full professor to Prof. Edward Gintowt), p. 1.

⁵⁷ Cf. BISCARDI, A. *La protezione interdittale nel processo romano*. Padova: Cedam, 1938.

⁵⁸ Cf. WENGER, L. Arnaldo Biscardi, Prof. inc. nella R. Università di Pisa, La protezione interdittale nel processo romano. (Studi di diritti processuale diritti da Piero Calamandrei, Professore ordinario nella R. Università di Firenze, Nr. 12). Cedam. Padova. 1938. VI u. 158 s. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 1938, Vol. 58, p. 364.

⁵⁹ APAN in Poznań, KK materials, file no. P. III-76, t. 48, *Opinia w sprawie przyznania tytułu profesora zwyczajnego prof. Edwardowi Gintowtowi* (Opinion on the matter of granting the title of full professor to Prof. Edward Gintowt), p. 2.

Mieczysław Pojnar and Adam Wojtunik also did scientific research in Lviv shortly before the war, but they did not manage to obtain academic degrees at the Lviv university. Mieczysław Pojnar was working on his doctoral thesis on the partnership contract in Roman law, but he was executed in 1944, leaving no publications behind. In turn, Adam Wojtunik published a few works and educational manuscripts for learning Roman law before World War II.⁶⁰

Conclusions

Leon Piniński and Marcei Chłamtacz can be counted among the continuers of the pandectist thought, scientifically formed in the spirit of the universal validity of Roman law. The departure of fully formed post-pandectist I. Koschembahr-Łyskowski from Lviv meant that a change in the methodological approach occurred in that center some time later. It was not until the 1930s that the change took place. Edward Gintowt and Waław Osuchowski, who were then at an early stage of their scholarly careers, could already see very clearly the distance between Roman law and the law of their time. Thus, from a methodological point of view, they were more historians of law than civilists.⁶¹ They both visited universities abroad and published works in interwar Poland, which earned them recognition in the eyes of other Romanists. Each of them adopted a different working method. Given the fact that they were aspiring Romanists, their attainments were impressive, also as compared to the interwar output of their more senior colleagues. As it turned out in the long term, the education of the two Romanists at the Lviv university ensured continuity of native Roman law studies after World War II. If not for the potential of these two scholars, meticulously formed in the difficult reality of Lviv, the fortunes of the Polish Roman legal science may have, and certainly would have taken a different turn. Their direct and indirect impact on the development of Polish Roman law studies should be assessed as significant. Waław Osuchowski assumed a special place in the national science, since he was one of the four “giants” ruling the post-war Polish Roman law studies, along with Kazimierz Kolańczyk, Henryk Kupiszewski and Adam Wiliński.⁶² It is clear that the Lviv interwar Romanist community had enormous scholarly potential, which, however, rested primarily in the hands of two young Romanists: Waław Osuchowski and Edward Gintowt.

⁶⁰ NANCKA, Szkoła naukowa, p. 233.

⁶¹ GIARO, T. Dogmatyka a historia prawa w polskiej tradycji romanistycznej (Dogmatics and the history of law in the Polish Romanist tradition). *Prawo Kanoniczne*, 1994, Vol. 37, no. 3–4, p. 96.

⁶² KURYŁOWICZ, M. – JOŃCA, M. Prawo rzymskie trzeba zobaczyć! (Roman law must be seen!). *Zeszyty Prawnicze*, 2019, Vol. 19, no. 1, pp. 14–15.

Tvorba ústavy Slovenské republiky z 21. července 1939 a cesta k jejímu přijetí

Martin Neumann

*Právnická fakulta, Univerzita Karlova
Kontaktní e-mail: mneumann@seznam.cz*

Process of Creation of the Constitution of the Slovak Republic of 21st July 1939 and the Way towards its Adoption

Abstract:

This article deals with the process of creation and adoption of the Constitution of the Slovak Republic in 1939. Firstly, the development of Slovak autonomism and separatism with an emphasis on events following the Munich Agreement is briefly outlined. Secondly, the beginning of the existence of the Slovak state after its proclamation in March 1939 is introduced. Finally, the main part of the article researches ideological concepts applied in the described constitution. Moreover, it concerns itself with the working process of Constitution Commission of HSLŠ presidency, which has prepared the government Bill of the Constitution, and changes made by the Constitutional and Legal Affairs Committee of the Slovak Assembly.

In the final chapter, the principal provisions and institutions of the Constitution, including their changes during the legislative procedure and their further changes under conditions of authoritarian or totalitarian state led by far-right HSLŠ are being discussed.

Keywords: legislative process; constitutional system; authoritarian and totalitarian regimes; Slovak Assembly; Slovak Republic (1939–1945)

Klíčová slova: legislativní proces; ústavní systém; autoritativní a totalitní režimy; Slovenský sněm; Slovenská republika (1939–1945)

DOI: 10.14712/2464689X.2022.8

Ústavnímu vývoji Slovenské republiky v letech 1939–1945 je obecně věnována v odborné literatuře spíše okrajová pozornost, ve svém příspěvku se proto pokouším přiblížit problematiku legislativního procesu vedoucího k přijetí ústavy Slovenské republiky z 21. července 1939, a to za využití relevantní historické a právněhistorické odborné literatury, stejně jako dostupných pramenů, zejména dokumentů Slovenského sněmu, dobo-

vých předpisů a tisku, v němž své úvahy a postřehy publikovali mnozí z důležitých tvůrců ústavy. Pro lepší pochopení základních myšlenek zkoumané ústavy je dobré mít při ruce encykliky *Rerum novarum* a *Quadragesimo anno*, jež byly významnou inspirací jejich tvůrců.

Předložený text si klade za cíl prozkoumat proces vedoucí k přijetí ústavy Slovenské republiky z roku 1939, a to jak z legislativně-technického, tak též z ideového hlediska. Kromě samotné deskripce legislativního procesu se pokouší také o nástin ideologických odlišností mezi různými proudy uvnitř HSLS. Ty se posléze prostřednictvím odlišného personálního obsazení jednotlivých orgánů, které se na přípravě ústavy podílely, promítly i do změn, kterými návrh ústavy v průběhu legislativního procesu prošel.

1. Cesta ke vzniku samostatného Slovenského státu a jeho počátky

Ústava, jejímuž vzniku se tato studie věnuje, představovala zakončení mnohaletého úsilí podstatné části slovenské politické reprezentace vedené HSLS v čele s Andrejem Hlinkou. Cílem slovenských luďáků však bylo po celou dobu existence první Československé republiky zejména získání autonomie Slovenska, jejíž uzákonění na půdě Národního shromáždění se opakovaně pokoušeli prosadit.¹

Možnost získání autonomie se vůdcům HSLS naskytl až v období pomnichovské druhé republiky, kdy využili krize československého státu a 22. listopadu 1938 v obou komorách NS za sporných okolností prosadili *ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n., o autonomii Slovenskej krajiny*. Již dříve, 7. října 1938, dosáhli autonomisté jmenování pětičlenné slovenské vlády,² jež byla oficiálně součástí ústřední pražské vlády.³ Do jejího čela se postavil Jozef Tiso, nástupce zesnulého Andreje Hlinky a představitel konzervativního křídla HSLS.

Souběžně od listopadu probíhala na Slovensku monopolizace politické moci do rukou HSLS-SSNJ,⁴ v níž se sloučily téměř všechny strany, které nebyly zakázány. Kromě té na Slovensku zůstaly pouze dvě strany menšin, *Deutsche Partei* a *Szlovenszkói Magyar Párt*.⁵

Ústavný zákon o autonomii Slovenskej krajiny předpokládal mimo jiné vznik zákonodárného orgánu, Sněmu Slovenské krajiny.⁶ Po krátké, protičesky a antisemitsky zaměřené kampani, se 18. prosince 1938 uskutečnily první volby do Sněmu. Jejich průběh postrádal demokratické znaky,⁷ připuštěna byla pouze jednotná kandidátka HSLS-SSNJ, na níž byli členové původní HSLS jen symbolicky doplněni zástupci sjednocených stran a stran

¹ Poslanecká sněmovna Národního shromáždění RČS, tisk č. 3403, 1921; tisk č. 425, 1930; tisk č. 1429, 1938.

² GRÓNSKÝ, J. *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa. Díl I. 1914–1945*. Praha: Karolinum, 2005, s. 270.

³ VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – KNOLL, V. *České právní dějiny*. 2. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2010, s. 339.

⁴ Tamtéž, s. 340.

⁵ BAKA, I. *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939–1940*. Bratislava: Vojenský historický ústav Bratislava, 2010, s. 14.

⁶ Ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n., čl. V.

⁷ Bliže NIŽANSKÝ, E. Slovensko medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom. In: RYBÁŘ, R. – VALACH, M. (eds.). *Totalitarismus ve 20. století: československé zkušenosti*. Brno: Masarykova univerzita, 2001, s. 164.

národnostních menšin.⁸ Z voleb vzešel třiašedesátičlenný Sněm, na jehož ustavujícím zasedání byl 18. ledna 1939⁹ zvolen předsedou generální tajemník HSLS Martin Sokol, místopředsedy se stali Karol Mederly a Július Stano.

Zatímco konzervativci uvnitř HSLS byli s dosaženou autonomií v danou chvíli spokojeni, radikální ľudácké křídlo, představované profašistickou frakcí okolo Vojtecha Tuky, Alexandra Macha a Ferdinanda Ďurčanského,¹⁰ začalo upínat své síly k další metě – samostatnému státu.¹¹ Představitelé Hlinkovy gardy, polovojevinské složky HSLS, se soustředili na prosazování separatismu v kampani předcházející volbám do Sněmu. Mezi nejhorlivější gardistické agitátory patřil Alexander Mach, který v rozhlasovém projevu 29. listopadu 1938 poprvé veřejně promluvil o základech slovenského státu.¹² Týden poté se po návratu z Berlína, kde se snažil získat podporu předních nacistů,¹³ ještě otevřeněji vyjádřil Vojtech Tuka: „Len tomu národu sa dáva česť a uznáva sa nedotknuteľnosť jeho hraníc, ktorý žije svojím samostatným národným životom. Mať svoj štát, to je nie právo, ale povinnosť každého národa, a to pod trestom zahynutia! Musíme dobudovať slovenskú samostatnosť.“¹⁴ Někteří další slovenští politici, jako například ministr ústřední vlády Karol Sidor, se snažili vyjednat podporu ze strany Polska.¹⁵

Proces získání samostatnosti Slovenska akceleroval zejména od února roku 1939. Sled událostí pomyslně započal 5. února řečí Alexandra Macha na shromáždění Hlinkovy gardy v Rišňovcích, kdy mimo jiné pronesl: „Mať svoj samostatný štát znamená život, slobodu, večný život. Nemať samostatný Slovenský štát znamená smrť, večnú smrť slovenského národa.“¹⁶ Týden poté, 12. února, se v Berlíně setkal Vojtech Tuka s Adolfem Hitlerem, také nacisté totiž od počátku roku 1939 plánovali likvidaci Česko-Slovenska a počítali se Slováky coby partnery pro její provedení.¹⁷ V té době se už i předseda autonomní vlády Jozef Tiso, hlava umírněného křídla HSLS, před Slovenským sněmem vyjádřil pro myšlenku samostatnosti,¹⁸ ačkoliv se oprávněně obával samostatnosti vnucené ze strany Německa.¹⁹

Ani pražská vláda nemohla dále přehlížet eskalující odstředivé tendence a zhoršující se vztah obou částí republiky, a tak se z iniciativy div. gen. Aloise Eliáše začal rodit plán intervence označované jako Homolův puč.²⁰ V noci z 9. na 10. března 1939 byl na Slovensku vyhlášen výjimečný stav spojený se zásahem vojenských a četnických jednotek vedeným div. gen. Bedřichem Homolou a jeho nadřízeným div. gen. Hugem Vojtou.²¹ Během

⁸ ŠVECOVÁ, A. – GÁBRIŠ, T. *Dejiny štátu, správy a súdництва na Slovensku*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2009, s. 154.

⁹ BRÖSTL, A. et al. *Ústavné právo Slovenskej republiky*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2010, s. 35.

¹⁰ KAMENEC, I. *Slovenský štát*. Praha: Anomal, 1992, s. 14.

¹¹ Blíže MATHÉ, S. *Prvá slovenská republika. Politologický náčrt*. Bratislava: Post Scriptum, 2004, s. 26.

¹² Tamtéž.

¹³ KAMENEC, *op. cit.*, s. 14.

¹⁴ *Slovák*, 1938, roč. 20, č. 280 (8. prosinec 1938), s. 3.

¹⁵ KAMENEC, *op. cit.*, s. 16.

¹⁶ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 31 (7. únor 1939), s. 4.

¹⁷ MATHÉ, *op. cit.*, s. 28–29.

¹⁸ *Tesnopísecká zpráva o 2. schůzce Snemu Slovenskej krajiny, 21., 22. a 23. február 1939*, s. 6, 7.

¹⁹ KAMENEC, *op. cit.*, s. 18.

²⁰ RYCHLÍK, J. *Češi a Slováci ve 20. století: spolupráce a konflikty 1914–1992*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2012, s. 176.

²¹ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 483.

zásahu bylo internováno na 250 osob, především funkcionáři Hlinkovy gardy. Další slovenští separatisté uprchli do Vídně, odkud pod vedením Ferdinanda Ďurčanského vyzývali k vyhlášení samostatnosti.²² Odvolán byl i Tisův kabinet, uvolněné místo předsedy slovenské vlády bylo svěřeno Jozefu Sivákovi, který se však funkce neujal.²³ Po schválení vedením HSLS přijal pod podmínkou propuštění zadržených a částečného stažení armády nabídku k sestavení kabinetu Karol Sidor.²⁴

Turbulentních změn využili i nacisté, kteří nového slovenského premiéra vyzvali k vyhlášení samostatnosti. Karol Sidor však vynucené řešení nadále odmítal,²⁵ a proto se Němci obrátili na Jozefa Tisa, jehož odvolání označila oficiální nacistická propaganda za nelegální.²⁶ Jozef Tiso po jednání předsednictva HSLS zamířil k jednání do Berlína,²⁷ kde se 13. března spolu s Ferdinandem Ďurčanským sešel s Adolfem Hitlerem a Joachimem von Ribbentropem. Adolf Hitler slovenským představitelům předestřel dvě možnosti, vyhlášení samostatnosti nebo ponechání Slovenska napospas jeho sousedům při likvidaci Česko-Slovenska. Nakonec bylo Slovákům umožněno projednat varianty možností Sněmem, který po Tisově telefonátu svolal prezident Emil Hácha na další den.²⁸

Na zasedání Sněmu 14. března 1939, o jehož programu nebyli poslanci předem informováni,²⁹ Jozef Tiso krátce představil průběh berlínských jednání, nastínil Adolfem Hitlerem předložené varianty a svou řeč uzavřel slovy: „Skladám tu pred Snem sucho shrnutý materiál mojej berlínskej návštevy, ktorý ste tu vypočuli a prosím Vás uvažujte, rozhodujte.“³⁰ Poté byla schůze na 51 minut přerušena, čehož využili bývalí legionáři k rozšíření výzvy k zachování společného státu.³¹ Následně předložil předseda Sněmu Martin Sokol k hlasování návrh na vyhlášení samostatného Slovenského státu.³² Ten byl ve 12.07 hod. schválen aklamací, všichni poslanci Sněmu povstali a zazpívali píseň *Hej, Slováci*.³³ Dne 14. března 1939 tak započala šestiletá cesta Slovenského státu, avšak už tehdy vyvstala esenciální otázka, zda měl Sněm vůbec kompetenci k vyhlášení státu, tedy ke změně ústavních poměrů republiky.³⁴

Vzápětí byl Sněmem schválen i *zákon č. 1/1939 Sl. z., o samostatnom slovenskom štáte*, upravující organizační náležitosti nového státu. Stručný zákon, který svěřil zákonodárnou moc do rukou Sněmu a moc výkonnou vládě jmenované předsednictvem Sněmu, vypracoval v průběhu zasedání předseda Sněmu Martin Sokol. Zákon plnil úlohu recepční normy

²² MATHÉ, *op. cit.*, s. 30.

²³ KAMENEC, *op. cit.*, s. 19.

²⁴ MATHÉ, *op. cit.*, s. 31.

²⁵ MICHELKO, R. *Slovenská republika v rokoch 1939–1945. Štúdie*. Bratislava: Politologický odbor Maticy slovenskej, 2015., s. 17–18.

²⁶ KAMENEC, *op. cit.*, s. 22.

²⁷ MATHÉ, *op. cit.*, s. 35.

²⁸ KAMENEC, *op. cit.*, s. 23.

²⁹ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 483.

³⁰ *Tesnopisecká zpráva o 1. schôdzke slovenského snemu, 14. marec 1939*, s. 14.

³¹ KAMENEC, *op. cit.*, s. 24.

³² *Tesnopisecká zpráva o 1. schôdzke slovenského snemu, 14. marec 1939*, s. 15.

³³ Tamtéž.

³⁴ Blíže: PODOLEC, O. Ústavné provizorium. Ústavnoprávne otázky vzniku Slovenského štátu a fungovania jeho politického systému do prijatia ústavy. In: PEKÁR, M. – PAVLOVIČ, R. (eds.). *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a Salzburgskými rokovaniami. Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov VI*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Filozofická fakulta – Universum, 2007, s. 25–30.

potvrzující platnost zákonů a předpisů respektujících ducha samostatnosti Slovenska, stejně jako úlohu zmocňovacího zákona přiznávajícího vládě pravomoc přijímat nařízení k zajištění fungování a bezpečnosti státu. Hned po přijetí recepčního zákona jmenovalo předsednictvo Sněmu vládu Jozefa Tisa, jemuž coby vicepremiér sekundoval Vojtech Tuka.³⁵

Režim Slovenského státu navázal na směřování nastolené po mnichovském diktátu, stále silnější byly autoritářské až totalitní tendence. Ty se projevíly mimo jiné ve *vládnom nariadení č. 32/1939 Sl. z., o zaisťovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu*, které umožňovalo internaci politických odpůrců v nově zřizovaných pracovních táborech. Perzekuce mířily i na Čechy usídlené na Slovensku, ale zejména docházelo k soustavnému pošlapávání práv židovské komunity. Židé byli postupně po vzoru nacistického Německa vyloučeni z veřejného života a později i fyzicky likvidováni.³⁶ Prvním jasným signálem bylo v tomto směru *vládné nariadenie č. 63/1939 Sl. z., o vymedzení pojmu žida a usmerení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach*, přijaté už 18. dubna 1939.

Vzhledem k okolnostem vzniku Slovenského státu bylo nasnadě, že jeho faktická existence byla svázána s nacistickým Německem. Díky dohodě o hospodářské a finanční spolupráci a ochranné smlouvě s Německem, které byly uzavřeny v březnu 1939, se ze Slovenska *de facto* stal vazalský stát nacistického Německa. Zpočátku se nacisté snažili prezentovat Slovensko jako příklad symbiózy Německa s jeho menšími spojenci,³⁷ ale tato iluze vzala za své s výsledkem salzburských jednání z července 1940.³⁸ Slovensko se postupně dočkalo uznání 26 státy,³⁹ mezi kterými byly též velmoci jako Německo, Itálie, SSSR, Japonsko, a alespoň *de facto* i Británie a Francie, stejně jako některé neutrální státy.⁴⁰

2. Proces přípravy a tvorby ústavy Slovenské republiky

Slovenský stát, i přes faktickou závislost na svém německém patronovi, postupně nabýval některé formální znaky suverenity.⁴¹ V této situaci, jen pár týdnů po vyhlášení samostatnosti, nastal čas k definitivní úpravě vnitřního uspořádání mladého státu, k přijetí ústavy. Proces její tvorby a schválení byl extrémně rychlý, vždyť mezi vyhlášením státu a přijetím Ústavy Slovenské republiky 21. července 1939 uplynulo pouhých 129 dnů. První krok na cestě k ústavě vzešel z předsednictva HSLS, které 3. dubna 1939 ustavilo komisi pro tvorbu ústavy.⁴²

Ještě v dubnu 1939 se ve veřejném prostoru začaly objevovat první zmínky o ideovém ukotvení ústavy, zpočátku spíše koncepčně, jako v člancích generálního tajemníka HSLS Jozefa Kirschbauma⁴³ a místopředsedy Sněmu Karola Mederlyho. Ten ve svém článku *Slovenské vzkriesenie* představil 8. dubna 1939 koncept státu spojujícího křesťanský a autoritativní princip po vzoru organizace římskokatolické církve.⁴⁴

³⁵ *Tesnopisecká zpráva o 1. schůzce slovenského snemu, 14. marec 1939*, s. 17.

³⁶ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 488.

³⁷ VOJÁČEK – SCHELLE – KNOLL, *op. cit.*, s. 361.

³⁸ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 483.

³⁹ KAMENEC, *op. cit.*, s. 39–40.

⁴⁰ PAVLÍČEK, V. et al. *Ústavní právo a státověda, II. díl. Ústavní právo České republiky*. Praha: Leges, 2011, s. 131–132.

⁴¹ VOJÁČEK – SCHELLE – KNOLL, *op. cit.*, s. 361.

⁴² *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 80 (5. duben 1939), s. 1.

⁴³ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 81 (6. duben 1939), s. 3.

⁴⁴ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 83 (8. duben 1939), s. 3.

Již o dva týdny později se koncepci ústavy ve svém textu věnoval zástupce předsednictva vlády Ján Novák, který zároveň analyzoval soudobé ústavy. Oproti meziválečné podobě liberální demokracie se přikláněl k pravicovým autoritativním režimům, v nichž by se Slovensko mělo inspirovat: „Na miesto neistého demokratického vladárenia prichádza vladárenie silnej ruky.“⁴⁵ Zdůrazňoval též úlohu katolické církve, a to zejména v sociální oblasti. V té souvislosti je třeba zmínit encykliky *Rerum novarum* papeže Lva XIII. z roku 1891 a *Quadragesimo anno* papeže Pia XI. z roku 1931, které společně tvořily základ sociální nauky církve a nabídky koncepci stavovské neboli korporativní společnosti,⁴⁶ organizující společnost do odvětvových sdružení spojujících zaměstnance a zaměstnavatele. Třetím hlavním prvkem nového ústavního řádu se měl stát národní faktor: „Nové ústavy stelesňujú smýšľanie národa a teda majú národný charakter. Nové ústavy vyslobodzujú národnú dušu z kozmopolitických pút a umožňujú, aby národ našiel seba.“⁴⁷

Už koncem dubna roku 1939 tedy bylo jasné, jaká ústava má na Slovensku vzniknout. Inspirací pro ni se staly systémy fašistické Itálie, Portugalska nebo tou dobou už anektovaného Rakouska.⁴⁸ Přihlédnuto mělo být též k úpravě v nacistickém Německu.⁴⁹

Bezpochyby zajímavý je v tomto ohledu pohled italského konzula v Bratislavě Francesca Lo Faro, který ve své zprávě z 13. dubna 1939 informoval o jednáních s představiteli Slovenského státu, premiérem Jozefem Tisem a místopředsedou vlády Vojtechem Tukou. Diplomát v telegramu nastínil premiérovu představu, dle které mělo dojít k zachování „aspoň zdanlivého parlamentárneho systému, pravda bez toho, aby sa spochybnila prvoradost' princípov autoritarizmu“.⁵⁰ Francesco Lo Faro zpravuje i o rozhovoru s Vojtechem Tukou, hlavou rodícího se autorského kolektivu ústavy.⁵¹ Ten diplomatovi mimo jiné sdělil, že by se rád inspiroval italským fašismem spojujícím autoritativní ideologii s katolickou národní tradicí.⁵²

K rodícímu se ústavnímu uspořádání se Jozef Tiso veřejně vyjádřil 16. května: „Dnes nemáme ešte ústavy, žijeme bez nej, ale jednako chceme mať niečo pevného a stáleho. Preto sa usilujeme o ústavu a tu je otázka, či to bude autoritatívny štát, demokratický, oligarchia alebo niečo iné. Myslím, že náš svojráz uplatní i našu štátnu formu,“ pričemž svůj názor na budoucí uspořádání vzápětí konkretizuje: „Keď Slovenský štát má byť konštruktívnym nacionalizmom, tak vylúčime každú politiku a potom zostanú už len stavovské veci.“⁵³

Brzy bylo jasné, že se Slovensko svou ústavou přidá k rodině pravicových autoritativních a totalitních režimů. „Mali by sme ešte dosť času na spracovanie ústavy, ale vnútorná konsolidácia a aj zahraničné okolnosti neúprosne nás nútia vytvoriť si čo najrýchlejšie rozumnú, duchu času zodpovednú, mentalite slovenského ľudu prilievajú a na kresťan-

⁴⁵ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 94 (23. duben 1939), s. 1–2.

⁴⁶ MEDERLY, K. *Ústava slovenskej republiky a jej zásadné smernice*. Bratislava: [s.n.], 1939, s. 6.

⁴⁷ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 94 (23. duben 1939), s. 1–2.

⁴⁸ PAVLÍČEK et al., *op. cit.*, s. 127.

⁴⁹ VIETOR, M. Príspevok k objasneniu fašistického charakteru tzv. Slovenského štátu. *Historický časopis*, 1960, roč. VIII, č. 4, s. 483.

⁵⁰ KLABJAN, B. Taliansko a Slovensko vo vojne. Vplyv talianskeho fašizmu na Slovensku pred druhou svetovou vojnou a počas nej. *Historický časopis*, 2006, roč. 54, č. 3, s. 459.

⁵¹ VOJÁČEK – SCHELLE – KNOLL, *op. cit.*, s. 362.

⁵² KLABJAN, *op. cit.*, s. 459.

⁵³ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 115 (18. květen 1939), s. 2.

ských zásadách vybudovanou ústavu,“ shrnul zadání práce na ústavě jeden z jejích tvůrců Karol Mederly.⁵⁴

2.1 Ústavní komise a projednání na vládní úrovni

Vypracování návrhu ústavy bylo svěřeno osmičlenné ústavní komisi sestavené z právních teoretiků a odborníků na ústavní právo.⁵⁵ V jejím čele stanul místopředseda vlády, profesor mezinárodního a ústavního práva Vojtech Tuka, kterého doplnili předseda Sněmu Martin Sokol, místopředseda Sněmu a předseda jeho ústavně-právního výboru Karol Mederly,⁵⁶ tajemník Sněmu František Foltín, právník a publicista Ján Ďurčanský, vládní rada Vincent Cserhelyi, sekční šéf předsednictva vlády Ján Novák a právní poradce slovenských biskupů Július Víršik.⁵⁷ Komise tedy reflektovala i jistou, byť velmi omezenou, názorovou pluralitu v rámci vládnoucí garnitury.

Přípravné kroky komise patrně prováděla již od poloviny dubna 1939.⁵⁸ Na schůzi 9. května 1939 se členové komise shodli, že základem, ze kterého budou při své práci vycházet, má být systém fašistické Itálie, který však neměl být převzat mechanicky, nýbrž s ohledem na slovenská specifika.⁵⁹ Vojtech Tuka se rovněž obrátil na italského konzula Francesca Lo Faro s žádostí o přijetí členů komise a požádal jej o zaslání základních předpisů italského korporativismu, které do Bratislavy dorazily na konci května 1939.⁶⁰ Mimo to pracovala komise také s ústavními dokumenty dalších pravicových autoritativních režimů, portugalskou ústavou z roku 1933 a rakouskou květnovou ústavou z roku 1934, stejně jako s podklady z nacistického Německa.⁶¹

V následujících týdnech každý ze členů komise vypracoval na základě shromážděných podkladů včetně zahraničních legislativních vzorů svou osnovu ústavy, jejichž podoba se výrazně lišila.⁶² Nad připravenými koncepty se komise znovu sešla na své třetí schůzi 12. června 1939 v sídle předsednictva vlády. Cílem setkání byla formulace finální verze návrhu ústavy,⁶³ která by spojovala to nejlepší z osmi předložených koncepcí. Shoda panovala v elementární otázce oficiálního označení státu, tedy Slovenská republika, což bylo vzhledem k probíhajícímu tisku takto označených cestovních pasů nasnadě.⁶⁴ Do finální podoby návrhu komise se ale nedostala ani Mederlyho definice státu jako „křesťanské a národnéj pospolitosti“,⁶⁵ ani Jánem Novákem navržený přívlastek stavovská, jímž chtěl pojem republiky v úvodu textu obohatit v duchu katolických sociálních encyklik.⁶⁶

⁵⁴ MEDERLY, *op. cit.*, s. 4.

⁵⁵ VOJÁČEK – SCHELLE – KNOLL, *op. cit.*, s. 362.

⁵⁶ *Tesnopisecká zpráva o 2. schůzke Slovenského snemu, 25. apríl 1939*, s. 3.

⁵⁷ VIETOR, *op. cit.*, s. 483.

⁵⁸ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 80 (5. duben 1939), s. 1.

⁵⁹ VIETOR, *op. cit.*, s. 484.

⁶⁰ KLABJAN, *op. cit.*, s. 459.

⁶¹ PODOLEC, O. *Medzi kontinuitou a diskontinuitou... Politický systém Slovenskej republiky 1939–1945*. Bratislava: Atticum, 2014, s. 33.

⁶² VIETOR, *op. cit.*, s. 483.

⁶³ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 135 (14. červen 1939), s. 3.

⁶⁴ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 115 (18. květen 1939), s. 2.

⁶⁵ MEDERLY, *op. cit.*, s. 6.

⁶⁶ VIETOR, *op. cit.*, s. 483.

Jedním z nejdiskutovanějších bodů bylo postavení hlavy státu. Představen byl návrh propojení funkce hlavy státu s předsedou vlády, stejně jako její spojení s pozicí předsedy Sněmu. Ján Novák prezentoval koncepci prezidentské republiky, kde by vláda hrála pouze roli pomocného orgánu prezidenta, silnou autoritativní pozici prezidenta prosazoval i předseda Sněmu Martin Sokol.⁶⁷ Komise ale nakonec zvolila variantu prezidenta se samostatným postavením hlavy státu,⁶⁸ která ovšem byla oslabena nutností kontrasignace všech jeho aktů členem vlády.⁶⁹ „Prezident má byť totiž strážcom a vyrovnáateľom najvyšších záujmov štátu a národnej pospolitosti, nesmie byť zaťahovaný do všednej práce ministrovania. Má stať vysoko ako nositeľ autority nad vírením každodenného života,“ zdůvodnil výsledek jednání Karol Mederly.⁷⁰

Další probíranou otázkou bylo postavení a složení Státní rady inspirované orgány italského fašistického státu. Komise zvolila řešení založené na návrhu Jána Ďurčanského, který prosazoval koncepci Státní rady složené z předsednictva HSLS doplněného o zástupce stran národnostních menšin,⁷¹ která byla rozšířena o členy vlády a předsednictva Sněmu.⁷² Funkčně měl tento orgán podle schválené koncepce nahradit prvorepublikový stálý výbor Národního shromáždění⁷³ a měl disponovat také řadou kontrolních, kázeňských a soudních pravomocí.⁷⁴

Odlíšný koncept organizace vrcholných mocenských orgánů nabídl Vincent Cserhelyi, který se patrně blíže držel italského fašistického vzoru. Navrhoval, aby byl Sněm, volící prezidenta, složen ze zástupců korporací, přičemž Státní radu by zcela jmenoval prezident.⁷⁵

Zajímavou poznámku, dokládající zamýšlenou vážnost některých částí ústavy, vyjádřil na konto zahrnutí občanských práv a svobod předseda komise Vojtech Tuka, když prohlásil: „možno hľadieť na nie ako na jednoduché slovné cvičenia“.⁷⁶ V oblasti povinností a práv občanů se též objevil neobvyklý návrh z dílny Júlia Víršika, který navrhl, aby se plnoprávným občanem mohl stát jen ten, kdo po obligatorní vojenské nebo pracovní službě „sa podrobil občianskej skúške, pozostávajúcej z čiastky duševnej a z čiastky telesnej“.⁷⁷

Během několika dnů pak byla na základě závěrů předchozích tří schůzí zkompletována finální podoba návrhu ústavy. Ve středu 14. června 1939 se Tukova komise sešla na čtvrté a poslední schůzi, kde byla odsouhlasena definitivní podoba osnovy vypracované komisí, posléze postoupená předsednictvu HSLS a vládě k projednání.⁷⁸

Předložený návrh nejprve 19. června 1939 projednalo předsednictvo HSLS, které o návrhu informoval člen osmičlenné ústavní komise, předseda Sněmu Martin Sokol.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 135 (14. červen 1939), s. 3.

⁶⁹ *Vládny návrh ústavy Slovenskej republiky*. Slovenský snem, tisk č. 20, § 14 a § 15. (dále jen *Vládny návrh*).

⁷⁰ MEDERLY, *op. cit.*, s. 13.

⁷¹ VIETOR, *op. cit.*, s. 484.

⁷² *Vládny návrh*, § 22 odst. 1.

⁷³ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 135 (14. červen 1939), s. 3.

⁷⁴ *Vládny návrh*, § 22 odst. 2.

⁷⁵ VIETOR, *op. cit.*, s. 483.

⁷⁶ Tamtéž, s. 484.

⁷⁷ Tamtéž, s. 483–484.

⁷⁸ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 138 (17. červen 1939), s. 3.

Generální tajemník strany Jozef Kirschbaum pak zdůraznil, že HSLS se už v danou chvíli snažila svou reorganizací připravit na převzetí pozice ve státě, kterou jí návrh přiznával.⁷⁹

Pouhý den po zasedání předsednictva HSLS, 20. června 1939, byl návrh ústavy projednán i vládou.⁸⁰ Návrh Tukovy komise nebyl předsednictvem strany, ani vládou prakticky upraven a projednán byl během pouhých 6 dnů od chvíle, kdy komise přijala jeho výslednou podobu. Z toho plyne, že podrobnější analýza a revize návrhu prakticky ani nemohly proběhnout, což celý proces zatížilo jistým deficitem demokratičnosti. Sněmu tedy vláda bez důvodové zprávy předložila návrh ústavy Slovenské republiky čítající 13 hlav o 87 paragrafech.

2.2 Ústavně-právní výbor Sněmu

Vládní návrh ústavy Slovenské republiky vytvořený Tukovou komisí byl neprodleně předložen Sněmu, který se jím poprvé zabýval na své schůzi 23. června 1939, kdy předlohu přidělil ústavně-právnímu výboru.⁸¹ I na půdě Sněmu se původně počítalo s bleskovým projednáním: „Aby sa práca urýchlila, side sa ústavnoprávny výbor hneď po plenárnej schôdzke snemu a bude hneď rokovať o ústave. Práca s týmto spojená potrvá aspoň týždeň, takže možno počítať s tým, že ústava bude snemom odhlasovaná ešte v prvej polovici júla.“⁸² Ještě téhož dne odpoledne výbor zpravodajem pro návrh ústavy určil svého předsedu Karola Mederlyho,⁸³ který se na přípravě vládního návrhu sám podílel.

K představenému návrhu dodatečně vznesly své připomínky i odbory, za které je vládním představitelům tlumočil poslanec Rudolf Čavojský.⁸⁴ Připomínky byly vesměs přijaty a posléze výborem do návrhu zapracovány.

Ústavně-právní výbor se nad návrhem ústavy sešel znovu 6. července 1939 na své 9. schůzi za přítomnosti ministra spravedlnosti (*pravosúdia*) Gejzy Fritze, stejně jako zástupců dalších ministerstev. Projednávání návrhu ústavy, který byl druhým bodem programu schůze, zahájil zpravodaj Karol Mederly řečí, v níž promluvil o zahraničních ústavách té doby. Dále krátce shrnul tři nosné myšlenky chystané ústavy, za něž osobně považoval křesťanství, nacionalismus a autoritativnost,⁸⁵ a konstatoval, že „odporúča, aby návrh bol prijatý za základ rokovania“.⁸⁶ Výbor pak rozhodl o sloučení obecné a podrobné rozpravy, do níž se pak zapojilo všech 11 členů výboru⁸⁷ i přítomní zástupci ministerstev. Jednání bylo přerušeno ve 21.13 hod. a odročeno na další den.⁸⁸

⁷⁹ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 141 (21. červen 1939), s. 1.

⁸⁰ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 142 (22. červen 1939), s. 3.

⁸¹ *Tesnopisecká zpráva o 5. schůzce Slovenského snemu, 23. jún 1939*, s. 4.

⁸² *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 141 (21. červen 1939), s. 1.

⁸³ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 144 (24. červen 1939), s. 2.

⁸⁴ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 147 (28. červen 1939), s. 2.

⁸⁵ Korporativismus často zmiňovaný ve výčtu základních parametrů ústavy Karol Mederly nahrazoval ve svých textech ideou autoritativnosti. S koncepcí stavovství však počítal jako s vhodnou formou organizace společnosti na základě sociálního učení římskokatolické církve.

⁸⁶ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 154 (8. červenec 1939), s. 1.

⁸⁷ Ján Buday, Gejza Fritz, František Hrušovský, Anton Hudec, Matej Hut'ka, Karol Mederly, Mikuláš Pružinský, Július Stano, Vojtech Tvrдый, Miloš Vančo a Peter Zaťko.

⁸⁸ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 154 (8. červenec 1939), s. 1.

Poslanci ústavně-právního výboru se shodli na potřebě rozsáhlejší revize textu návrhu, a tak plán hladkého přijetí návrhu v horizontu jediného týdne⁸⁹ nebyl uskutečnitelný. Na to ve svém článku *Robíme si ústavu* upozornil i místopředseda ústavně-právního výboru Jozef Buday, načež upřesnil, že výbor „svoju prácu čoskoro skončí a tak je nádej, že do konca tohoto mesiaca bude ústava odhlasovaná i v pléne snemu“. Nezapomněl poukázat ani na fakt, že zatímco přijetí československé Ústavní listiny si vyžádalo 16 měsíců, Slovenský stát byl ve velmi pokročilé fázi schvalování ústavy již ve čtvrtém měsíci své existence. Československé Ústavní listině se Jozef Buday věnoval ve svém textu šířeji, přiznával, že rodící se slovenská ústava z ní převzala mnohé, resp. ty její části, jež se podle nového režimu osvědčily jako trvale dobré. Zároveň se jako mnozí před ním vymezil proti fragmentaci prvorepublikové politické scény a akcentoval nutnost vytvoření stavovské společnosti podle papežských encyklik.⁹⁰ Za zmínku přitom stojí, že ještě v této fázi příprav byl aktuální model pěti stavovských skupin představený Tukovou komisí,⁹¹ který byl výborem později rozšířen o stav šestý.⁹²

Oproti původnímu předpokladu se ústavně-právní výbor sešel na své 10. schůzi až o 4 dny později, 11. července 1939. Této schůzky se účastnili i místopředseda vlády Vojtech Tuka a ministr spravedlnosti Gejza Fritz, které později doplnil i ministr národní obrany gen. Ferdinand Čatloš.⁹³ Ještě na konci téhož týdne, 14. července, se uskutečnila i 11. schůze ústavně-právního výboru,⁹⁴ na níž byly přijaty poslední faktické změny, a během následujících dnů bylo připraveno finální znění návrhu.

Závěrečné setkání výboru k návrhu ústavy Slovenské republiky se uskutečnilo 18. července 1939 za přítomnosti místopředsedy vlády Vojtecha Tuky a ministra Ferdinanda Ďurčanského. Výbor na své 12. schůzi naposledy před postoupením Sněmu zrevidoval finální znění ústavy a přijal zprávu z pera zpravodaje Karola Mederlyho,⁹⁵ jež poskytuje ucelenou představu o důvodech, které výbor ke změnám vládního návrhu vedly.

2.3 Přijetí ústavy Slovenské republiky 21. července 1939

Poté, co byl vládní návrh projednán a po zevrubných úpravách 18. července 1939 ústavně-právním výborem přijat, zamířil k projednání na plénum Sněmu, které se k němu sešlo na své 6. schůzi v pátek 21. července 1939 v bratislavském Župním domě.⁹⁶ Předseda Sněmu Martin Sokol schůzi zahájil v 10.04 hod. za přítomnosti 57 poslanců a všech členů vlády v čele s premiérem Jozefem Tisem.⁹⁷

Hned v úvodu bylo slovo uděleno zpravodaji ústavně-právního výboru Karolu Mederlymu, který svůj projev zahájil slovy: „Slávný snem! Zástupcovia slovenského národa, zákonodarci Slovenského štátu, majú vo svojom dnešnom zasadnutí ťažkú, ale vznešenú úlohu. Majú vložiť do budovy Slovenského štátu uholný kameň, na ktorom bude spočívať

⁸⁹ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 141 (21. června 1939), s. 1.

⁹⁰ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 157 (12. července 1939), s. 1.

⁹¹ *Vládný návrh*, § 50.

⁹² Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 60.

⁹³ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 158 (13. červenec 1939), s. 3.

⁹⁴ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 159 (14. červenec 1939), s. 2.

⁹⁵ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 163 (19. červenec 1939), s. 2.

⁹⁶ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 162 (18. červenec 1939), s. 2.

⁹⁷ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 3.

ústrojnosť štátu. Týmto základným a uholným kameňom je ústava Slovenského štátu.“ Následně přistoupil k ideovému nástinu slovenské státní a národní myšlenky od nejstarších dějin, přičemž akcentoval zejména hlubokou křesťanskou tradici národa. Ve svém výkladu kritizoval liberální demokracii a kapitalismus, stejně jako socialismus, k nimž do opozice kladl autoritativní systém, který je podle něj nejbližší řádu světa podle křesťanské víry. Z teoretického pohledu přiblížil stavovský systém včetně jeho zakotvení v encyklice *Quadragesimo anno*.⁹⁸ Svůj bezmála hodinu trvající proslov⁹⁹ zakončil emotivně laděnou výzvou ke společné práci na budování ústavního systému a doporučil poslancům přijetí návrhu ústavy.¹⁰⁰

Do následné rozpravy nad návrhem ústavy se zapojilo šest řečníků z řad poslanců, včetně zástupců německé a maďarské menšiny a místopředsedy vlády Vojtecha Tuky.

Jako první z řečníků vystoupil člen ústavně-právního výboru, poslanec Miloš Vančo, který upozornil na absenci důvodové zprávy vládní předlohy, což omlouval časovou tísní i tím, že „při tomto návrhu zákona mnoho vysvětlovať ani netreba“.¹⁰¹ Zejména se ale věnoval nacionální dimenzi předpisu: „všetko, čo je národné, patrí do rámca tejto ústavy, – no, čo je beznárodné alebo internacionálne, to z neho vypadlo“.¹⁰²

Dalším, kdo se ujal slova, byl německý poslanec Franz Karmasin, předseda *Deutsche Partei*, který svou řeč přednesl německy. V první řadě připomněl staletí trvající soužití Němců a Slováků na území Slovenska. Karmasin schvaloval slovenský vývoj po říjnu roku 1938, avšak podotkl také ve vztahu k právům národnostních menšin, že „poniektoré ustanovenia, ktoré dnes sa v ústave nachádzajú, tam od prvopočiatku neboli, ba že sme si boli nútení si ich pojatie do ústavy vymôcť“.¹⁰³ Zároveň však zmínil vstřícnost představitelů státu, kteří svolili k zařazení ustanovení o svobodném přihlašování se ke své národnosti, zavedení samosprávného řízení menšinových organizací nebo právu na kulturní styky s mateřským národem.¹⁰⁴ Na závěr Karmasin konstatoval, že navrhovaná ústava bude dobrým základem pro budování společného státu.¹⁰⁵

V řadě projevů podporujících návrh ústavy pokračoval i další z členů ústavně-právního výboru Vojtech Tvrď, když vyzdvihl práci tvůrců návrhu: „hľadali a podľa mojej skromnej mienky aj našli ten smer a tú formu ústavy Slovenskej republiky, ktorá vyhovuje nášmu samostatnému štátnemu životu, [...] keď vylúčením bratovražedného, politického, stranického a triedneho boja spája náš Slovenský štát v politický a spoločenský harmonický celok na kresťanských zásadách“.¹⁰⁶

Slovenštinu na půdě Sněmu záhy vystřídala maďarština, v níž svou řeč přednesl János Esterházy, předseda *Szlovenszkói Magyar Párt*. Projevil se jako *enfant terrible* Sněmu, v jeho řeči se objevila i jistá skepse, či dokonce kritika vůči předloženému návrhu ústavy Slovenské republiky: „keď ůcta k autorite prechádza až do prehnanosti, môže priniesť

⁹⁸ Tamtéž, s. 1–9.

⁹⁹ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 166 (22. červenec 1939), s. 1–2.

¹⁰⁰ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 9.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² Tamtéž, s. 10.

¹⁰³ Tamtéž, s. 12.

¹⁰⁴ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 91 odst. 1; § 93 odst. 1 a § 93 odst. 2.

¹⁰⁵ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 12–13.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 13.

naštrbenie a konečne i úplnú stratu práv slobody, patriacich každému jednotlivcovi“.¹⁰⁷ Varoval vládu pred opakovaním chyb Československa, k nĚmuž podle Jánose Esterházyho slovenské vedení smĚřovalo. OtevřenĚ kritizoval, že poslanci obdrželi finální podobou návrhu pouhý den před jeho projednáváním, stejně jako nedostatečné záruky práv občanů: „Tak chýba z ústavného zákona jasné a rozhodné vypovedanie toho, že je tu každý občan čo do práv a povinností úplne rovnaký.“¹⁰⁸ Kontroverzní byla v dobových souvislostech také poznámka vítající výsledky vídeňské arbitráže. Terčem nejostřejší kritiky se ovšem stala ustanovení týkající se menšin, která podle J. Esterházyho dávala přílišný prostor zvůli vládní moci skrze princip reciprocity.¹⁰⁹ I přes uvedené připomínky však svou řeč ukončil tím, že vládní návrh s nadĚjí do budoucna přijímá.¹¹⁰

Po pomĚrnĚ kritické Esterházyho řeči se projednávání vrátilo do předchozích kolejí, když vystoupil další zástupce HSLS, poslanec a odborový předák Rudolf Čavojský. Ten se ve svĚm projevu soustředil na oblast hospodářství, byt' se mu ústava věnovala jen obecnĚ. Pozastavil se nad změnou, kterou ústavnĚ-právní výbor rozdĚlil stav průmyslu, obchodu, živností a dopravy na dva oddĚlené stavy. Naopak uvítal přidání ustanovení o stavovské samosprávĚ,¹¹¹ stejně jako koncept ochrany práce v hlavĚ věnující se povinností a právům občanů. ZávĚrem Rudolf Čavojský vyjádřil přesvědĚení, že Slovensko naváže na učení „obrody ľudskej spoločnosti a uplatnenie sociálnej spravodlivosti a lásky“ zesnulého papeže Pia XI. a pronesl krátkou modlitbu.¹¹²

Do rozpravy se poté přihlásil místopředseda vlády Vojtech Tuka. Jako jeden z autorů návrhu představil znovu základní ideové ukotvení ústavy, nabídl vlastní definici demokratických a autoritativních režimů, přičemž navržené zřízení mělo stát samostatně mimo tyto kategorie. Vojtech Tuka též upozornil, že předlohu je nutno vnímat tak, že „nebude ešte ústavou, bude len základným kameňom k ústave celkovej. V tomto návrhu, takmer ako refrĚn, asi 14–15 krát sa opakuje táto veta: Podrobnosti určí osobitný zákon. Slávny snem bude mať plné ruky práce, kým ústava bude úplne dobudovaná.“ PotĚ jako emocionální a iracionální odmítl koncepci slovanské sounáležitosti, mimo jiné i s tímto odůvodněním: „Kto nám pomohol k slobode? Slavianske národy? Pomohla nám k slobode Veľká Germánia, jej vznešený vodca Adolf Hitler.“¹¹³ StejnĚ jako další části projevu, potvrzuje zmínĚné vyjádření jeho ideové propojení s národním socialismem německého typu, jehož zásady prosazoval Vojtech Tuka i na Slovensku.¹¹⁴

S posledním příspěvkem se do diskuse nad návrhem ústavy Slovenské republiky zapojil Alexander Mach. Ve své řeči se zabýval menšinovou problematikou, reagoval zejména na slova poslance Jánose Esterházyho a jeho kritiku recipročních ustanovení: „Týmto paragrafom nechceme naštrbiť nijakĚ suverĚnne práva – ani nie je to možné – iného štátu, ani sa nechceme miešať do vnútorných vecí niektorého iného štátu. Chceme len zdôrazniť

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 15.

¹⁰⁸ Tamtéž.

¹⁰⁹ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 95.

¹¹⁰ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 16.

¹¹¹ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 63 odst. 1.

¹¹² *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 16–19.

¹¹³ Tamtéž, s. 19–23.

¹¹⁴ KAMENEC, *op. cit.*, s. 75.

naše pevné odhodlanie, nezabudnúť nikdy na tých našich bratov, ktorí [...] nežijú s nami v jednom štáte.“¹¹⁵

Po Machově projevu ukončil předseda Sněmu Martin Sokol zpravu. Poté, co se zpravodaj Karol Mederly závěrečného slova zřekl, předseda Sněmu konstatoval, že Sněm je usnášeníschopný a že ke schválení předloženého návrhu je potřebná třípětinová většina všech poslanců.¹¹⁶ Ve 13.00 hod. bylo přistoupeno k prvnímu hlasování, jehož výsledkem bylo jednohlasné přijetí návrhu ústavy. Bezprostředně poté oznámil Martin Sokol, že se předsednictvo Sněmu usneslo na zkráceném projednání vládního návrhu. Vzhledem k tomu, že zpravodaj Karol Mederly nenavrhl žádné změny, bylo hned přistoupeno k druhému hlasování. 21. července 1939 v 13.01 hod. tedy byla i v druhém hlasování jednohlasně odsouhlasena ústava Slovenské republiky, jejíž přijetí oslavili poslanci zpěvem písně *Hej, Slováci*. Předseda Sněmu následně ukončil jednání a zbylé body odročil na další schůzi.¹¹⁷ Projednání takto zásadní předlohy zabralo Sněmu pouhé tři hodiny.

Legislativní proces vedoucí k přijetí ústavy Slovenské republiky tímto hlasováním skončil. Otázkou zůstává, zda poslanci Sněmu věděli, že ústava, kterou na svém slavnostním zasedání přijali, zůstane z velké části pouze na papíře. Minimálně zpočátku však vládnoucí HSLS budila dojem, že se text ústavy začne naplňovat.

3. Výsledná podoba ústavy Slovenské republiky

Ústava Slovenské republiky vyhlášená 31. července 1939 jako *ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z.* se měla stát základem ústavních institucí, ale obsahovala i povinnosti a práva občanů. V první řadě je třeba zdůraznit, že nikdy nebyla naplněna, orgány, které předpokládala, vznikaly postupně a často jinak, než ústava předvíдалa. Ústava od samého začátku své tvorby stála na třech základních pilířích – křesťanském světonázoru, nacionalismu a korporativismu.

Podoba ústavy schválená Sněmem byla díky úpravám ústavně-právního výboru do značné míry odlišná oproti vládní koncepci vypracované ústavní komisí. Šlo zejména o formální a technické úpravy, ale dostalo se i na věcné změny. Z formálního hlediska bylo zachováno členění ústavy na třináct hlav, které však byly přeřazeny, a výbor text rozdělil do 103 namísto původních 87 paragrafů. Základní ideje ústavy však byly respektovány.

3.1 Preambule a obecná ustanovení

Ústava Slovenské republiky je uvedena preambulí, která vznikla až při práci ústavně-právního výboru Sněmu.¹¹⁸ Její autorství lze přisoudit Karolu Mederlymu, jelikož obsahuje jím už dříve používané formulace.¹¹⁹

Preambule ideově navazuje na encykliky *Rerum novarum* a *Quadragesimo anno* a vzhledem k tomu, že označuje Boha za původce státní moci a práva, bývá označována za jeden z teokratických prvků ústavy.¹²⁰ Toto vymezení zdroje suverenity jasně koliduje

¹¹⁵ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 23–25.

¹¹⁶ Zákon č. 84/1939 Sl. z., § 55 odst. 3.

¹¹⁷ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 25–26.

¹¹⁸ *Zpráva ústavně-právního výboru o vládním návrhu ústavy Slovenskej republiky*. Slovenský snem, tisk č. 27 (Dále jen *Zpráva ústavně-právního výboru*), s. 1.

¹¹⁹ *Slovák*, 1939, roč. 21, č. 130 (7. červen 1939), s. 3–4; VIETOR, *op. cit.*, s. 483.

¹²⁰ PAVLÍČEK et al., *op. cit.*, s. 127.

s Tukovou koncepcí, ten označoval podobnou definici za nepraktickou.¹²¹ Z hlediska výkladu ústavy zpráva ústavně-právního výboru zdůrazňuje, že „tento úvod je obsahem ústavy a nie úvodom pred ústavou, čo môže byť dôležité pri posudzovaní ústavnosti zákonov a nariadení s mocou zákona“.¹²²

V úvodní hlavě byla stanovena forma vlády, republika v čele s prezidentem. Ústavně-právní výbor opustil koncepci všeobecné inkorporace norem mezinárodního práva,¹²³ kterou je možné spojit s osobou předsedy ústavní komise Vojtechem Tukou, jenž se mezinárodnímu právu věnoval dlouhodobě a jeho propojení s právem vnitrostátním řešil už ve svém konceptu ústavního zákona z roku 1921.¹²⁴ Podle zprávy výbor toto ustanovení vyškrtl „pre neustálenosť noriem medzinárodného práva a preto, že takéto samočinné obmedzenie štátnej svrchovanosti nezdá sa byť na tento čas účelné“.¹²⁵ Oproti původní koncepci naopak finální text ústavy zakotvil hlavní město, kterým byla i přes svou geografickou polohu určena Bratislava.¹²⁶

Závěrečná třináctá hlava byla ústavně-právním výborem doplněna o úpravu právního řádu Slovenské republiky a zvláštního orgánu pro kontrolu ústavnosti, Ústavního senátu.¹²⁷ Za pozornost stojí omezení platnosti právních předpisů na 25 let od vyhlášení, s možností jejich opětovného vyhlášení. Československé normy převzaté Slovenskou republikou měly pozbytí platnosti do 31. ledna 1950. Tato pravidla však nemohla být nikdy uplatněna.

3.2 Základní instituce Slovenské republiky

Ústava sice definovala Slovensko jako parlamentní republiku,¹²⁸ zejména v praxi však byla jasně preferována moc výkonná.

Moc zákonodárnou svěřila ústava Sněmu,¹²⁹ jemuž se věnuje hlava druhá, stylisticky příbuzná Ústavní listině z roku 1920. Sněm měl mít 80 poslanců volených na pětileté volební období,¹³⁰ avšak deklarovaný počet poslanců nikdy neměl. Z počátku měl sněm 63 poslanců, kteří byli zvoleni do Sněmu Slovenské krajiny v roce 1938, postupně uvolněná místa byla doplňována jmenováním prezidentem.¹³¹ Volby do Sněmu se ani po uplynutí přechodného období na konci roku 1943¹³² neuskutečnily.

Ústava také taxativně definovala okruh výhradních pravomocí Sněmu, jenž ústavně-právní výbor rozšířil o záležitosti soudnictví. Výbor oproti vládnímu návrhu posílil postavení Sněmu, zejména ve vztahu k prezidentovi a Státní radě. Z ústavy zmizela možnost absolutního veta zákona přijatého Sněmem, kterým měli původně při společném postupu

¹²¹ VIETOR, *op. cit.*, s. 484.

¹²² *Zpráva ústavně-právního výboru*, s. 1.

¹²³ *Vládní návrh*, tisk č. 20, § 6.

¹²⁴ *Návrh svázové listiny česko-slovenské svázové republiky z r. 1921*, § 7.

¹²⁵ *Zpráva ústavně-právního výboru*, s. 1.

¹²⁶ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 4 odst. 3.

¹²⁷ Tamtéž, § 97–99.

¹²⁸ ŠVECOVÁ – GÁBRIŠ, *op. cit.*, s. 156.

¹²⁹ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 6.

¹³⁰ Tamtéž, § 7, 8.

¹³¹ PODOLEC, *op. cit.*, s. 58.

¹³² Tamtéž, § 100 odst. 2.

disponovat prezident a Státní rada.¹³³ V době, kdy byl Sněm rozpuštěn, měl nezbytná opatření vydávat jeho Stálý výbor,¹³⁴ což je další kompetence, která byla ústavně-právním výborem Státní radě odebrána.¹³⁵ Sněm se měl, vyjma mimořádných zasedání, scházet na dvou sessiových zasedáních ročně, jarním v březnu a podzimním v říjnu.¹³⁶

Ústava umožňovala na návrh předsednictva Sněmu rozhodnutím Státní rady zbavit poslance mandátu, pokud neplnil svědomitě svou funkci anebo se jí „stal nehodným“.¹³⁷ Tato pravomoc byla Státní radou skutečně ve dvou případech využita.¹³⁸

Úprava postavení prezidenta doznala v průběhu legislativního procesu také několika změn. Vedle lehké úpravy procedury prezidentské volby,¹³⁹ byl ústavně-právním výborem zejména upraven výčet prezidentských pravomocí. Vládní návrh byl formulován demonstrativně,¹⁴⁰ kdežto výbor výčet definoval jako taxativní,¹⁴¹ poté co na jedno místo koncentroval všechny pravomoci rozestě v původním návrhu a rozšířil jmenovací pravomoc na všechny soudce.

Oproti vládní předloze byla do ústavy vložena možnost stíhání prezidenta pro vlastizrady,¹⁴² avšak tato na první pohled silná kontrolní pravomoc byla do ústavy instalována spíše formálně, o čemž svědčí i její zdůvodnění: „výbor sa pre toto doplnenie vládného návrhu rozhodol nie preto, akoby predpokladal praktickú potrebu takéhoto ustanovenia, ale z toho dôvodu, aby – najmä v rušných časoch – nedostatok tohto ustanovenia nedával oporu povestiam, ktorými rozvratné živly sú vždy hotové podkopávať autoritu reprezentantov štátu“.¹⁴³

Prvním a jediným prezidentem Slovenské republiky byl 27. října 1939 jednomyslně zvolen Jozef Tiso,¹⁴⁴ který funkci vykonával až do zániku Slovenské republiky. V první fázi vývoje státu měl prezident oproti vládě slabší postavení, což se však výrazně změnilo v roce 1942 se zavedením vůdcovského principu¹⁴⁵ a zvláště po roce 1944, kdy mu byla přiznána pravomoc vydávat ústavní dekrety.¹⁴⁶

Vláda upravená v hlavě čtvrté ústavy disponovala obsáhlými pravomocemi, a to i ve sféře normotvorby díky zmocňovacímu ustanovení, které jí umožnilo vydávat nařízení s mocí zákona.¹⁴⁷ Tato nařízení mohla být zneplatněna usnesením Sněmu, který tak v roce 1942 skutečně učinil.¹⁴⁸ Ústavně-právní výbor přidal ustanovení o zastupování předsedy vlády, stejně jako zákaz činnosti členů vlády v orgánech výdělečných společností.¹⁴⁹ Tento

¹³³ *Vládný návrh*, § 44 odst. 3.

¹³⁴ Stálý výbor byl upraven *ústavním zákonem č. 135/1940 Sl. z.*

¹³⁵ *Vládný návrh*, § 22 písm. f) srov. Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 30.

¹³⁶ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 19.

¹³⁷ Tamtéž, § 15.

¹³⁸ Odvolání byli Martin Morháč (1943) a gen. Ferdinand Čatloš (1944).

¹³⁹ *Vládný návrh*, § 7 odst. 2 srov. Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 32 odst. 1.

¹⁴⁰ Tamtéž, § 14.

¹⁴¹ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 38 odst. 1.

¹⁴² Tamtéž, § 39 odst. 2.

¹⁴³ *Zpráva ústavně-právního výboru*, s. 3.

¹⁴⁴ VOJÁČEK – SCHELLE – KNOLL, *op. cit.*, s. 364.

¹⁴⁵ Zákon č. 215/1942 Sl. z.

¹⁴⁶ Ústavní zákon č. 200/1944 Sl. z.

¹⁴⁷ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 44.

¹⁴⁸ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 500.

¹⁴⁹ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 50.

zákaz prosazoval Karol Mederly už v době příprav ústavy v Tukově komisi: „My musíme vidieť v ministroch nezištných a obetavých pracovníkov pre ľud a nie uzavretých, vznášajúcich sa do neprehľadných výšin pýchy a povýšenosti.“¹⁵⁰

Bezpochyby nejdiskutovanějším bodem při přípravě ústavy byla koncepce Státní rady, inspirovaná orgány různých fašistických států, do níž radikálně zasáhl ústavně-právní výbor.¹⁵¹ Vládní návrh počítal s tím, že bude tvořena předsednictvem HSLS, předsedy menšinových stran, členy vlády a předsednictva Sněmu, spolu se zástupci stavů,¹⁵² kdežto výbor zvolil odlišnou koncepci, podle níž mělo orgán tvořit 6 členů jmenovaných prezidentem, 10 vyslaných HSLS, po jednom zástupci z každé menšinové strany a stavu, stejně jako předsedové vlády a Sněmu *ex officio*.¹⁵³ Po změně ústavy *ústavním zákonem č. 105/1943 Sl. z.* se složení Státní rady výrazně zúžilo.

Změnilo se též funkční vymezení Státní rady, která disponovala zejména soudními a kontrolními pravomocemi. Výbor jí svěřil soudní pravomoc nad prezidentem republiky,¹⁵⁴ avšak zároveň odebral pravomoc vést disciplinární řízení s prezidenty Nejvyššího soudu, Nejvyššího správního soudu a Nejvyššího účetního kontrolního úřadu.¹⁵⁵ Mimo to měla Státní rada sestavovat jednotnou kandidátku pro volby do Sněmu, podávat návrhy zákonů a měla i funkci poradního orgánu moci výkonné, avšak změny provedené výborem ji zbavily možnosti posílení prezidentského veta.¹⁵⁶

Státní rada se poprvé sešla až 1. srpna 1940, kdy svým prvním předsedou zvolila Viktora Ravasze,¹⁵⁷ který byl po uplynutí volebního období vystřídán Jánem Drobným. Vzhledem k omezeným kompetencím a vzniku až v období posalzburských změn měla Státní rada ve výsledku zanedbatelný význam, a tak není divu, že se dočkala nepříliš lichotivých označení „debatní kroužek starých pánů“¹⁵⁸ nebo „spolek zasloužilých politiků“.¹⁵⁹

Soudní moc byla vesměs svěřena soudům, upraveným v deváté hlavě ústavy. Z autoritativního pojetí ústavy se podoba této hlavy, především díky zásadním úpravám provedeným ústavně-právním výborem za účasti zástupců justice,¹⁶⁰ vymyká. Tyto změny, v mnohém inspirované československou Ústavní listinou, měly vyjasnit úpravu kompetencí zvláštních soudů, posilovaly formální nezávislost soudnictví na moci výkonné,¹⁶¹ a také justici svěřily možnost přezkumu vládních nařízení.¹⁶²

¹⁵⁰ MEDERLY, *op. cit.*, s. 13.

¹⁵¹ *Zpráva ústavně-právního výboru*, s. 2.

¹⁵² *Vládní návrh*, § 22 odst. 1.

¹⁵³ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 51.

¹⁵⁴ Tamtéž, § 52 písm. b), c).

¹⁵⁵ *Vládní návrh*, § 22 odst. 2 písm. e).

¹⁵⁶ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 52 písm. f), g).

¹⁵⁷ KONEČNÝ, S. Ústavnoprávní poměry po zániku Československa v roce 1939. *Člověk a společnost*, 2019, roč. 22, s. 48.

¹⁵⁸ KAMENEC, *op. cit.*, s. 27.

¹⁵⁹ SOKOLOVIČ, P. The Slovak Republic 1939–1945. The Nature and Major Milestones of the Regime. In: *Historica Olomucensia*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2018, sv. 55, s. 252.

¹⁶⁰ *Zpráva ústavně-právního výboru*, s. 6.

¹⁶¹ Zejm. Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 63 odst. 1.

¹⁶² Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 71.

Důležitou roli měl hrát i Ústavní senát, soudní orgán kontroly ústavnosti, který se měl skládat ze senátních prezidentů Nejvyššího soudu a Nejvyššího správního soudu,¹⁶³ ale nikdy nezačal působit.¹⁶⁴

3.3 Stavovské zřízení

Slovenská ústava obsahovala také stěžejní ideový koncept ústavy, stavovské zřízení, založené na korporativistické koncepci dalších evropských pravicových autoritativních a totalitních režimů, stejně jako na encyklice *Quadragesimo anno* papeže Pia XI. Základem ústavní úpravy byl systém stavů, které měly sdružovat skupinu zaměstnavatelů a zaměstnanců vymezeného odvětví. Členství v některém ze stavů mělo být podle ústavy obligatorní pro všechny občany, ale funkce v nich měli zastávat jen členové politické strany.¹⁶⁵

Úprava korporativismu doznala výrazných změn při jednání ústavně-právního výboru, který, mimo zakotvení stavovské samosprávy,¹⁶⁶ v samém závěru svých jednání zvýšil počet stavů na 6, když oproti vládnímu návrhu rozdělil stav průmyslu, obchodu, živností a dopravy na samostatný stav průmyslu a stav obchodu a živností.¹⁶⁷ Dopravu jako samostatnou složku stavu pak ústavně-právní výbor záměrně vynechal, jelikož podle výboru tato agenda spadala částečně do stavu obchodu a živností, částečně do stavu veřejných zaměstnanců.¹⁶⁸

Ačkoliv bylo stavovství uváděno jako jeden z pilířů ústavního systému, k naplnění jeho koncepce na Slovensku nikdy nedošlo, zejména z důvodu rostoucího vlivu nacistického Německa a odporu menšin.¹⁶⁹ Částečnou náhradou stavovského systému se stala organizace vytvořená *zákonem č. 70/1942 Sl. z., o Slovenskej pracujúcej pospolitosti*, která se vnitřně dělila na čtyři odvětvová sdružení s povinným členstvím pro pracující a důchodce.¹⁷⁰

3.4 Povinnosti a práva občanů, národnostní menšiny

Ústava v hlavě desáté obsahuje katalog práv a povinností občanů, v němž jsou povinnosti, zejména účast na obraně státu, na níž se měli podílet všichni občané,¹⁷¹ kladeny před práva. Ústava deklarovala ochranu života a svobody všech obyvatel, právo shromažďovací, spolčovací a listovní tajemství, stejně jako svobodu vyznání, myšlení a slova v mezích zákonů, veřejného pořádku a křesťanských mravů.¹⁷²

Úprava hospodářských a sociálních práv a povinností odrážela myšlenky sociálních encyklik římskokatolické církve. Z povinností byla zahrnuta pracovní povinnost, stejně jako povinnost platit daně a poplatky. Ochrana majetku byla garantována všem obyvatelům, nejen občanům, zároveň však vlastnictví zavazovalo ke konání ve všeobecném zájmu, mělo mít tedy sociální funkci a šlo je omezit zákonem.¹⁷³ Práce požívala podle

¹⁶³ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 97, 98.

¹⁶⁴ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 515.

¹⁶⁵ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 60, 61.

¹⁶⁶ Tamtéž, § 63 odst. 1.

¹⁶⁷ *Vládní návrh*, § 50 odst. 1 písm. b) srov. Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 60 odst. 1 písm. b), c).

¹⁶⁸ *Zpráva ústavně-právního výboru*, s. 5.

¹⁶⁹ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 507.

¹⁷⁰ VOJÁČEK – SCHELLE – KNOLL, *op. cit.*, s. 367.

¹⁷¹ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 75.

¹⁷² Tamtéž, § 81–85.

¹⁷³ Tamtéž, § 76–79.

ústavy zvláštní ochrany, bylo zakázáno vykořisťování sociálně slabých, s čímž byl spojen i princip, podle něž měla mzda odpovídat pracovnímu výkonu a poměrům zaměstnance. Naproti tomu bylo zakázáno rušení práce a jeho organizace.¹⁷⁴ Ochrana byla přiznána též rodině, manželství a mateřství.¹⁷⁵

Ústavně-právní výbor přidal do ústavy zákaz pravé retroaktivity v trestním právu a zásadu *nulla poena sine lege*,¹⁷⁶ která byla v praxi obcházena systémem mimosoudní represe.¹⁷⁷

Zvláštní hlava ústavy byla věnována právům národnostních menšin, která též doznala na půdě ústavně-právního výboru podstatných změn. Nově byla deklarována možnost volně se přihlásit ke své národnosti,¹⁷⁸ důležitějším však bylo ustanovení o reciprocitě postavení národnostní menšiny na Slovensku vůči postavení slovenské menšiny v domovském státě daného národa.¹⁷⁹ Tento princip mířil na maďarskou komunitu, vůči níž byl také reálně aplikován. Na druhou stranu bylo ústavou kriminalizováno odnárodňování.¹⁸⁰

Stranický systém Slovenské republiky sestával z dominantní státostrany HSLS, doplněné dvěma registrovanými stranami národnostních menšin.¹⁸¹ Podle Karola Mederlyho tak: „Navždy odstránily sa horúčkovité boje medzi stranami, ktoré zhlty v minulosti toľko národnej energie.“¹⁸² V bezvýhradně totalitní se tento koncept zvrhl zejména po salzburských jednáních, kdy začal být prosazován vůdcovský princip po vzoru nacistického Německa.¹⁸³

V ústavě byla také garantována náboženská svoboda v mezích zákonů a křesťanské morálky, samospráva církvi a povinná výuka náboženství na školách.¹⁸⁴ Výrazný vliv na slovenský režim měl zejména římskokatolický klérus. Aktivní působení církevních hodnostářů v politických funkcích však s nelibostí sledoval Svatý stolec. Kromě hlavy státu Jozefa Tisa bylo kněžími 11 z 63 poslanců Sněmu zvolených v roce 1938, ale také 2 ze 6 županů, či 16 z 59 předsedů okresních organizací HSLS.¹⁸⁵ Rovněž pozici místopředsedy Státní rady zastával spišský biskup Ján Vojtaššák, kterému působení v tomto orgánu povolil Svatý stolec.¹⁸⁶ Zároveň je třeba podotknout, že počet kleriků ve vrcholných funkcích soustavně klesal, což bylo podpořeno i rozhodnutím biskupské konference v Žilíně z 13. října 1943, která stanovila, že každou diecézi by měl ve Sněmu zastupovat pouze jeden kněz.¹⁸⁷ Evangelická církev byla spíše trpěna coby loajální opozice.¹⁸⁸ Zcela ignorována byla ústavní práva vyznavačů judaismu.

¹⁷⁴ Tamtéž, § 87.

¹⁷⁵ Tamtéž, § 86.

¹⁷⁶ Tamtéž, § 82 odst. 2.

¹⁷⁷ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 510.

¹⁷⁸ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 91 odst. 1.

¹⁷⁹ Tamtéž, § 95.

¹⁸⁰ Tamtéž, § 92.

¹⁸¹ Tamtéž, § 58–59.

¹⁸² *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí Slovenského snemu, 21. júl 1939*, s. 8.

¹⁸³ GRÓNSKÝ, *op. cit.*, s. 504.

¹⁸⁴ Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z., § 88–90.

¹⁸⁵ KRAWCZYK, A. *Kněz prezidentem. Slovensko Jozefa Tisa*. Praha: Academia, 2019, s. 165.

¹⁸⁶ PODOLEC, *op. cit.*, s. 95.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 58.

¹⁸⁸ KAMENEC, *op. cit.*, s. 35.

Závěr

Slovenská ústava zůstala v mnohém nenaplněna a s dalším vývojem byla postupně víc a víc prolamována. Je pravděpodobné, že alespoň část slovenské politické reprezentace byla zpočátku přesvědčena, že ústava bude skutečně kostrou fungování mladého státu. Avšak po salzburských jednáních na sklonku července 1940 bylo jasné, že Slovensko se bude ubírat cestou národního socialismu, který začal být představiteli radikálního křídla HSĽS aplikován. Nové směřování postupně přijalo i konzervativní křídlo strany prezidenta Jozefa Tisa, jemuž od roku 1942 náležel titul vůdce.¹⁸⁹

Z ústavy se tak stalo pouze formální prohlášení fasádního rázu. Ačkoliv měl systém Slovenské republiky v ústavě z roku 1939 atributy autoritářského režimu vlády jedné strany, vývoj událostí zavedl Slovensko mnohem dál, k nastolení totalitního státu pod diktátem jejího německého patrona, který neváhal a po propuknutí Slovenského národního povstání svůj vazalský stát vojensky obsadil. Tím skončila jakákoliv iluze slovenské státnosti založené na „ochraně“ ze strany nacistického Německa. Konec právního pořádku Slovenské republiky je spojen se dvěma akty národního odboje, avšak jak aplikací *ústavního dekretu prezidenta republiky č. 11/1944 Úř. věst. čs. z 3. srpna 1944*, o obnovení právního pořádku,¹⁹⁰ tak aplikací *nariadenia č. 1/1944 Sb. n. SNR z 1. září 1944*,¹⁹¹ dojdeme k závěru, že i přes odlišný přístup vyjadřují oba dokumenty diskontinuitu s ústavním řádem Slovenské republiky, včetně její ústavy.

V textu je načrtnut průběh legislativních prací na návrhu ústavy Slovenské republiky, od jejich počátku v dubnu 1939, přes práci ústavní komise předsednictva HSĽS, projednání na vládní úrovni a na půdě ústavně-právního výboru až k jejímu přijetí plénem Sněmu. Neoddělitelnou částí příspěvku je i stručný rozbor textu ústavy přibližující její nejdůležitější instituty včetně jejich změn v průběhu legislativních prací. Představen je tak jeden ze základních dokumentů autoritativního státu, zajímavý z pohledu zkoumání ideového ukotvení Slovenské republiky v první fázi její nedlouhé existence, stejně jako pro teoretické zkoumání evropských krajně pravicových režimů té doby obecně.

¹⁸⁹ Zákon č. 215/1942 Sl. z., § 9, § 10.

¹⁹⁰ Ústavní dekret prezidenta republiky č. 11/1944 Úř. věst. čs., čl. 1 odst. 2.

¹⁹¹ Nariadenie Slovenskej národnej rady č. 1/1944 Sb. n. SNR, § 2.

Vzpomínka na prof. Boháčka

Uplynulo již více než dvacet let od chvíle, kdy v ediční řadě *Memorabilia iuridica* pražské právnické fakulty vyšla pod edičním vedením Dušana Straňáka útlá knížka pod názvem „Život a působení profesora Miroslava Boháčka“, obsahující vzpomínky na tohoto posledního „předúnorového“ profesora římského práva, stejně jako příspěvky hodnotící jeho vědecké působení.

Jednoho říjnového dne minulého roku „přistála“ v mé e-mailové schránce zpráva od neznámého odesílatele, kterou našťěstí program nevyhodnotil jako spam. Byla to krátká zpráva od JUDr. Antonína Kučery, v níž se ptal, zda bych měl zájem o několik dopisů, které mu prof. Boháček napsal v 70. letech minulého století. Jednalo se o tři soukromé dopisy adresované dr. Kučerovi.

Dr. Kučera je jeden z jeho posledních žáků a zároveň i účastníků soukromých seminářů prof. Boháčka. Podle vlastních slov s ním zůstal, stejně jako s prof. Tomsou, v nepřetržitém písemném styku i po svém odchodu do emigrace v roce 1968 až do smrti obou profesorů. Jeho vřelý vztah ke svému učiteli dokládá nejen korespondence, ale stejně tak i to, že přispěl do výše uvedené knihy o prof. Boháčkově a v roce 1980 inicioval, aby byl M. Boháček spolu s V. Buškem a B. Tomsou vyhlášení čestnými členy spolku Všehrd.

Přepis dopisů je ponechán z důvodu co největší autenticity v původní neupravené podobě, tedy včetně překlepů a dalších „nedokonalostí“. První z nich se týká pozvání na přednášku na univerzitě v Hamburku, v němž prof. Boháček osvětluje důvody jejího odmítnutí. Druhý z nich je věnován obstarání textu rukopisu z mnichovské knihovny a konečně třetí nedatovaný je reflexí na poctu, kterou mu připravili jeho žáci a kolegové.

Prof. Dr. MIROSLAV BOHÁČEK

V Praze 22. 9. 74

*Milý pane kolego,
srdečný dík za dopis ze 16.t.m. se zajímavými španělskými dojmy a se zprávou o tom, co jste podnikl ve věci mnichovského rukopisu – děkuju mockrát. Proč ale spěchám s odpovědí : tlumočíte mi nabídku hamburské právnické fakulty uspořádat mou pohostinskou přednášku. Především samozřejmě jsem touto nabídkou poctěn i potěšen a děkuji těm, kdo by ji chtěli uskutečnit, i vlastnímu podněcovateli této akce, o které jsem byl už před*

nědlouhým časem informován Dušanem.¹ Už jemu se jsem odpověděl tak, jak to teď asi napíše, a prosím všechny účastněné, aby mi mé stanovisko nezazlívali. Je pochopitelné, že každý Gastvortrag má být parádní – to tedy znamená přípravu / u mne zvlášt pečlivou, že si nemohu dovolit přednášek německy spatra/ a ta by mi sebrala spoustu času, který potřebuju na jiné práce, které by mohly mít trvalejší význam, než pohostinské vystoupení s látkou, která v myslích posluchačstva nezanechá valné stopy. Ale budiž: čas by se musel vyšetřit, počkaly by jiné věci ve prospěch zahraniční reprezentace české vědy. Jenže já už jsem takhle byl víckrát pozván /konkrétně mám na mysli tři kongresy a jednu velepradu týkající se toho Ius romanum medii aevi/ a vždy jsem byl poučen, že to ta, půjde beze mne, nebo že tam místo mne pojede někdo jiný. Před tři takové apríly jsem v posledním případě dokonce připravoval referát /mělo to být v Montpellier, tak jsem musel honit francouzštinu/, a když jsem ho měl asi z třetiny hotový, bylo mi oznámeno, že má cesta nebyla čas zařazena do plánu Akademie. Pravda, dnes už nejsem pracovníkem ČSAV,² ale povolení každé cesty s vědeckým účelem se příslušným pasovým úřadem předkládá Akademii, takže by se komedie mohla snadno zase opakovat a já bych čas věnovaný té potřebné přípravě vyhodil nadarmo. Toto tedy nechci riskovat, a nemám ani chut' běhat po všech těch instancích, a konečně – proč to nepřiznat – nezdá se mi ani ta všechna námaha a nervové napětí, které by pro mne taková přednáška a cesta znamenaly, nijak žádoucí. Vždyť ta 75ka znamená určitý úbytek energie a v člověku od přírody lenivému vyvolává snahu vyvarovat se jakémukoli nepohodlí – a to by tedy bylo.

Buďte tak laskav a toto vše přiměřenými slovy vyložte a nezlobte se na mne ani Vy, ani jiní zprostředkovatelé tohoto ušlechtilého a lepšího subjektu hodného návrhu.. Znovu mockrát děkuju a pěkně Vás i Vaši paní – a samozřejmě i Štěpána³ – pozdravuju.

Váš
M. Boháček

PS. Původ tohoto mastného fleku v čele listu je mi nejasný. Místopřísežně prohlašuji, že jsem to psal čistýma rukama, na čistém stole a čistým /strojem.

V Praze 15. 10. 74

Milý pane kolego,

včera mi telefonovali z Archivu, že došla zásilka z mnichovské knihovny, a dnes jsem si ji vyzvedl. Je to v pořádku, je tam vše, co potřebuji, a kvalita xeroxů je dobrá. Arci kodex má foliový formát a při zmenšení /nikterak velkém/ vypadly glosy ještě menší, než jsou ve skutečnosti, takže mi to dá fušku při čtení. Jenže to už je moje věc a knihovna za to nemůže. Odesílali to 7.t.m. a 10. už to bylo v Praze, pak už se to zdrželo sobotou a nedělí. Je to tedy slušný výkon. Prohlídka byla usnadněna ceduličkou „Kann amtlich geöffnet werden“, takže nebyly žádné obtíže. Takže Vám mohu srdečně poděkovat za obstarání a omlouvám se,

¹ D. Straňákem.

² V té době byl M. Boháček již pouze smluvním pracovníkem Komise pro soupis rukopisů.

³ Š. Zinner.

že jsem Vám nebo paní choti přidělal práci, a poněvadž už to bylo obtěžování, tak prosím za brzké oznámení výloh a cesty jak je mám vyrovnat: myslím, že to půjde snadno způsobem, který jsem navrhoval už když jsem Vás o tuto věc požádal. Jak to bylo moudré, že jsem se s tím na Vás obrátil, je vidět z toho, že výpůjčka knihy o kterou pro mne zdejší universitní knihovna žádala u téže mnichovské knihovny dne 7. srpna, dodnes není vyřízena. Naštěstí se to stane zbytečným právě použitím tohoto zxeroxovaného rukopisu.

Tady není nic zvlášť potěšitelného, o čem by se dalo psát. Zdá se, že Tomsa nějak podlehl depressi, vyvolané těžkou nemocí jeho /nevlastního/ syna. Dušan⁴ sice vyslovoval přesvědčení, že se z toho Bohuš vyhrabe, ale nějak se dlouho neozývá. Jiná causa miserabilis je Áda,⁵ který má padáka /smlouva ovšem drží ještě půl roku/, takže bude ve svých 48 letech začínat znova – a zatím neví kde. Po jistých stránkách by to proto nebylo tak špatné, že člověk má na krku tři čtvrtiny století, jen kdyby to zas nemělo jiné nevýhody. Ale bude lepší nechat této linie a vrátit se raději k radosti, kterou jste mi obstaráním snímků způsobil – to znamená vrhnout se na to, co se odtamtud vyklube. Nezapomenu Vám o tom napsat, zatím znova děkuji a srdečně Vás i Vaši paní pozdravuju.

Váš
M. Boháček

Milý pane kolego,

v gratulaci k mé 75ce jste se zmiňoval o „drobnosti“, kterou jste dali dohromady se Štěpánem,⁶ a kterou mi odevzdá Dušan.⁷ Protože jsem věděl, že Dušan s doc. Klímpu na mne chystají gratulační sborníček, s kterým otravovali kde koho o příspěvek, domníval jsem se, že jste se stali i Vy obětí tohoto snažení, a tak jsem Vám v předchozím dopise tuším slíbil, že Vám poděkuji, až to dostanu s těmi ostatními. Mezi tyto písemné projevy jsem Váš příspěvek řadil i tehdy, když mi Dušan odevzdával obálku jako přílohu ke svázané blahopřejné adrese – položil jsem ho klidně s tím, že si to přečtu vše najednou. Pak po odchodu deputace jsem byl ovšem nemálo překvapen skutečným obsahem a obdivoval jsem Dušana, že se mi nechechtal hned na místě: vynahradil si to, až když jsem mu druhý den vysvětlil své chování. A nyní je tedy vysvětluji i Vám a srdečně děkuji Vám i Štěpánovi.

S mnoha pozdravy Vás oba a s pěkným poručením Vaši paní a jsem

Váš
M. Boháček

PS. Nedivte se chybám ve strojopise, mám pocuchané nervy.⁸

⁴ D. Straňák.

⁵ Synovec M. Boháčka.

⁶ Š. Zinner.

⁷ D. Straňák.

⁸ Jeho dera byla tehdy odsouzena pro nedovolené opuštění republiky.

Tyto dopisy nejen ilustrují pracovní postavení prof. Boháčka v té, pro něho tak nelehké době, kdy prof. Boháček působil jako pracovník Komise pro soupis a studium rukopisů při VI. Sekci ČSAV, ale stejně tak i jeho vnitřní rozpoložení. Dopisy jsou drobným příspěvkem ke zmapování osudů české romanistiky a jejích představitelů v období, kdy hrozilo, že tento tradiční obor české právní vědy zanikne.

Michal Skřejpek

doi: 10.14712/2464689X.2022.9

**KOTOUS, J. – PEHR, M. (eds.). *Sborník z konference
JUDr. Jan Jiří Rückl. Život a doba.*
Praha: Památková komora ČR, 2021, 303 s.**

Rozsáhlý sborník příspěvků přednesených nebo zaslanych konferenci pod tímto názvem pořádané na půdě pražského arcibiskupství s podporou kardinála Dominika Duky vydal Jan Kotous a Michal Pehr. Podnětem k pořádání konference bylo 120. výročí narození Jana Jiřího Rückla v roce 2020, právníka, podnikatele a významného politika v meziválečném Československu. Vedle řady pozdravných příspěvků od představitelů katolické církve sborník přináší celkem 10 studií věnovaných Rücklovi osobnosti, především však vztahu katolické církve v českých zemích a na Slovensku k nově vzniklému státu a jejímu místu v politickém životě. Ve sborníku je také publikováno faksimile rukopisu Vlastimila Klímy nazvaného „Muž, jenž korunoval presidenta“ a 19 stran obrazových příloh, přehled pramenů a literatury, a jmenný rejstřík.

Tak se znovu, díky řadě analytických studií, do české literatury dostává mimořádná osobnost, náležející svým původem do sklářské rodiny Rücklů, jejíž krátký život významně ovlivnil osudy Československé republiky na konci třicátých let a přispěl k účasti katolické církve na její konsolidaci.

Zasvěcený pohled do života „politika, diplomata, podnikatele, mecenáše a především věrného a zásadového katolického intelektuála“, jak jej označuje, podává studie Michala Pehra. Autor pečlivě sleduje Rücklovu životní dráhu a přináší zajímavé detaily kulturního a politického života tehdejší doby, kromě jiného i zajímavý poznatek o omezení či zákazu studia na mnichovské univerzitě studentů pocházejících z tzv. zemí za I. světové války nepřátelských Německu. Jádrem Pehrovy studie je aktivita J. J. Rückla při organizování I. katolického sjezdu v roce 1935, jenž měl demonstrovat jednotu katolíků bez ohledu na jejich národnost. Jak se ovšem ukázalo, nebyl sjezd zcela úspěšný u sudetských Němců, kteří dávali najevo své sympatie nacistickému Německu. Na tuto skutečnost ostatně již ve své studii věnované sjezdu upozornil Jaroslav Šebek.

„Nejskvělejší Rücklova politická a diplomatická hodina nastala v prosinci 1935, kdy se zasloužil o to, aby byl Edvard Beneš zvolen presidentem“, píše Michal Pehr v úvodu pojednání o dramatické prezidentské volbě a uvádí nás do labyrintu spleťtých jednání, jejichž cílem bylo získání hlasů slovenských katolíků a v té souvislosti i poslanců německých. Pozoruhodné je jeho hodnocení, resp. zklamání nad chováním poslanců Hlinkovy strany, usilujících již tehdy o samostatný slovenský stát, obsažené v poznámce č. 206 na s. 74.

Článek Tomáše Parmy je věnován zakladatelské činnosti JUDr. Rückla při konstitování Rytířského řádu Božího hrobu Jeruzalémského v meziválečném Československu.

Právně-historickou analýzu Rücklova působení obsahuje především studie Jana Kuklíka, který pod názvem „JUDr. Jan Jiří Rückl a volba Dr. Edvarda Beneše presidentem

republiky“ líčí dramatickou situaci při přípravě a volbě nové hlavy státu. Resignace Tomáše Garrigua Masaryka otevřela nejen otázku jeho nástupce, ale i zajištění příštího demokratického směřování československého státu. V mnohonárodním Československu v polovině třicátých let, kdy se již zcela jasně rýsovalo ohrožení nacistickým Německem a jeho sude-toněmeckou domácí kolonou, šlo při volbě prezidenta nejen o naplnění Masarykova přání, aby se jeho nástupcem stal Edvard Beneš, ale o zajištění demokratického vývoje státu. A snad bychom mohli konstatovat, po zkušenostech z pomnichovského vývoje a osudech státu po jeho likvidaci nacistickou okupací a zřízením protektorátu, i při vědomí, že náš stát stál záhy před základní otázkou své existence a státoprávní kontinuity a za války pak při vytvoření londýnské vlády před bojem o úspěšné uznání československých nároků na obnovu státu, že se tak i v tomto ohledu jednalo při volbě o osudovou existenciální otázku. Jen stěží můžeme považovat původně navrhovaného kandidáta agrární strany za osobnost, která by těmito úskalími náš stát provedla. Vatikánská diplomacie podle Jana Kuklíka právem v Edvardu Benešovi spatřovala záruku demokratického vývoje ve střední Evropě.

Kuklíkova studie podrobně a zasvěceně líčí politické zákulisí volby a přiznává Rücklovi oprávněné zásluhy o výsledek volby Edvarda Beneše a navazuje v tomto ohledu na starší studie, zvláště Roberta Kvačka.

Právním aspektům vztahu státu a církvi je také věnován krátký článek Cyrila Svobody, který upozorňuje na zásluhy Jana Jiřího Rückla na urovnání vztahu mezi mladým Československem a Vatikánem a analyzuje význam přijaté, avšak neratifikované smlouvy, tzv. *modus vivendi*. Vrací se k současné právní úpravě vztahu mezi státem a katolickou církví a přimlouvá se za ratifikaci dosaženého vzájemného ujednání.

Zásadním otázkám Rücklovy politické aktivity při volbě prezidenta Edvarda Beneše jsou věnovány studie Róberta Letze „Jan Jiří Rückl a Hlinkova slovenská ľudová strana“ a Gabriela Rijada Mulamuhiče „Rückl a představitelé katolické církve na Slovensku ve zlomovém roce 1935“, kteří podrobně popisují složitá jednání, která měla zajistit volební hlasy slovenských katolíků.

K podnikatelským aktivitám Jana Jiřího Rückla se vracejí ve svých příspěvcích Draho-mír Jančík, který se věnuje jeho ekonomické činnosti, a Martin Štefko analýzou Rücklova pojetí vědecké organizace práce.

Zasazení rodu Rücklů do historických souvislostí podává článek Miluše Hronové věnovaný původu tohoto rodu v jihočeské Včelničce a základům jeho sklářského podniku v 19. století. Pojednání Stanislava Vejvara osvětluje působení J. J. Rückla v Československé straně lidové a jeho vztah k předsedovi strany Msgr. Staškovi. Pořadatel sborníku Jan Kotous kromě „Několika slov úvodem“ podává v krátkém medailonu portrét senátora Jiřího Rückla, synovce Jana Jiřího.

Za mimořádně šťastné je nutno považovat otištění faksimile rukopisu Vlastimila Klímy nazvaného „Muž, jenž korunoval presidenta“ s úvodním slovem Michala Pehra, které objasňuje původ textu i osobu a osudy autora. Klímův článek přináší řadu nových a kritických poznatků, zejména k politickým poměrům na Slovensku a směřování k požadavkům samostatného státu.

Karel Malý

doi: 10.14712/2464689X.2022.10

TRETERA, J. R. – HORÁK, Z. *Církevní právo.*

2. přepracované a doplněné vydání. Praha: Leges, 2021, 440 s.

Trh právnické literatury se v říjnu 2021 rozrostl o novou publikaci, 2. přepracované a doplněné vydání učebnice *Církevní právo*, jejímiž autory jsou vyučující a garanti oboru církevního a konfesního práva na Právnické fakultě Univerzity Karlovy profesor JUDr. Jiří Rajmund Tretera a doc. JUDr. ICLic. Záboj Horák, Ph.D., LL.M. Představují v ní právní řád křesťanských církví, který si v rámci své autonomie vytvářejí vlastní zákonodárnou činností nezávisle na státu nebo na jiných církvích či náboženských společnostech.

První vydání monografie bylo publikováno v roce 2016. K přípravě druhého vydání však autory nevedla jen prostá nutnost poskytnout svým studentům odpovídající studijní materiál, který byl po pěti letech od publikace rozebrán. Je patrné, jak autoři sami v předmluvě poznamenávají, že při přípravě druhého vydání zohlednili pedagogické zkušenosti s užíváním učebnice jak při výuce, tak při zkoušení studentů, a na řadě míst přistoupili k rozšíření, doplnění nebo naopak zkrácení výkladu. Nicméně, mnohem významnějším důvodem pro přepracování učebnice byly četné legislativní změny, které se během pontifikátu papeže Františka, počínajícího rokem 2013, odehrály. Počátky jeho zákonodárné činnosti představované především *motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus a motu proprio Mitis et misericors Iesus* o podstatných změnách v nulitním manželském procesu před církevními soudy stihli autoři zohlednit již v prvním vydání učebnice, nyní získali možnost zabývat se jejím dalším obdobím. O tom, že papež není na změny v církevním právu skoupý a že jejich zachycení není snadnou úlohou, svědčí apoštolská konstituce *Pascite gregem Dei*, kterou byla s účinností od 8. prosince 2021 podstatně novelizována šestá kniha Kodexu kanonického práva o trestním právu latinské církve. Ačkoli její publikace 4. června 2021 zastihla druhé vydání učebnice těsně před uzavřením rukopisu, její autoři se rozhodli na poslední chvíli nové znění zohlednit a příslušné části knihy přepracovat. Tuto obětavost je třeba vyzdvihnout a lze ocenit, že učebnice zachycuje podstatnou část církevněprávní materie v účinném znění.

Monografie navazuje hned ve dvou rovinách na předchozí publikační činnost autorů. Předně tvoří součást pomyslné trilogie učebnic využívané v rámci výuky celé palety předmětů z oboru církevního a konfesního práva na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Jako kniha o autonomní normotvorbě církví představuje protiklad k učebnici *Konfesní právo* z roku 2015, jež pojednává o právu regulujícím církev a náboženské společnosti nikoli na základě vlastní normotvorby, ale zvnějšku, činností světského zákonodárce. Lze podotknout, že v posledních letech získalo konfesní právo v České republice pozornost široké veřejnosti v souvislosti s doposud neukončeným procesem majetkového vyrovnání

státu s církvemi a náboženskými společnostmi a pokusem o dodatečné snížení vyplácené peněžní kompenzace, jemuž se nakonec podařilo zásahem Ústavního soudu zabránit. Obě publikace o platném právu pak doplňuje učebnice Právní dějiny církví, Synagoga a cirkve v průběhu dějin z roku 2019, jež se obrací do minulosti v zájmu zmapovat právní dějiny křesťanského a židovského náboženského společenství, bez ohledu na hranice, od třetího tisíciletí před Kristem do současnosti.

Nelze ani přehlédnout, že představovaná učebnice volně vychází z přechozí tvorby profesora Tretery, sice z monografie Církevní právo z roku 1993 a z knihy Konfesní právo a církevní právo z roku 1997, na níž se autorsky podílel doc. JUDr. Stanislav Příbyl, Ph.D., JCD., Th.D. Je vhodné připomenout, že profesor Tretera stál u obnovy výuky církevního a konfesního práva na pražské právnické fakultě po mnoha letech vlády totalitního režimu, který vedle všech svých ostatních zločinů vytlačil církevní právo z přednáškových místností a tím také povědomí o organizaci a fungování církví z hlav právnické veřejnosti. Záslouhou profesora Tretery se tuto osudovou chybu podařilo napravit neprodleně po Sametové revoluci, ostatně, první přednášku z tohoto předmětu zahajoval na pražské právnické fakultě již v říjnu 1990. Od té doby soustavně pracoval na etablování oborů církevního i konfesního práva, společně s docentem Horákem přispívají k jejich rozvoji, především vedením Společnosti pro církevní právo, pořádáním lokálních i mezinárodních konferencí a redigováním recenzovaného odborného časopisu Revue církevního práva. Jako symbol obnovy jak křesťanských hodnot a církví, tak i výuky církevního a konfesního práva na českých univerzitách, si autoři monografie zvolili kostel svatého Vavřince ve Slavicích v okrese Tachov, jehož fotografii umístili na titulní stranu, a který před jistým zánikem zachránila nedávná rekonstrukce.

Knih Církevní právo o rozsahu 440 stran se dělí na tři základní části. První poskytuje čtenáři obecný úvod do oboru církevního práva, nejrozsáhlejší druhá část se velice podrobně věnuje církevnímu právu katolické církve neboli právu kanonickému a třetí závěrečná část podává stručný úvod do práva některých dalších církví. Výklad je pak rozčleněn do kapitol a podkapitol, autoři jej podávají přehledným a srozumitelným způsobem pomocí kratších odstavců a odrážek. Aby byla učebnice pro studenty jednoduše srozumitelná, je základní výklad doplněn podrobnějšími údaji, jež jsou graficky odlišeny menší velikostí písma. Monografie nabízí rozsáhlý poznámkový aparát a také odkazy na související literaturu, v níž čtenář může najít další informace. V závěru je doplněna o přehled pramenů, literatury a o věcný rejstřík. Autoři kladou důraz na terminologickou přesnost, a proto odborné termíny věnované kanonickému právu uvádějí spolu s jejich českým překladem také latinsky a anglicky. Z pedagogických důvodů jsou latinské pojmy opatřeny vyznačením délky samohlásek, aby práce s nimi nepředstavovala problém pro čtenáře, kteří nejsou s tímto jazykem obeznámeni.

První část učebnice uvádí čtenáře do základních pojmů církevního práva společných pro všechny církve. Stručně objasňuje obsah pojmů právo a právní norma, církve a náboženské společnosti, podává také výklad o vzájemném poměru mezi církevním a konfesním právem, jehož pochopení je nutným předpokladem pro porozumění následujícímu výkladu.

Nejrozsáhlejší druhá část představuje středobod celé monografie a zaměřuje se na kanonické právo katolické církve. Úvodem je předestřeno dělení právního systému katolické církve a historický vývoj pramenů kanonického práva, který ústí do přehledu platných celocírkevních zákonů a představení jednotlivých pramenů v současnosti. Vysvětleny jsou

obecné pojmy definované Kodexem kanonického práva. Následují specializované kapitoly tematicky zaměřené na jednotlivé oblasti kanonického práva. Věnují se právu ústavnímu, magisteriálnímu, manželskému, správnímu, majetkovému, trestnímu a procesnímu. Obzvláště ocenit je třeba kapitolu zaměřenou na trestní právo, která se podstatně liší od prvního vydání učebnice a představuje novou podobu šesté knihy Kodexu kanonického práva v důsledku nedávné novelizace apoštolskou konstitucí *Pascite gregem Dei*. Vedle obecného výkladu o sankcích v církevním právu trestním monografie nabízí přehled ukládaných trestů i trestných činů, včetně těch, které byly do Kodexu zařazeny nově.

Závěrečná třetí část publikace pak pojednává o organizaci jiných církví a o jejich církevním právu. Autoři se rozhodli nabídnout stručný přehled principů, podle nichž lze tyto církve rozdělit do skupin na základě jejich vyznání a právního uspořádání. Srozumitelně tak čtenáři přibližují kritéria, která jednotlivé církve vzájemně odlišují, a zároveň přitom nabízejí jejich přehled. Pozornost je věnována pravoslavným církvím i církvím reformačním, mezi nimi obzvláště Československé církvi evangelické a Církvi československé husitské, tedy dvěma nejpočetnějším reformačním církvím v České republice.

V médiích platí rčení, že nic není starší než včerejší noviny. Legislativní činnost jak v oblasti práva světského, tak práva církevního, naštěstí tak překotného tempa nedosahuje, přesto je obvyklé, že tištěné právnícké publikace pod tíhou nejrůznějších novelizací časem zastarávají. Je proto vynikající zprávou pro studenty právnických a teologických fakult, ale i pro odbornou a laickou veřejnost, že recenzovaná publikace představuje, alespoň v době uzávěrky tohoto – tištěného – časopisu, aktuální vzhled do oboru církevního práva a přispívá k jeho rozkvětu.

Marek Novák

doi: 10.14712/2464689X.2022.11

CHAPOUTOT, J. *Zákon krve (Myslet a jednat jako nacista)*.

Praha: Rybka Publishers, 2021, 534 s.

Nacistické právo v novém kontextu

V nakladatelství Rybka Publishers vyšla kniha, která má sice slovo „zákon“ přímo ve svém názvu, přesto by v ní asi jen málokdo hledal právněhistorickou publikaci. Avšak právě o toto zaměření díla se primárně jedná. Tedy nikoliv jen, ale především.

Jde totiž hlavně o pokus zasadit právo do kontextu nacistického myšlení, a to navíc způsobem, který je (a to i díky svému rozsahu a hloubce zpracování) nepochybně novátorský. Východiskem francouzského historika Johanna Chapoutota (odborníka na totalitní a autoritativní evropské režimy 20. století) totiž není, jako je tomu obvykle, nacistický stát a jeho struktury moci od roku 1933, nýbrž právě samotné nacistické myšlení zasazené do kontextu jeho vývoje a postupného formování.

Právě v něm se pak odráží i náhled na právo, které má především sloužit jako naprosto povolný nástroj režimu, jehož děsivě narůstající radikalitu také samo ve svých ustanoveních, a především pak ve svém pojetí zrcadlí. Chapoutotova kniha je přitom rozdělena do tří částí, jež podle něj klíčovým způsobem naznačují to, co je obsaženo v jejím podtitulu – „Myslet a jednat jako nacista“. Vždy je však – jak již řečeno – při jeho líčení rozhodujícím faktorem právě právo, což možná může znít na prvý poslech poněkud překvapivě (uvážíme-li, jak nepřátelský poměr k němu špičky nacistického režimu a zejména Hitler sám měly), přesto má francouzský historik nepochybně dobré důvody – jak v celém textu knihy dokazuje –, aby si tento svůj přístup ke zpracování látky obhájil.

Osou všech tří částí je přitom nepochybně nacistický, výhradně rasově podmíněný, přístup k novému celostnímu vidění světa, z něhož vše další v této zvrácené a do nejkrutějších důsledků přiváděné logice už jen vyplývá. V první části nazvané přízvučně „Pložit“ se tak autor zabývá tím, co nacisté považovali za základ jimi nově nastaveného řádu světa, tedy vytvoření rasově čistého germánsko-nordického národa na území tímto ovládaném.

A takto se je tedy třeba i vrátit do minulosti a odstranit usazeniny, aby se „na světlo dostaly drahocenné poklady německého právního myšlení a německé právní praxe“, které přispějí k obnově skutečné harmonie „mezi světovým názorem německého lidu a zákony života“ (s. 43). Staří Germáni podle nacistů sice neměli dnešní formální „svazující zákony“, zato však právo, v němž samotná příroda byla povýšena na „normativní instanci“. Právo je tedy vlastně „realita života“, a má-li se po staletích úpadku obrodit „autenticita rasy“, je jednoduše nutné, aby bylo především důsledně odmítnuto „židovsko-křesťanské pojmání práva“, jež nordickou rasu záměrně zásadně oslabovalo.

Rebelie německého národa, založeného na čistotě rasy, v logice své vzpoury jak proti liberalismu, tak i marxismu, musí nakonec vést i k odmítnutí „univerzalistického římského práva“, jež je samo zejména ve své pozdější fázi jen projevem „degenerované biologie“. Chpoutot obsáhle cituje argumenty nacistických právníků proti římskému právu, v nichž se to jen hemží výpady vůči jeho „formálnímu a umělému světu“ vytvářejícímu „umrtvující svěřací kazajku psaných, rigidních a mrtvých paragrafů“ obhajovaných „dekadentní právní vědou“. Jak autor nepochybně správně podotýká, jednalo se vlastně o nesmírný paradox, kdy právníci v nacistickém Německu ve snaze zajistit si „ideologickou čistotu“ s někdy možná předstíraným, ale spíše upřímným nadšením zavrhovali právě to, co představovalo jádro jejich nesnadno nabytého specifického právního vzdělání – tedy římské právo a latinské právníké výrazy. A to vše ve jménu rasistické pseudovědy, jež měla nyní právo plně ovládat (s. 102–109).

Je pak jen přirozené, že napadán je i celý pozitivisticky orientovaný koncept právního státu, kterým se dynamika nacistického hnutí nehodlala nechat v žádném případě svazovat či omezovat. Pro nacistické právníky je totiž „právo věčnou morální veličinou, jež stojí nad státní mocí. Stát právo netvoří, jen je formuluje“ (s. 125).

V dalších kapitolách nazvaných „Renesance německého práva“ (s. 138–144) a „Úkol soudce: pomáhat právu k životu“ (s. 145–151) je podstata tohoto návratu k „právu krve a půdy“ propojena i s další obecně pro nacismus příznačnou snahou o rozvolnění vazby soudce na zákon, kterou se původní právo z dob císařství a Výmarské republiky i bez zásahu legislativy přizpůsobovalo potřebám nových mocipánů. Je konečně jen příznačné, že část knihy s názvem „Plodit“ je uzavřena výkladem o právní úpravě sterilizace v zájmu zajištění zdravého a rasově odpovídajícího potomstva pro nacistický stát.

V druhé části knihy s názvem „Bojovat“ je z právního hlediska nejzajímavější ta pasáž, v níž se Chpoutot věnuje právní úpravě boje s „vnitřním nepřítelem“. V centru jeho pozornosti se logicky ocitá zejména trestní právo (viz i kapitola nazvaná „Trestní právo jako prostředek boje“ – s. 232–236), jakož i problematika „zvláštních soudů“ (kapitola s příznačným názvem „Obrněné divize práva“ – s. 237–241) a fungování tehdejší německé policie. Autor přesvědčivě dokládá, jak destrukce základních principů právního státu učinila z nacistického Německa státní útvar, kde právní jistota jednotlivce ve srovnání s „oprávněným zájmem národního společenství“ naprosto nic neznamena, a konkrétně v trestním právu se promítla do existence „ochranné vazby“ a „preventivní vazby“, jež umožňovaly časově neomezené zadržování zatčeného bez jakéhokoliv soudního přezkumu takového jednání. Ve výsledku to je čirá policejní svévole, která může rozhodnout o osudu jednotlivce jeho uvržením do koncentračního tábora.

Jestliže se tedy prvá část knihy zabývá z právního hlediska hledáním původního nezkaženého německého práva v opozici k právu římskému a druhá část právem trestním, koncentruje se konečně v závěrečné třetí části nazvané „Vládnout“ autorova pozornost na nacistické pojmání práva mezinárodního. Přesvědčivě tak dokládá, kterak se toto právo ocitá pod soustředěnou palbou ze strany německých „znalců“ této problematiky, kteří jeho tehdejšímu nastavení vytýkají zejména snahu o podvracení „domácích právních řádů“ a plně schvalují použití síly při řešení mezinárodních konfliktů (viz i kapitola s názvem „Umělé konstrukce: absurdnosti mezinárodního práva“ – s. 339–348).

Jako doprovodný motiv se přitom celou knihou vine i otázka naprostého selhání právního stavu v nacistickém Německu, kdy i jeho nejlepší představitelé (viz i v práci často

citovaný Carl Schmitt) se často dobrovolně a v nehraném přesvědčení připojili k tomuto naprostému právnímu úpadku a barbarství. Jak jsem již v úvodu naznačil, kniha je zejména cenná svým celkovým zasazením nacistického práva do souhrnného kontextu primárně na rasové nadřazenosti nordické rasy vystavěné ideologie (vedle primární orientace na právo jsou zde dále odpovídajícím způsobem pojednány i otázky dobové filozofie, etiky či medicíny). A jako taková je i varováním: připustíme-li do práva „zásadní ideologické nastavení“, následná neúprosná logika vyvozovaných důsledků promění právní řád nevyhnutelně v čirý moci sloužící konstrukt (navíc i legitimující její příslovečně „do nebe volající zločiny“), jenž už si takovéto označení vlastně vůbec nezaslouží.

Radim Seltenreich

doi: 10.14712/2464689X.2022.12

BILY, I. – CARLS, W. – GÖNCZI, K. – LAZAR, M. *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Tschechien und in der Slowakei. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache* (= *Ius Saxonico-Maideburgense in Oriente, Band 5*). Berlin – Boston: De Gruyter, 2021, 696 s.

Sasko-magdeburské právo patří k fenoménům v průběhu staletí velmi výrazným způsobem ovlivňujícím vývoj práva na evropském kontinentu, resp. přinejmenším v jeho podstatné části. Transferu právní kultury z Magdeburku směrem na východ je věnována řada *Ius Saxonico-Maideburgense in Oriente*, v jejímž pátém díle došlo i na uplatnění saského městského práva na územích Česka a Slovenska.

Vzhledem k tomu, že české země prodělávaly ve středověku a raném novověku značně odlišný vývoj než území budoucího Slovenska (jakkoli o vzájemných kontaktech a vlivech nelze pochybovat), není spojení česko-slovenské problematiky do jednoho svazku v žádném případě samozřejmostí. Když už k němu ale bylo přikročeno, jevílo by se logické, že výstavba obou částí knihy, věnovaných oběma součástem někdejšího Československa, bude pokud možno co nejpodobnější. Kupodivu, opak je pravdou. Sami autoři vysvětlují tuto skutečnost hned v úvodu poukazem na odlišnou pramennou základnu, v dalším textu je pak zdůrazněna odlišná *Rezeptionssituation* (s. 517). Pak je ale otázkou, nakolik bylo šťastné spojovat značně odlišnou problematiku do jednoho svazku.

Rozdílný přístup je patrný již na první kapitole zabývající se přenosem práva (*Rechtstransfer*). Část věnovaná českým zemím začíná stručným nástinem jejich správního a právního vývoje (s. 11–25). Na okraj nutno poznamenat, že představení tak rozsáhlé problematiky na velmi omezeném prostoru byl úkol značně ošidný. Výsledek lze v zásadě hodnotit kladně, i když lze diskutovat o tom, jak velký prostor se měl dostat vývoji zemského práva, které bylo vlivy magdeburského práva dotčeno nanejvýš velmi okrajově. Pozornost je dále věnována kolonizaci a vzniku městského zřízení (s. 25–34), vlivům zahraničních práv (s. 34–47) a nakonec krátce i konkrétním cestám spojujícím české země s Magdeburkem (s. 47–48). V bohatém poznámkovém aparátu je bohužel poměrně málo reflektována česká právněhistorická literatura a když už, objevují se zde spíše kompendia učebnicového charakteru, resp. v zahraničí vydané studie českých autorů. Aktuální česky psané studie jsou vesměs opomenuty.

„Slovenská část“ této kapitoly naproti tomu na jakékoliv uvedení do problematiky dějin a správní organizace Horních Uher zcela rezignuje, pokud se nebude počítat zhruba stránkové shrnutí prvních zpráv z dob Velkomoravské říše a několik poznámek o církevních institucích, které zde ve středověku uplatňovaly svůj vliv (s. 48–49). Také kolonizaci a vzniku měst je věnována rovněž pouze kratičká podkapitola o třech odstavcích (s. 49–50), doplněná o stejně stručné glosy k podpoře ze strany uherských panovníků (s. 51–52). Následuje o málo delší pasáž o rozkvětu měst zejména ve 14. století (s. 52–56) a poně-

kud hlouběji je zpracována až problematika transferu magdeburského práva do tohoto prostředí (s. 56–72). Jistě je zajímavé, že žilinské městské právo jako hlavní reprezentant sasko-magdeburské právní kultury mělo svůj původ ve slezském Těšíně, což jen potvrzuje existenci vazeb mezi českými zeměmi a přilehlými oblastmi Uherského království.

Rozdíl mezi oběma pomyslnými částmi publikace je zcela zásadní i v historicko-lingvistických pasážích, které nepochybně představují nejcennější a nejpřínosnější část publikace.

Logická jsou odlišná východiska. Zatímco pro Čechy byly jako primární texty pro srovnávací jazykové studium zvoleny Sächsische Weichbild jako základní reprezentativní sbírka norem magdeburského práva, intenzivně šířená za hranice Saska, a její český překlad Práva saszka, zachovaný v rukopise z druhé poloviny 15. století, pro Slovensko hraje tuto úlohu Žilinská právní kniha (Silleiner Rechtbuch), sepsaná německy v roce 1378 a do slovakizované češtiny přeložená v roce 1473. Vedle ní bylo přihlíženo i ke spišské právní sbírce (Zipser Willkür), jejíž nejstarší dochovaný opis pochází z poloviny 15. století.

Méně logická se naproti tomu jeví úplná nesouměřitelnost výstupů. Pro české země zpracovala Inge Bily skutečně minuciózní jazykovou analýzu doplněnou obsáhlým právním slovníkem (s. 135–396). Jeho východiskem je terminologie německá; české pojmy jsou sice rovněž zařazeny do abecedního soupisu, ovšem odkazují na příslušná hesla německá. Pro slovenské prostředí je nesrovnatelně skromnějším a méně ambiciózním komplementem studie Marije Lazar, která sice obsahuje řadu zajímavostí i metodických podnětů (s. 457–516), obdobný praktický výstup však nenabízí.

Byla tak promarněna jedinečná příležitost dát vedle sebe pro účely dalšího lingvistického zkoumání materiál, z něž by bylo patrné, do jaké míry se středověká a raně novověká čeština v českých zemích a slovakizovaná čeština v Horních Uhrách v oblasti právní terminologie podobaly či odlišovaly. Výše avizovaný slovník v „české části“ je sice totiž trojjazyčný, namísto terminologie Žilinské městské knihy, popřípadě i spišského práva, ale doplňuje německé a české výrazy jejich ekvivalenty polskými. Volba polštiny sice má určitou logiku (magdeburskému právu v Polsku byl věnován jeden z předchozích svazků řady), pro většinu (nejen) právních historiků by ale určitě mělo větší smysl pojmosloví slovenské, popřípadě latinské, jež by se dalo alespoň v základním obrysu extrahovat z latinských překladů Sächsische Weichbild.

Zmíněný česko-německo-polský slovník je zpracován velmi důkladně a vychází z jasně formulovaných metodických východisek (s. 131–132, 169–175). Kromě trojjazyčného překladu obsahují jednotlivá hesla i stručnou německou definici a různá sousloví, přeložená již pouze do češtiny. Reálné použití těchto sousloví v kontextu právního textu je dokumentováno odpovídajícími úryvky právních textů. Připojený komentář má ovšem v zásadě pouze lingvistický, nikoli právněhistorický charakter, místy znovu odkazuje i na ekvivalenty polské. Na závěr každého hesla jsou připojeny zkrácené odkazy na literaturu.

Vedle nesmírně zajímavých poznatků lingvistických a právněhistorického kontextu nabízí kniha celou řadu přehledových pasáží, které mohou sloužit jako východisko k dalšímu výzkumu. Dozajista užitečné je též kompendium dosavadního výzkumu v Čechách a na Slovensku (s. 77–97), byť u něj se nabízí otázka, zda vedle uspořádání chronologického neměly být výrazněji odděleny práce vztahující se k českým zemím a ke Slovensku, resp. práce vznikající na půdě těchto zemí a práce napsané v Německu, tedy „zpoza hranic“. Neméně užitečný nástin představuje soupis dochovaných rukopisů, resp. tisků

základních pramenů (s. 99–126), stejně jako základní přehled geografický (s. 527–533) a samozřejmě též velmi obsáhlý výčet použitých zdrojů v samém závěru publikace (za ním ovšem ještě přicházejí pomocné rejstříky).

Navzdory některým koncepčním výhradám a marginálním nedostatkům (viz např. heslo Wergeld, kde není v záhlaví jako český ekvivalent uveden termín „odklad“, ačkoliv v dále připojených úryvcích se několikrát objevuje), nemůže být sporu o tom, že za knihou stojí obrovské penzum poctivé práce a že se jedná o velmi zásadní přínos pro poznávání pronikání magdeburského práva do českých zemí a prostoru budoucího Slovenska. A nezbyvá než zalitovat, že podobná gruntovní práce nevznikla již dříve na půdě českých právněhistorických, resp. historicko-lingvistických pracovišť.

Marek Starý

doi: 10.14712/2464689X.2022.13

Zpráva z konference „Protistátní trestné činy včera a dnes“

Protistátní trestné činy představovaly a dodnes představují jedny z nejzásadnějších skutkových podstat, neboť brání státní zřízení proti útokům namířeným proti jeho základním pilířům, na kterých jsou státy zpravidla postaveny, – bezpečnosti, obranyschopnosti, samostatnosti, společenskému a státnímu zřízení, včetně ochrany čelních státních představitelů. Protistátní trestné činy náležejí mezi trestné činy, které byly od pradávna pro svou vysokou nebezpečnost tvrdě postihovány. Nad celou řadou zajímavých specifik spojených s trestnými činy proti státu se zamýšleli účastníci vědecké konference „Protistátní trestné činy včera a dnes“, kterou spolupořádaly Katedra dějin státu a práva a Katedra trestního práva Právnické fakulty Masarykovy univerzity. Konference se konala dne 15. října 2021 v zasedací místnosti brněnské právnické fakulty. I přes nejistou dobu způsobenou pandemickou situací spojenou s onemocněním COVID-19 byla účast na konferenci hojná. Představeno bylo celkem 18 příspěvků, z nichž tři byly prezentovány distančně přes platformu MS Teams.

Konference byla rozdělena do dvou hlavních částí – historickoprávní a pozitivněprávní. Došlo tak k příhodnému propojení právních dějin s platným právem. Mezi účastníky našli vedle právních historiků a akademických pracovníků zabývajících se trestním právem i odborníci z praxe.

Za pořádající instituci přivítali účastníky konference, přítomné osobně i online, vedoucí katedry dějin státu a práva *doc. JUDr. Jaromír Tauchen, Ph.D. LL.M.*, a vedoucí katedry trestního práva *prof. JUDr. Věra Kalvodová, Dr.*, kteří se v úvodních proslovech shodli, že jsou rádi, že tato konference může navázat na předchozí akce pořádané těmito katedrami již od roku 2013 a také vyslovili své potěšení nad tím, že se s velkou většinou účastníků mohou v době přetrvávající pandemie setkat prezenčně.

Prvním vystupujícím byl *JUDr. Mgr. Radek Černocho, Ph.D. et Ph.D.*, z Právnické fakulty Masarykovy univerzity, který představil příspěvek s názvem „*Scelestam inierit factionem...* (C. 9, 8, 5) aneb k účasti na protistátně zaměřené zločinecké skupině“, ve kterém prezentoval jeden z případů z justiniánského Kodexu, jenž se týkal tzv. „zločinecké kliky“. Ta by se v současnosti dala připodobnit k dnešní zločinecké skupině. Tuto skutkovou podstatu autor rozebral i s jednotlivými formami účastenství a udělováním trestů (např. popravou mečem a konfiskací celého majetku).

Starému Římu byl věnován i druhý příspěvek s názvem „Vznik republiky v Říme: nelegitimny prevrat alebo legitimne odstránenie tyrana?“ který připravili *doc. JUDr. Peter Výšný, Ph.D. et Ph.D.*, a *JUDr. PhDr. Marek Prudovič* z Právnické fakulty Trnavské uni-

verzity v Trnavě. Autoři k otázce z názvu příspěvku shrnuli argumenty pro i proti. Poukázali na nedostatek kvalitních pramenů, kdy je těžké oddělit objektivní prameny od těch, které byly psané tendenčně, případně od těch, které jsou z dnešního pohledu považovány pouze za legendy a mýty.

Exkurz do uherského středověkého práva připravil *doc. PhDr. Vladimír Segeš, Ph.D.*, z Vojenského historického ústavu v Bratislavě, který přítomné seznámil s tématem trestného činu velezrady. Věnoval se zejména Tripartitu Štefana Verböciho, ve kterém byla velezrada považována za nejtěžší zločin, jež obsahovalo okolo 20 skutkových podstat jako byly zrada panovníka, urážka panovníka, ražba falešných mincí, falšování listin, zabití soudce, kacířství, případně stíhání těch, kteří zavinili ztrátu hradu, nebo těch, kteří Turkům prodali proviant.

Tématu „Protistátních trestných činů v moderních kodifikacích“ se na konferenci věnoval místopředseda Okresního soudu ve Zlíně a nový člen katedry dějin státu a práva brněnské právnické fakulty *JUDr. David Kolumber, Ph.D.* Ten se ve svém příspěvku zaměřil jak na kontinentální zákoníky (Napoleonův trestní zákoník z roku 1810, německý říšský trestní zákoník z roku 1871 či pozdější sovětské trestní zákoníky), tak i na okruh angloamerický, včetně Ústavy USA. Velkou pozornost ve svém příspěvku soustředil na české a slovenské země s jejich rakousko-uherskou tradicí i na zákony z dob první republiky či na zákony z dob právnické dvouletky (zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, nebo zákon č. 165/1950 Sb., na ochranu míru). Na konci svého příspěvku se také věnoval rozdílům mezi vlastizradou a velezradou v českých trestních zákonech č. 140/1961 Sb. a 40/2009 Sb.

Odlišně od svých předchůdců pojal svůj příspěvek *prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.*, z Právnické fakulty Masarykovy univerzity. Ve svém příspěvku „Poznámky o ušlechtilém muži, lejtrech a trochu také o protistátních trestných činech“ vyzdvihl osobu Františka Storchy (1850–1924), profesora trestního práva pražské právnické fakulty, pro jeho všeobecnou oblíbenost v tehdejší akademickém prostředí – mj. o něm psal i František Weyr v souvislosti s tím, jak byl Storch vstřícný, chápavý, mírný, poctivý a ušlechtilý. Storch byl také zastáncem zřízení druhé české univerzity na Moravě, což demonstroval i tím, že Právnické fakultě Masarykovy univerzity odkázal svoji knihovnu. V letech 1890–1891 napsal tzv. lejstra, která se dají považovat za jakési předchůdce dnešních skript – byly to zmnožené zápisky z přednášek. Jako profesor klasické školy trestního práva stál i za začleněním protistátních trestných činů do zvláštní části trestního zákoníku.

První čistě historickoprávní blok zakončil svým příspěvkem *Mgr. Daniel Kadlec*, absolvent Právnické fakulty Masarykovy univerzity, který představil ve svém příspěvku „Urážka prezidenta republiky v meziválečném období“ některé z výsledků svého bádání provedeného v rámci diplomové práce. Velkou odezvu v publiku vyvolaly zejména zmínky o konkrétních skutcích týkajících se urážek Tomáše G. Masaryka i čtení jednotlivých hanlivých výroků, které byly v dané době stíhány.

Druhý blok přednášek pokračoval v rovině právních dějin. První příspěvek odprezentoval distančním způsobem *doc. Mgr. Mgr. Ondřej Podolec, Ph.D.*, z Právnické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě a Ústavu paměti národa v Bratislavě. Ve svém příspěvku s názvem „Trestný čin poburovania ako nástroj politickej perzekúcie do roku 1989“ vysvětlil na příkladech z judikatury a měnící se trestní úpravy kontinuální zneužívání tohoto trestného činu komunistickou mocí v Československu v letech 1948–1989. Na

historických událostech té doby také poukázal, kdy a proč nejčastěji komunistická moc tyto skutkové podstaty zneužívala.

Prokuratuře ve světle stíhání protistátních trestných činů se věnovala *JUDr. Alena Korábová*, doktorandka katedry dějin státu a práva brněnské právnické fakulty, přičemž poukázala na to, že československá prokuratura zneužívala za socialismu svého postavení, kdy návrh na potrestání za protistátní trestný čin nemusel být odůvodněn. Autorka také poukázala na další problémy této doby, například napojení prokuratury na StB.

Velmi pohnutý osud Dr. Pála Kordulyho, soudce Štátného soudu v Bratislavě, představil *Mgr. František Neupauer, Ph.D.*, z Ústavu památi národa v Bratislavě. Jednalo se o antisemitu maďarského původu, který na začátku 50. let minulého století odsoudil ve vykonstruovaných procesech za protistátní delikty 510 osob k vysokým trestům včetně trestů smrti, a to nevyjímaje církevní hodnostáře, ač sám byl podle dochovaných pramenů hluboce věřícím katolíkem. To demonstroval i tím, že v roce 1958 učinil z vlastního přesvědčení veřejné pokání spočívající v každodenních návštěvách dvou mší svatých a obcházení vkleče okolo jednoho kostela v Bratislavě. I tak byl později odsouzen a vězněn za svou soudcovskou činnost.

Další příspěvek se týkal typického deliktu proti republice z období socialismu – trestného činu opuštění republiky tak, jak jej upravoval § 109 trestního zákoníku z roku 1961. *Doc. JUDr. Josef Kuchta, CSc.*, z Právnické fakulty Masarykovy univerzity ve svém vystoupení zhodnotil podstatné společenské dopady, důvody uplatňování této skutkové podstaty a socialistickou ideologii s tímto trestným činem spojenou.

Největší ohlas v následné diskusi vzbudil poslední příspěvek tohoto bloku, který pronesla *JUDr. Alexandra Letková, Ph.D.*, z Právnické fakulty Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici. Autorka se zabývala některými atentáty na politické představitele v československých dějinách. K všeobecně známým atentátům např. na A. Rašína, K. Kramáře, K. Lažnovského či R. Heydricha přidala poznatky o méně známých (ne)provedených atentátech na T. G. Masaryka, E. Beneše, E. Moravce, J. Tisa, A. Schramma nebo M. Černáka v rámci tzv. Ľudáckého odboje. Mimo jiné se tato autorka zmíněné problematice věnuje i v podcastech vydávaných PrF UMB, k jejichž poslechu účastníky konference také pozvala.

Druhá část konference se zaměřila na současnou právní úpravu. První tři příspěvky se věnovaly terorismu. *JUDr. Eva Brucknerová, Ph.D.*, účastníky konference seznámila se základním pohledem na relativně nový institut v českém právním řádu – na teroristickou skupinu, kterou zavedla novela trestního zákona č. 455/2016 Sb. Dalším vystupujícím byl *doc. JUDr. Filip Ščerba, Ph.D.*, z Právnické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci se svým příspěvkem pokládajícím si otázku: „Kam až sahá odpovědnost za trestný čin podpory a propagace terorismu?“ Blíže byly popsány skutkové podstaty českého trestního zákoníku dle § 312a a násl. týkajících se účasti na teroristické skupině. Do širších souvislostí terorismu, co se týče počátků mezinárodního boje proti němu právní cestou, přítomně následně uvedl *Mgr. Lukáš Mareček, Ph.D.*, z Právnické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Ten ve svém příspěvku pojmenovaném „Terorizmus – zločin podľa medzinárodného práva?“ poukázal na právní problémy spojené s konkrétním příkladem řešení teroristických činů zvláštním tribunálem pro Libanon zřízeným v roce 2007 v Haagu.

Následovaly dva příspěvky týkající se aktuální úpravy protistátních činů na Slovensku. První z nich vedl *prof. JUDr. Peter Polák, Ph.D.*, z Paneurópské vysoké školy v Bratislavě

vě. Seznámil přítomné se základními myšlenkami skutkových podstat slovenské úpravy, kterou srovnal se současnou českou úpravou, kdy konstatoval, že se naše úpravy příliš neodchylují. Na jeho příspěvek přímo navázali *prof. JUDr. Jaroslav Klátik, Ph.D.*, a *JUDr. Jozef Michalko* (oba z Právnické fakulty Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici) a doplnili prof. Poláka o některé dílčí aspekty.

Do historického kontextu stíhání trestných činů proti republice na Slovensku uvedl účastníky společný příspěvek *Dr. h. c. prof. JUDr. Jaroslava Ivora, Dr.Sc.*, *JUDr. Marty Hlaváčové* a *JUDr. Evy Balážové* z Právnické fakulty Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici. Jmenovaní popsali důvody rekodifikací týkajících se sledovaných trestných činů od roku 1961 až po současnou slovenskou právní úpravu účinnou od 1. ledna 2016.

Přednáškový cyklus zakončil příspěvkem „Protistátní trestné činy v islámském právu“ *JUDr. Petr Osina, Ph.D.*, z Právnické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Upozornil na trestný čin vzpoury – jeden z klíčových trestných činů islámského práva, jehož trestnost vychází přímo z Koránu. Tento delikt uvedl do kontextu islámských reálií, o kterých se následně strhla konstruktivní diskuse, v níž mnozí z nás ocenili obohacující přínos tohoto příspěvku.

S příspěvky z této konference doplněné o pojednání od autorů, kteří se osobně nemohli zúčastnit této konference, se odborná právnická veřejnost bude moci seznámit v připravovaném sborníku. Ten vyjde v tištěné formě a jeho elektronická podoba bude nejširší veřejnosti dostupná na internetových stránkách brněnské právnické fakulty.

Milan Dobeš

doi: 10.14712/2464689X.2022.14